

ПОЛІТИЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ: проблеми політичного і державного правління

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

**ПОЛІТИЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ:
ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОГО
І ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ.
ПРОГНОЗНА ОЦІНКА, МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

Монографія

Київ
2023

УДК: 32: 351/354 (477)

П 49

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (протокол № 4 від 31 жовтня 2023 р.)

Рецензенти

Горбатенко В. П. – доктор політичних наук, професор

Самчук З. Ф. – доктор філософських наук, старший науковий співробітник

Чабанна М. В. – доктор політичних наук, доцент

П 49 Політична безпека України: проблеми політичного і державного правління. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення : монографія / за ред. чл.-кор. НАН України О. О. Рафальського, чл.-кор. НАН України О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 304 с.

ISBN 978-617-14-0188-4

Монографія містить аналіз нинішньої ситуації та прогнози оцінки вірогідних небезпек, які можуть загрожувати політичній стабільності в Україні в умовах війни, а також – пропозиції з їх нейтралізації. Увага авторів проведеного аналізу ситуації воєнного часу зосереджена на проблемах, які найімовірніше можуть виникнути під час здійснення державної влади, особливо по лінії "центр-регіони", у стосунках між суб'єктами політичного поля країни. Розглянуто симптоми проблем, які спостерігаються у зусиллях з мобілізації країни на опір агресору, у міжцерковному протистоянні у православному середовищі, у міжетнічних відносинах, у геостратегічних зусиллях держави.

УДК: 32: 351/354 (477)

ISBN 978-617-14-0188-4

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України, 2023

DOI: 10.53317/978-617-14-0188-4 © Колектив авторів, 2023

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
Kuras Institute of Political and Ethnic Studies

**POLITICAL SECURITY OF UKRAINE:
PROBLEMS OF POLITICAL AND STATE
GOVERNMENT.
PREDICTIVE ASSESSMENT, MECHANISMS OF
PROVISION**

Monograph

Kyiv
2023

UDC: 32: 351/354 (477)

P 49

*Recommended for publication by the Academic Council of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Science of Ukraine
(Report № 4 from October 31, 2023)*

Reviewers

Gorbatenko V. P. – Doctor of Political Science, Professor

Samchuk Z. F. – Doctor of Philosophical Science, Senior Research Scientist

Chabanna M. V. – Doctor of Political Science, Associate Professor

P 49 Political security of Ukraine: problems of political and state governance. Predictive assessment, mechanisms of provision : monograph / ed. member-cor. NAS of Ukraine O. O. Rafalskyi, member-cor. NAS of Ukraine O. M. Maiboroda Kyiv : KIP&EtS of the NAS of Ukraine, 2023. 304 p.

ISBN 978-617-14-0188-4

The monograph contains an analysis of the current situation and forecasts of possible dangers that could threaten political stability in Ukraine in the context of war, as well as proposals for their neutralization. The authors' analysis of the wartime situation focuses on the problems that are most likely to arise in the exercise of state power, especially in the "center-region" line, in relations between the country's political actors. The authors examine the symptoms of problems observed in the efforts to mobilize the country to resist the aggressor, in the interchurch confrontation in the Orthodox environment, in interethnic relations, and in the geostrategic efforts of the state.

UDC: 32: 351/354 (477)

ISBN 978-617-14-0188-4

© Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine, 2023

DOI: 10.53317/978-617-14-0188-4

© Author's team, 2023

ЗМІСТ

Передмова (<i>О. Рафальський</i>).....	7
Розділ 1. Методологічний дискурс наукової прогностики стосовно України та її перспектив (<i>О. Кондратенко</i>)	9
Розділ 2. Органи державної влади в Україні: як уникнути "інституційних пасток" воєнного часу для успішного повоєнного відновлення (<i>Г. Зеленько</i>)	28
Розділ 3. Баланс влади: центр-регіони-територіальні громади (<i>Ю. Ніколаєць</i>)	59
Розділ 4. Структура політичного поля – ознаки нових ліній розмежування (<i>О. Майборода</i>)	92
Розділ 5. Суспільна мобілізація: тенденції та прогноз (<i>Ю. Шайгородський</i>)	145
Розділ 6. Діяльність структур Московського патріархату в Україні як виклик національній безпеці держави (<i>В. Перевезій</i>).....	185
Розділ 7. Актуальні аспекти оновлення державної етнонаціональної політики з урахуванням можливих наслідків війн Росії проти України (<i>О. Калакура</i>)	229
Розділ 8. Інтеграція України в геополітичний простір (<i>О. Кондратенко</i>).....	251
Післямова (<i>О. Рафальський</i>)	299

CONTENTS

Preface (<i>O. Rafalskiy</i>).....	7
Chapter 1. Methodological Discourse of Scientific Prognostication Concerning Ukraine and Its Prospects (<i>O. Kondratenko</i>)	9
Chapter 2. Public Authorities in Ukraine: How to Avoid Wartime "Institutional Traps" for Successful Postwar Recovery (<i>H. Zelenko</i>)	28
Section 3. Balance of Power: Center-Regions- Territorial Communities (<i>Yu. Nikolayets</i>).....	59
Section 4. The Structure of the Political Field - Signs of New Demarcation Lines (<i>O. Mayboroda</i>)	92
Section 5. Social Mobilization: Trends and Forecast (<i>Yu. Shaihorodskiy</i>)	145
Section 6. Activities of the Moscow Patriarchate in Ukraine as a Challenge to the National Security of the State (<i>V. Pereveziy</i>)	185
Chapter 7. Topical Aspects of Renewal of the State Ethno-National Policy in View of the Possible Consequences of Russia's Wars Against Ukraine (<i>O. Kalakura</i>).....	229
Section 8. Ukraine's Integration into the Geopolitical Space (<i>O. Kondratenko</i>).....	251
Afterword (<i>O. Rafalskiy</i>).....	299

ПЕРЕДМОВА

Війна – час концентрації національної волі, але при цьому і час невпевненості у суспільних настроях, де віра у перемогу змішана з відчуттями тривоги. Майбутній історичний сценарій ніким не може бути гарантований у всіх деталях. Разом з тим, аналіз витоків нинішніх подій та їх перебігу може бути основою для передбачення образу майбутнього хоча б в узагальненому вигляді. В цьому випадку увага зосереджена на проблемах політичного і державного правління в Україні з точки зору його можливих наслідків для забезпечення її політичної безпеки й навпаки.

Взаємна залежність політико-державного правління і національної безпеки є багатоаспектною. Проведене дослідження зосереджене на тих аспектах, які уявляються ключовими на цей час, з точки зору ефективного ведення захисної війни та запобігання її негативному сценарію.

Україна бореться не тільки за свободу своєї землі, а й за право утверджувати на ній демократичний суспільно-політичний лад. Відповідно, максимальна концентрація політичної влади в руках правлячого режиму породжує занепокоєння щодо подальшої консервації такого стану разом з наступним його перетіканням в авторитаризм. Одним із найбільш потужних запобіжників авторитаризму є збільшення прерогатив місцевої й регіональної влади. У зв'язку зі спричиненими війною масовими переміщеннями людей і змінами у поселенській структурі країни актуалізується питання про потенціал цього чинника у системі "центр-регіони". Не менш важливим є аналіз перспектив розв'язання кримського питання, а також ресурсних можливостей місцевих органів влади.

Успіх чи невдача у війні суттєво визначаються рівнем згуртованості. Єдність українців у відсічі агресії з боку Росії є наочною безперечною реальністю. Морально-психологічна єдність народу спирається на його єдність у моральних ціннісних орієнтаціях. Для оцінки перспективи цієї єдності важливо було розглянути загальну динаміку ціннісних орієнтацій українців, враховуючи при цьому і можливість виникнення масової "втоми від війни", рівень довіри до влади та усвідомлення державно-політичних інтересів.

Збереження ціннісної основи української єдності багато в чому буде залежати від впливу на них того або іншого православного церковного інституту. В цьому плані актуальним є аналіз діяльності поки що найбільшого православного церковного інституту – Української православної церкви, традиційно підпорядкованої Московській патріархії. На даному етапі важливо осмислити можливі наслідки реалізації двох вірогідних політичних ліній по відношенню до УПЦ (МП) – або її заборони, або збереження за нею чинних прав згідно з принципом свободи сумління.

Не менш важливий аспект зміцнення національної єдності пов'язаний зі здійсненням державної етнонаціональної політики, зокрема у частині вдосконалення її правової бази, вчасного і повного реагування на рекомендації європейських інституцій, оперативного розв'язання ситуації у сфері міжетнічних відносин.

Світ переконався, що своїм опором російській агресії українці захищають не тільки свою, а й глобальну демократію. Ти самим Україна набуває більшої впевненості у своєму моральному праві на місце у співдружності демократичних держав. З іншого боку, перспективи інтеграції України до євроатлантичного співробітництва залежать від збігу сприятливих цьому чинників, аналіз яких має допомоги у виборі оптимальної моделі інтеграції країни у процес глобалізації світу.

Прогностичні дослідження стосуються об'єктів і ситуацій, стосовно яких можуть виникати лише загальні, неочевидні припущення. Залучена авторами розділів методологічна основа дає надію, що їхні передбачення підтвердяться майбутнім ходом подій.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС НАУКОВОЇ ПРОГНОСТИКИ СТОСОВНО УКРАЇНИ ТА ЇЇ ПЕРСПЕКТИВ

Питання майбутнього розвитку України, її безпеки та інтеграції в новий геополітичний і цивілізаційний простір дедалі частіше заповнюють шпальта як ЗМІ, так і наукової періодики. Використання контент-аналізу, *SWOT*-аналізу, а також методу моделювання дозволяє говорити про збільшення публікацій на тему національного транзиту і трансформації світопорядку. Останнім часом з'являється все більше робіт, автори яких дедалі частіше вдаються до використання сценарних методів, методів математичного моделювання та прогнозування української національної стратегії, яка формується у ході російсько-української війни. При всьому, слід зазначити, що використання прогнозування й прогностичного підходу як методології своїх наукових досліджень не є надто поширеним явищем в українській політичній науці. Однією з небагатьох праць, яка конкретно стосується сутності та методології прогностичних досліджень, є праця українського політолога В. Горбатенка. Вчений розкриває роль дослідницьких центрів у цьому процесі, а також проблеми цивілізаційного переходу від Модерну до Постмодерну й визначальні тенденції глобалізації. Науковець також зупиняється на найбільш використовуваних алгоритмах та методах прогнозування соціально-політичного розвитку й конструювання майбутнього в сучасній політичній науці¹.

Стан сучасної наукової прогностики в Україні обумовлений обставинами війни, які диктують об'єктне поле аналітичних розробок та їх тематику. Щодо останньої, то вона зосереджена насамперед на перспективах української резильєнтності у протистоянні агресору і геополітичного та безпекового статусу України.

¹Горбатенко В. Футурологія і політика: монографія. Київ : Академвидав, 2019. 288 с.

Слід зазначити, що як серед вітчизняних, так і зарубіжних дослідників більшість не була прихильниками тієї думки, що Росія розв'яже повномасштабну війну проти України. Лише американська військова розвідка та представники окремих мозкових центрів чітко спрогнозували неминучість та час повномасштабного вторгнення Росії. При цьому звертаємо увагу на досвід українських учених, які вдавалися до використання прогностичних методів у своїх дослідженнях, присвячених питанням безпекового стану України, її міжнародному статусу, проблемам російсько-української гібридної та повномасштабної війни тощо. Назвемо лише певну частку досліджень із загалу сучасного політологічного доробку, які містять прогностичний аспект. Такий доробок представлений працями М. Алексієвця та Я. Секо², А. Березовенко³, Ю. Мацієвського⁴, І. Руценка⁵, О. Сивака⁶, Л. Якубової⁷. Вказані дослідники наголошують на тому, що джерела російсько-українського протистояння беруть початок від утворення Московії у XV столітті. Однак, Росія навіть у найвіддаленішій перспективі буде проєктувати загрозу для України хоча б тому, що має з нею найдовший кордон, порівняно з кордонами інших європейських сусідніх держав. Паралельно слід назвати й багатотомні наукові доробки, присвячені різним аспектам та вимірам російсько-української війни від 2014 року, яка змінює статус України у сучасному геополітичному просторі. Такими є колективна монографія "Російсько-українська війна: історичний, політичний, культурно-освітній, релігійний, економічний та правовий

² Алексієвць М., Секо Я. Зовнішня політика України: від багатовекторності до безальтернативності. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* 2016. Вип. 17 : 25-й річниця Незалежності України присвячено. С. 35–46.

³ Березовенко А. Російсько-українська війна в українському політичному дискурсі. *Політичні дослідження.* 2021. №2. С. 97–110.

⁴ Мацієвський Ю. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). Чернівці : Книги – XXI, 2016. 552 с.

⁵ Руценка І. Війна цивілізацій: анатомія російсько-українського конфлікту. Київ : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2020. 436 с.

⁶ Сивак О. В. Формування та здійснення зовнішньої політики України (1990–1999 рр.) : дис... канд. політ. наук: 23.00.04. Київ, 2000. 208 с.

⁷ Якубова Л. Євразійський розлам. Україна в добу гібридних викликів. Київ : ТОВ. "Видавництво "Кліо""", 2020. 392 с.

аспекти" (2022)⁸ та двотомне академічне видання "Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками" (2022)⁹, підготовлене у форматі діалогу когорти провідних українських істориків із потенційними читачами про витoki й хід російсько-українського протистояння, а також сценарії його продовження/завершення.

С. Віднянський¹⁰ та А. Мартинов¹¹ наголошують на вираженій непослідовності стратегії геополітичного планування України, підкреслюючи, що ст. 17 Конституції України забороняла розміщення іноземних військових баз на території України, однак усупереч їй свого часу було укладено договір про оренду Чорноморського флоту (ЧФ) Росії – військової інфраструктури на Кримському півострові¹². Усе це стало прелюдією до використання Росією Криму як у гібридній, так і повномасштабній війні проти України. Попри те, що стаття відрізняється досить серйозним аналітичним підходом, її автори не виокремлюють непослідовність формування Україною союзницьких альянсів, що, власне, й стало причиною уповільненого зближення з європейськими та євроатлантичними структурами. Усе це так чи інакше відобразиться на темпах майбутнього зближення України з ЄС та НАТО, попри те, що Україна нині стала своєрідним передовим фронтіром геополітичного зіткнення Росії з глобальним Заходом.

⁸ The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2022. 1436 p.

⁹ Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2-х кн. Кн. 1 / відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2022. 802 с.

¹⁰ Віднянський С.В. Україна – Європейський Союз: новий етап взаємовідносин в умовах російсько-української війни 2014–2022 рр. Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2022. Вип. 31. С. 10–37.

¹¹ Віднянський С., Мартинов А. Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації. *Український історичний журнал*. 2011. С. 55–76.

¹² Конституція України. Київ : Юрінком, 1996. 80 с.

Помітною популярністю серед дослідників користуються роботи таких українських учених-експертів, як В. Горбулін, О. Власюк та В. Бадрак^{13;14;15;16;17}, І. Лоссовський та І. Приходько¹⁸, Б. Парохонський та Г. Яворська^{19;20}, Г. Перепелиця²¹, М. Ожеван^{22;23} та ін. У своїх дослідженнях вказані науковці намагалися спрогнозувати ймовірність розв'язання Росією повномасштабної війни. Зокрема, В. Горбулін зазначає про поглиблення кризи зовнішньої політики та відсутність чіткої стратегії зовнішньополітичного розвитку України загалом, що значною мірою і стало причиною слабкого її міжнародного становища та сприяло російській агресії²⁴. Такий стан речей багато у чому визначатиме геополітичну долю України і в далекотерміновій перспективі.

¹³ Горбулін В. "Гібридна війна" як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Дзеркало тижня*. 2015. 23–30 січ. URL: http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu-_html;

¹⁴ Горбулін В. Хитромудра невизначеність нового світопорядку. *Дзеркало тижня*. 2016. 27 серп. – 2 верес. URL: http://gazeta.dt.ua/internal/hitromudra-neviznachnist-novogo-svitoporyadku-_html;

¹⁵ Горбулін В. П., Власюк О. С., Кононенко С. В. Україна і Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна : монографія. Київ : НІСД, 2015. 132 с.

¹⁶ Горбулін В., Бадрак В. Над прірвою. 200 днів російської війни. Київ : Брай Букс, 2023. 280 с.

¹⁷ Горбулін В., Бадрак В. Україна в умовах побудови нового світопорядку. Пошук місця в системі координат. *Вісник НАН України*. 2023. №9. С. 3–11.

¹⁸ Lossovskiy I., Prykhodko I. Epistemological Aspects of the Russia-ukraine Modern War. *Стратегічна панорама*. 2022. Спецвипуск. С. 25–34.

¹⁹ Парохонський Б. О. Стратегічні інтереси України в країнах Чорноморського регіону та проблеми національної безпеки : монографія. Київ : НІСД, 2001. 134 с.

²⁰ Парохонський Б.О., Яворська Г.М. Породження війни з безсилля миру: смислова логіка війни. *Стратегічна панорама*. 2022. Спецвипуск. С. 12–24.

²¹ Перепелиця Г. М. Україна–Росія: війна в умовах співіснування : монографія. Київ : Стилос, 2015. 879 с.

²² Ожеван М. А. Глобальна війна стратегічних наративів: виклики та ризики для України *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 4 (41). С. 30–40.

²³ Ожеван М. А. Неоімперська "доктрина Путіна" та "українська криза" в оцінках західних експертів. *Регіональні стратегії США і Європи: зовнішньополітичний і безпековий вимір : кол. монографія*. Київ : Центр вільної преси, 2016. С. 489–506.

²⁴ Горбулін В. П., Власюк О. С., Кононенко С. В. Україна і Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна : монографія. Київ : НІСД, 2015. С. 81–82.

Також у черговій статті у співавторстві з В. Бадраком В. Горбулін серед ключових причин російської агресії проти України називав слабкість колективного Заходу. Адже практична відсутність реакції США на агресію Росії проти Грузії у 2008 році значною мірою заохотила Москву до розв'язання спочатку гібридної, а згодом і повномасштабної війни проти України. Саме потурання діям Росії всіх попередніх років у період постбіполярності призвело до наймасштабнішого конфлікту (глобальної континентальної війни) у Європі від часів Другої світової війни та окупації значних територій суверенної держави. У той же час, як зазначають автори, небажання зміни режиму в Росії та пов'язаних з ним непередбачуваних наслідків, пов'язаних насамперед із децентралізацією контролю над ядерним озброєнням, зумовили стримування Заходом контрнаступальних дій Збройних сил України. Автори слушно зауважують про різночитання стратегії протистояння російській агресії з боку США та України, зазначаючи, що "відмінність бачення стратегії деокупації полягає в тому, що уявлення західних генералів формуються на досягненні успіху або провалі військової операції, тоді як для українських генералів це винятково боротьба за виживання нації і вільної держави"²⁵. Така нечіткість позиції Заходу щодо російської агресії підкреслюється демонстрацією відсутності підтримки деокупації Криму й Донбасу – тобто територій, захоплених до початку повномасштабного вторгнення. Натомість автори вважають, що обсяг інвестицій західних партнерів України досяг такого масштабу у 2022–2023 рр., що вони у майбутньому просто не наважаться їх суттєво зменшити чи зовсім згорнути, адже падіння України й програш її у цій тотальній війні стане насамперед тотальною поразкою Заходу²⁶.

Вважаємо, що відсутність єдності і послідовності колективного Заходу, який волею обставин став проукраїнською коаліцією, відкриває шлях до чергової багаторічної проблеми – постійного

²⁵ Горбулін В., Бадрак В. Україна в умовах побудови нового світопорядку. Пошук місця в системі координат. *Вісник НАН України*. 2023. №9. С. 6.

²⁶ Горбулін В., Бадрак В. Україна в умовах побудови нового світопорядку. Пошук місця в системі координат. *Вісник НАН України*. 2023. №9. С. 7, 9.

конфлікту низької інтенсивності по периметру лінії зіткнення або заморожування російсько-української війни та окупації територій України на невизначений час. Саме невирішеність і незавершеність цієї війни породжує у майбутньому новий виток ескаляції ще більшого масштабу з ризиком переміщення бойових дій за межі України – передусім на терени ЄС і НАТО. І лише побудова високотехнологічного ВПК та професійної армії за натівськими зразками, а також набуття повного членства в НАТО й участь у створенні нового світопорядку (формуванні нової безпекової конструкції майбутнього світу) забезпечить Україні технологічний та стратегічний відрив від агресивної путінської Росії й у віддаленій перспективі забезпечить крах рашизму як чергової людиноненависницької доктрини.

Наразі окремих відсоток вчених та експертів досліджуючи витoki нинішнього геополітичного становища України намагаються спрогнозувати її майбутній статус в оновленому світопорядку. Відомо, що відсутність чіткої стратегії як зовнішньої політики України, так і союзницьких відносин спричинило кризу нацбезпеки. Усе це у сукупності й уможливило гібридну, а врешті, й повномасштабну війну Росії проти України. Разом з тим, загрози нацбезпеці України, які практично завжди будуть актуальними, породжені передусім своєрідністю її геополітичного статусу, пов'язаного зі складним географічним положенням, що схарактеризоване у доволі відомій і вкоріненій у науковій літературі формулі "між Сходом і Заходом". Так, А. Кудряченко, вдаючись до методів класичної геополітики, зазначає, що Україна на перетині трьох геополітичних просторів – євразійського, євроатлантичного та чорноморського і їх переплетіння на українських теренах визначає та у майбутньому буде визначати засади геостратегії Української держави²⁷. Подібної думки дотримується і С. Мокляк, який констатує, що Україна розташована в південно-східній частині Європи, де перетинаються три потужні геополітичні масиви –

²⁷ Кудряченко А. Геополітичні дилеми сучасної України. *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. 2006. Вип. 7. С. 508.

Євроатлантичний, Євразійський та Ісламський. Саме в цьому автор вбачає проблеми для майбутнього України, що полягають у проектуванні впливу на неї одразу трьох могутніх геополітичних центрів. Останнє стало фактором послаблення статусу Української держави як на глобальному, так і субрегіональному міжнародному рівні²⁸. У такій ситуації Україні видається досить складно урівноважувати союзницькі відносини у середовищі різних політичних устроїв та зовнішньополітичних орієнтацій. Така ситуація буде і в майбутньому ускладнювати геополітичну інтеграцію України та забезпечувати її міжнародну суб'єктність.

Досить нестандартну позицію щодо геополітичного розташування України займає С. Прийдун, який, керуючись методологічними засадами класичної геополітики, зазначає, що Україна, перебуваючи на межі перетину між так званими Гартлендом і Римлендом*, завжди виконувала і далі виконуватиме роль своєрідного захисного щита Європи. Такий геополітичний статус створює сприятливі передумови для активізації зовнішньополітичної діяльності, утім, спричиняє й серйозні виклики для майбутньої внутрішньополітичної стабільності держави²⁹.

В. Ткаченко у своїх працях звертає увагу на те, що за умов тривалої відсутності чіткого курсу на євроінтеграцію перед Україною тривалий час поставала перспектива не просто "світової периферії", а "подвійної периферії", де Росія посідає місце "напівпериферії Європи", а Україна скочується до ролі "периферії

²⁸ Мокляк С. П. Україна в сучасному геополітичному просторі та проблеми забезпечення її воєнної безпеки. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2009. Вип. 15. С. 201–205.

* Гартлендом ("Серцевинною землею"), яка визначає "вісь історії", англійський учений Г. Маккіндер називав частину Євразії, закуту з півдня і сходу між гірськими системами. Римлендом ("Дугоподібною землею") американський політолог Н. Спідмен називав смугу, яка замикає Гартленд із заходу, півдня і південного сходу. На протиположності Маккіндеру, він вважав, що саме ця територія є ключем до володіння Євразією.

²⁹ Прийдун С. Історико-геополітичні передумови та основні етапи формування зовнішньополітичної діяльності України. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2017. Вип. 19. С. 80.

Росії"³⁰. Таким чином, Україна, перебуваючи тривалий час у геополітичній "тіні" Росії, до початку великої війни так і не спромоглася вибудувати чіткого геостратегічного балансу – партнерства з провідними європейськими країнами, як от Німеччиною, Францією та Великобританією. Отже, Україні у майбутньому доведеться надолужувати загаяний час партнерської невизначеності, адже без провідних європейських гравців Києву буде досить складно торувати ідею набуття Україною членства в євроатлантичних структурах.

Представники зарубіжної політичної думки також звертають свою наукову увагу переважно на об'єктивні причини зовнішньополітичного розвитку та/або кризи союзницьких відносин України, що значною мірою ускладнює процес її геополітичної інтеграції до когорти колективної Півночі. Питання впливу географічного положення держави на її зовнішню політику й геостратегію у різний час вивчали апологети класичної геополітичної школи на кшталт Г. Маккіндера³¹, А. Мехена, Н. Спикмена³², Ф. Ратцеля³³, З. Бжезинського³⁴ тощо. Названі вчені акцентували свою увагу на критеріях визначення потужності та здатності держави впливати на стан світових справ. З'ясовано, що саме класики геополітики пов'язували вплив географічного положення держави на стан її геополітичної/міжнародної активності та здатності формувати союзницькі альянси. Представник уже більш пізньої – критичної школи геополітики Дж. Егню до низки факторів стану визначення міжнародного статусу держави додає ще й рівень розвитку економіки та рівень освіченості, духовності та культури її населення³⁵.

³⁰ Ткаченко В. Украина: испытание Майданом. Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2014. Вип. 13. С. 132.

³¹ Маккіндер Х. Дж. Географическая ось истории. *Полис*. 1995. № 4. С. 162–169.

³² Spykman N. *America's Strategy in World Politics. The United States and balance of Power*. New York : Harcourt, Brace of Co, 1942. 500 p.

³³ Ratzel F. *Politische Geographie*. München, Leipzig, Oldenbourg, 1897. 715 p.

³⁴ Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / пер. с англ. О. Ю. Уральской. Москва : Междунар. отношения, 1998. 256 с.

³⁵ Agnew J. *Geopolitics: Re-visioning World Politics*. London : Routledge, 1998. 150 p.

На ретроспективному аналізі вивчення дискурсу зовнішньополітичних та міжнародних криз концентрується американський учений Е. Стерн. Актуальною залишається його думка про те, що кризові ситуації можуть одночасно загрожувати суб'єктам, пов'язаним дво- або багатосторонніми відносинами в регіональній підсистемі або міжнародній системі в цілому, що, зокрема, стосується й України. Е. Стерн, виходячи з аналітичного трактування праць дослідників кризового менеджменту різних поколінь, намагається надати власне визначення поняттю зовнішньополітичної кризи та кризи союзницьких відносин. Тож зовнішньополітичною кризою він вважає, передусім, кризу прийняття рішень, що витікає зі зміни ситуації у зовнішньому та внутрішньому середовищі, а також загрожує базовим цінностям, зумовлює обмеження можливостей для реагування та проектує високу ймовірність участі у воєнних діях. Автор розглядає цю проблематику здебільшого в контексті кризи міжнародних відносин та світового порядку в цілому. Виходячи із зовнішніх – об'єктивних факторів, він розрізняє військові кризи, політичні, економічні та екологічні, а також вказує на їх взаємопов'язаність³⁶.

Щодо західної прогностичної політичної думки, то привертає увагу концепція американського політолога С. Гантінгтона, який в основу причин конфліктності у світі ставить зіткнення цивілізаційних інтересів держав, які представлені різними культурами і релігіями. В основу своєї концепції С. Гантінгтон покладав те, що майбутні конфлікти матимуть не ідеологічну, а релігійну природу. На його переконання, лінії розламу між цивілізаціями – це і є лінії майбутніх фронтів. Він, зокрема, прогнозував зіткнення християнського та мусульманського світів у недалекому майбутньому, а відтак найбільша війна має відбутися між колективним Заходом та ісламським світом. Україну С. Гантінгтон характеризував як розколоту державу, якою проходить межа між Західним світом та православною цивілізацією. Відтак він мав прогноз, що саме

³⁶ Stern E. Crisis Studies and Foreign Policy Analysis: Insights, Synergies, and Challenges. *International Review*. 2003. October. P. 187.

Україна, подібно до інших "міжцивілізаційних" країн, стане ареною міжцивілізаційної битви³⁷.

Відомий американський геополітик З. Бжезинський визначив Україну як своєрідний новий союзницький "П'ємонт" для США на євразійській шахівниці та надважливий геополітичний центр на пострадянському просторі. Учений, зокрема, акцентував увагу на тому, що без України та встановлення контролю над виходами до Чорного моря Росія втрачає статус потужної євразійської імперії, а відтак вказував на неминучість конфлікту з Україною та Заходом³⁸. Подібну думку поділяє американська вчена українського походження Л. Шевцова, яка підкреслює важливість України для РФ не лише в сенсі задоволення своїх імперських амбіцій, а й у контексті державотворчого процесу: "Україна, в розумінні Кремля, є системотвірним фактором для російської державності. Це означає, що для Кремля Росія без України не може бути наддержавою. Втрата України може спровокувати подальший геополітичний розпад російської "галактики", що є опорою нинішньої системи"³⁹. Відтак задля попередження російської агресії Україна приречена на формування прагматичних союзницьких відносин з країнами колективного Заходу. Проте прагнення України щодо зближення з європейськими і євроатлантичними структурами тривалий час нівелювалися енергетичною залежністю ЄС від російських енергоносіїв, що стало об'єктивною причиною геострагічної інертності об'єднаної Європи.

Шанований нині американський політолог та філософ Ф. Фукуяма намагався спрогнозувати остаточне утвердження ліберально-демократичних цінностей Заходу із завершенням

³⁷Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Т. Велимеева. Москва : Астрель, 2011. 571 с.

³⁸Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / пер. с англ. О. Ю. Уральской. Москва : Междунар. отношения, 1998. С. 126–127.

³⁹Шевцова Л. Кремль ищет более гибкую формулу удержания Украины на своей орбите. URL: <https://www.obozrevatel.com/politics/26984-liliya-shevtsova-kreml-ischet-bolee-gibkuyu-formulu-uderzhaniya-ukrainyi-v-svoej-orbite.htm>.

холодної війни. У своїй відомій праці "Кінець історії та остання людина" автор доводить, що глобальне поширення ліберальної демократії західного зразка засвідчує про кінцеву точку політичної та соціокультурної еволюції людства з одночасним формуванням остаточної форми урядів та урядування. Однак, кінець історії у концепті Ф. Фукуяма означає не кінець власне подієвої історії, а кінець століття глобальних революцій, воєн та ідеологічних протистоянь – насамперед між глобальною доктриною соціалізму (*Pax Sovietica*) й глобальною доктриною капіталізму (*Pax Americana*). Однак робота зазнала критики як в науковій пресі, так і публічному дискурсі, адже більшість вчених вказувала на ідейну заангажованість автора попри його твердження, що він не є автором концепту кінця історії, а лише розвиває ідею німецького філософа Г. Гегеля. Врешті, прогностична концепція Ф. Фукуяма не витримала перевірки часом, адже постбіполярний світ не став більш стабільним, а розмаїття воєн та протистоянь у ньому лише зросло. Згодом Ф. Фукуяма у наступних роботах поступово переглянув свої попередні погляди^{40:41}.

Ще один американський політолог Дж. Фрідман оприлюднив спробу здійснити прогноз подій XXI століття на наступні 100 років у своїй однойменній книзі. Він акцентував свою увагу на прогнозуванні змін у геополітиці, які можуть відбутися упродовж XXI століття. Дж. Фрідман доводив, що США залишаться панівною державою упродовж всього XXI століття, тоді як інші великі держави будуть намагатися заперечити це де-факто одноосібне лідерство. Такий сценарій передбачає виникнення нової холодної війни. Він також прогнозував наростання протистояння і присутності у країнах Центрально-Східної Європи, тоді як США будуть протистояти цим геополітичним загрозам. На його думку ще у першій половині XXI століття Китай прискорить темпи

⁴⁰Фукуяма Ф. Конец истории? США: экономика, политика, идеология. 1990. № 5. С. 39–54.

⁴¹Fukuyama F. The End of History and the Last Man. New York: Penguin Books, 2012. 448 p.

нарощування своєї економіки, передусім свій промисловий та військовий потенціал⁴².

За прогнозами Дж. Фрідмана, Китай зіткнеться з геополітичними амбіціями інших великих держав на кшталт Росії та Індії. При цьому він не відкидає фрагментації (дезінтеграції) Росії (через занепад інфраструктури та прискорену депопуляцію) та Китаю (через прискорення політичної, економічної та культурної фрагментації) ближче до 2030-х років. Згідно його прогнозів посилять свій вплив і такі регіональні потуги як Туреччина, Японія, Польща та Мексика, що стануть ключовими союзниками США, проте водночас нестимуть загрози американським інтересам в силу своєї геополітичної суверенізації⁴³.

Також Дж. Фрідман та його колега П. Вулфовіц визначали встановлення США контролю над Євразією як гарантію забезпечення глобального контролю. Американські політологи Дж. Міршаймер (який ще на початку 1990-х років спрогнозував відновлення протистояння Росії із Заходом після відродження її військової потуги) та Д. Трейсман наголошують на тому, що ключовим аргументом В. Путіна у анексії Криму стало його занепокоєння відносно майбутньої морської бази в Севастополі у разі подальшого зближення України з НАТО^{44; 45}. Фінський політолог А. Мошес ще у 2010 році спрогнозував, що "...децентралізація та прискорення відцентрових тенденцій у відносинах між Росією та Україною, Білоруссю й Молдовою буде лише наростати"⁴⁶.

⁴²Фридман Дж. Следующие 100 лет: Прогноз событий XXI века. URL: <http://velesova-sloboda.vho.org/archiv/pdf/fridman-sleduyushchie-100-let-p rognoz-sobytiy-xxi-veka.pdf>.

⁴³Фридман Дж. Следующие 100 лет: Прогноз событий XXI века. URL: <http://velesova-sloboda.vho.org/archiv/pdf/fridman-sleduyushchie-100-let-p rognoz-sobytiy-xxi-veka.pdf>.

⁴⁴Mearsheimer J. Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault. The Liberal Delusions That Provoked Putin. *Foreign Affairs*. 2014. Vol. 93. No 5. September/October. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-08-18/why-ukraine-crisis-west-s-fault>.

⁴⁵Treisman D. Why Putin Took Crimea. The Gambler in the Kremlin. *Foreign Affairs*. 2016. Vol. 95. No 3. May/June. P. 47–54.

⁴⁶Мошес А. Россия и новая "промежуточная" Европа. *Pro et Contra*. 2010. Июль–октябрь. С. 136–137.

Про новий імперіалізм та спричинені Росією геополітичні кризи на пострадянському просторі йдеться у роботах американських та британських вчених на кшталт М. Гарпена⁴⁷, П. Гобла⁴⁸, С. Джонсона⁴⁹, М. Калба⁵⁰, Дж. Шерра⁵¹ тощо. Вчені здійснюють прогностичний підхід до безпекової кризи довкола України, розглядаючи це як початок нової холодної війни та ескалацію нового витка протистояння Росії із Заходом, що у підсумку призведе до встановлення нового світопорядку. Дослідження безпекового виміру української зовнішньої політики, передня та ходу російсько-української війни представлені переважно американськими науковцями та експертами. Серед них слід назвати таких як П. Бакер⁵², Е. Коен⁵³, Г. Коллінз⁵⁴, К. Малкасян⁵⁵, Д. Мілібанд⁵⁶, Т. Снайдер⁵⁷,

⁴⁷ Харпен М. Х. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Харків : Віват, 2015. 304 с.

⁴⁸ Goble P. Forget the Soviet Union. *Foreign Policy*. 1992. No 86. P. 56–65.

⁴⁹ Johnson S. Russian Language in Decline as Post-Soviet States Reject it. *Financial Times*. 2017. 13th April. URL: <https://www.ft.com/content/c42fbd1c-1e08-11e7-b7d3-163f5a7f229c>.

⁵⁰ Kalb M. Imperial Gamble. Putin, Ukraine and the New Cold War. Washington : Brookings Institution Press, 2015. 230 p.

⁵¹ Шерр Дж. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: российское влияние за рубежом / пер. с англ. Київ : Заповіт, 2013. 152 с.

⁵² Baker P. Biden Challenged by Softening Public Support for Arming Ukraine. *The New York Times*. 2023. March 1. URL: <https://www.nytimes.com/2023/03/01/us/politics/ukraine-russia-war-support-biden.html?searchResultPosition=20>.

⁵³ Cohen E. Move Fast and Win Things. What the War in Ukraine Has Revealed About Statecraft. *Foreign Affairs*. 2023. February 22. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/move-fast-and-win-things-statecraft>.

⁵⁴ Collins G. Ukraine Needs Long-Range Firepower for Victory. Kyiv's allies should give it the ability to shift strategic gears. *Foreign Policy*. 2023. January 4. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/01/04/ukraine-long-range-firepower-victory/>.

⁵⁵ Malkasian C. The Korea Model. Why an Armistice Offers the Best Hope for Peace in Ukraine. *Foreign Affairs*. 2023. July/August. P. 36–51. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/korean-war-diplomacy-armistice-nato>.

⁵⁶ Miliband D. The World Beyond Ukraine. The Survival of the West and the Demands of the Rest. *Foreign Affairs*. 2023. May/June. P. 36–43.

⁵⁷ Snyder T. Ukraine Holds the Future. The War Between Democracy and Nihilism. *Foreign Affairs*. 2022. September/October. 2022. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/ukraine-war-democracy-nihilism-timothy-snyder>.

Д. Трейсман⁵⁸, Р. Хаас та Ч. Купчан⁵⁹, Л. Фікс та М. Кіммаж⁶⁰, Ф. Хілл та А. Стент⁶¹, Н. Янковіц та Т. Саутерн⁶². Доробок цих авторів стосується передумов і початку повномасштабної агресії Росії проти України, ходу протистояння, а також сценаріїв майбутнього й наслідків російсько-української війни та формування нового світового порядку. Окремо зазначені автори розглядають сценарії та межі перемоги України. Однак у роботах простежується фактична відсутність того положення, що причиною геостратегічної кризи та кризи стратегії формування союзницьких відносин України стали як її внутріполітичні проблеми, так і недостатнє усвідомлення колективного Заходу виключної важливості підтримки Києва задля забезпечення безпеки в регіоні "Центрально-Східна Європа".

Дедалі динамічніше актуалізується дискурс про поглиблення патової ситуації в російсько-українській війні та необхідності початку діалогу між Україною й Росією щодо укладення перемир'я. До такої думки схиляються такі американські політологи та експерти як Т. Грем, Р. Даутхет, Н. Тоосі⁶³, Р. Хаас⁶⁴ та ін. До

⁵⁸Treisman D. Putin Unbound. How Repression at Home Presaged Belligerence Abroad. *Foreign Affairs*. 2022. May/June. No 3(Vol. 101). P. 40–53.

⁵⁹Haas R., Kupchan C. The West Needs a New Strategy in Ukraine. A Plan for Getting From the Battlefield to the Negotiating Table. *Foreign Affairs*. 2023. April 13. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/russia-richard-haass-west-battlefield-negotiations>.

⁶⁰Fix L., Kimmage M. Putin's Last Stand. The Promise and Peril of Russian Defeat. *Foreign Affairs*. 2023. January/February. URL: <https://www.foreignaffairs.com/russian-federation/putin-last-stand-russia-defeat>.

⁶¹Hill F., Stent A. The World Putin Wants. How Distortions About the Past Feed Delusions About the Future. *Foreign Affairs*. 2022. September/October. No 5(Vol. 101). P. 208–122.

⁶²Jankowicz N., Southern T. The War-Wearry West. How Governments Can Keep Their Citizens Committed to Ukraine's Defense. *Foreign Affairs*. 2023. May 4. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/russia-war-fatigue-weary-west?utm_medium=newsletters&utm_source=fatoday&utm_campaign=Turkey%E2%80%99s%20Resilient%20Autocrat&utm_content=20230504&utm_term=FA%20Today%20-%20112017.

⁶³Toosi N. Ukraine could join ranks of 'frozen' conflicts, U.S. officials say. How Ukraine could become the next South Korea. *Politico*. 2023. May 17. URL: <https://www.politico.com/news/2023/05/18/ukraine-russia-south-korea-00097563>.

⁶⁴Haas R., Kupchan C. The West Needs a New Strategy in Ukraine. A Plan for Getting From the Battlefield to the Negotiating Table. *Foreign Affairs*. 2023. April 13. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/russia-richard-haass-west-battlefield-negotiations>.

слова, американський політичний оглядач Р. Даутхет у своїй публікації у відомому виданні *The New York Times* прямо наголошує, що Україна має домагатися перемир'я з Росією маючи більш-менш сильну позицію на фронті. Він акцентує увагу на тому, що Україна опинилася у досить складній геополітичній ситуації на тлі зростання загроз Тайваню з боку Китаю, а також загострення ситуації на Близькому Сході, тригером до чого стала атака 7 жовтня 2023 року терористичної організації (і водночас палестинського ісламського руху і політичної партії) ХАМАС на Ізраїль. За таких обставин, на його думку, ситуація для України стає критичною. Таким чином з'явився ще один фронт геостратегічної уваги США у плані союзницької допомоги Ізраїлю. Р. Даутхет звертає увагу на те, що після успіхів ЗСУ на харківському напрямі останні десять місяців майже не змінили лінії фронту, а економіка Росії видалася більш стійкою, ніж здавалося Вашингтону і Києву. Тому, як він відзначає, у війні на виснаження немає гарантії тому, що Україна не зазнає краху. Виходячи з цього адміністрація Дж. Байдена та Україна мають невідкладно домагатися припинення вогню. У цій ситуації, на думку автора, має шукати шляхи перемир'я через підтримку зворотного зв'язку з Москвою⁶⁵.

Ще один американський політолог та колишній радник президента США Т. Грем доводить, що посилення геостратегічної автономії Росії (як великої держави, що здатна проводити свою незалежну зовнішню політику, переслідуючи свої національні інтереси) може дати переваги США у протистоянні з Китаєм, котре буде дедалі наростати. Адже, як доводить автор, навіть переможена Росія все одно збереже величезну територію в центрі (серці) Євразії, найбагатші у світі природні ресурси, колосальний ядерний арсенал та постійне місце із правом вето у Радбезі ООН. Натомість ізольована Заходом Росія лише дедалі більше потраплятиме в поле впливу Китаю, який до того ж зацікавлений у її масштабних сировинних ресурсах. Як приклад, Пекін скориставшись ситуацією не постачає летальної зброї Москві, проте заміщує постачання

⁶⁵Douthat R. The Israel-Gaza War Means Hard Choices for Ukraine. *The New York Times*. 2023. October 14. URL: <https://www.nytimes.com/2023/10/14/opinion/israel-gaza-war-ukraine.html>.

споживчих товарів західних компаній. Водночас Китай за таких обставин розірвав комерційні угоди із Заходом на своїх умовах та розширив свої комерційні зв'язки у Центральній Азії, значною мірою, витіснивши Росію. Відтак Т. Грем відзначає, що "Відмовившись від спроб перетворити Росію на міжнародну парію та відновивши нормальні дипломатичні відносини, Вашингтон міг би використати Москву, щоб допомогти створити регіональний баланс сил у Євразії, який сприятиме інтересам США... Незважаючи на огиду до поведінки Москви, Вашингтону все одно потрібна буде Росія, достатньо сильна, щоб ефективно контролювати свою власну територію та створити регіональні баланси сил в Азії на користь Вашингтона"⁶⁶. На думку західних експертів, на кшталт того ж таки Т. Грема, повна перемога України через нищівну поразку Росії створить стратегічні проблеми для США у різних регіонах. Така позиція у вищих ешелонах американської влади безсумнівно створить значні загрози національній безпеці України.

Отже, з подібних суджень можна припустити, що США поки теоретично формують стратегію довгострокової перспективи відриву Росії від Китаю шляхом розриву їх асиметричних союзницьких взаємин. За такого сценарію Китай не зміг би використовувати слабкість Росії у своїх стратегічних інтересах. Однак така стратегія буде можливою лише за умов відходу В. Путіна від влади, антиамериканізм котрого є надто вкоріненим і який використовує зближення з Китаєм на противагу незворотного розриву відносин зі США. Вашингтон стикається з досить складною трійстою стратегічною дилемою – забезпечення балансування потреби підтримки Росії, зміцнення незалежності України та безпеки в Європі.

Загальному питанню перспектив мирного розв'язання міжнародних криз та конфліктів присвячено дослідження турецького

⁶⁶Graham T. What Russia Really Wants. How Moscow's Desire for Autonomy Could Give America an Edge Over China. *Foreign Affairs*. 2023. October 9. URL: https://www.foreignaffairs.com/asia/what-russia-really-wants?utm_medium=newsletters&utm_source=fatoday&utm_campaign=Why%20Hamas%20Attacked%E2%80%94and%20Why%20Israel%20Was%20Taken%20by%20Surprise&utm_content=20231009&utm_term=FA%20Today%20-%20112017.

професора Г. Ісяра. Першопричиною виникнення міжнародної кризи, згідно з його аналізом, є перманентна хаотизація міжнародних систем, що вилилася в низку криз часів холодної війни, а також криз, пов'язаних з розпадом СРСР, Югославії, кризи в Іраці, Афганістані, терористичної кризи від 11 вересня 2001 року у США тощо⁶⁷. Цей логічний ряд перманентних криз доповнився й повномасштабною агресією Росії проти України 24 лютого 2022 року. Маючи різну масштабність, такі кризи стали каталізаторами трансформації світового порядку загалом. Звертаючись до робіт різних політологів, Г. Ісяр розглядає міжнародну кризу як зміну міжнародної ситуації, зумовлену діями суперників, що, зрештою, впливають на всю світову систему⁶⁸. Тож ключовою його авторською позицією є те, що першопричиною міжнародних криз є непослідовність країн у вибудовуванні балансу сил та союзницьких взаємин.

Врешті, відомий американський політолог О. Мотиль доводить, що саме з дихотомії протистояння "Схід–Захід" витікає намагання політичних та експертних кіл РФ протиставити дві політичні культури в Україні – західну і євразійську, оскільки чимала кількість російських представників соціогуманітаристики, керуючись ідеями цивілізаційного зіткнення, верифікують факт проходження рубіжного фронтиру (геополітичного лімітрофу) між цивілізаційними платформами саме територією України⁶⁹. Про стан українських зовнішньополітичних справ та союзницьких відносин (зокрема щодо розміщення ЧФ Росії в Криму), а також їх перспектив у контексті взаємин США з РФ розмірковує у своїй праці згадувана американська дослідниця А. Стент⁷⁰. Відтак криза зовнішньої

⁶⁷ Isyar Ö. Definition and Management of International Crises. *Perceptions : Journal of International Affairs*. 2008. Vol. 13. Issue 3. P. 1–49.

⁶⁸ Isyar Ö. Definition and Management of International Crises. *Perceptions : Journal of International Affairs*. 2008. Vol. 13. Issue 3. P. 1–49.

⁶⁹ Motyl A. Russia's Revisionist Claims on Ukraine and Moldova. URL: <https://www.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/russias-revisionist-claims-on-ukraine-and-moldova-330636.html>.

⁷⁰ Стент А. Почему Америка и Россия не слышат друг друга? Взгляд Вашингтона на новейшую историю российско-американских отношений / пер. с англ. Е. Лалаян. Москва : Манн, Иванов и Фебер, 2015. 464 с.

політики України зміщується західними вченими переважно у русло об'єктивних причин і факторів – передусім у бік аналізу експансивної політики РФ, що стала екзистенційним супротивником України.

Загалом, американські вчені відводять Україні одне з ключових місць у регіональному та навіть цивілізаційному вимірі, враховуючи її геополітичне розташування на стику стратегічних інтересів західної та східної цивілізацій. Усе ж мусимо додати, що така так звана цивілізаційна розколоти́сть України значною мірою відбивається й на внутрішньополітичній ситуації. Особливо виразно це простежується під час виборчих кампаній, коли українські еліти в різних секторах електорального поля намагаються проводити акти маніпуляції з використанням у своїх політичних цілях питання мови, історії, різних стереотипних історичних символів, а також церкви, поглиблюючи тим самим міжнаціональний розкол регіонів України.

Продовжують дискурс у контексті аналізу геополітичного розташування України між Сходом і Заходом і французькі політологи. Приміром, Ж.-Б. Пінатель, Ж. Вюжік не бачать Україну в ЄС і НАТО навіть у віддаленій перспективі. Натомість, для того, аби уникнути розпаду держави, вони відводять Україні роль такого собі каталізатора і зв'язуючої ланки Євразії. На їхню думку, Україна завдяки своєму географічному положенню одночасно звернена і на Схід, і на Захід, а тому, як вони вважають, може виконувати роль східних воріт Європи, що тим самим має задовільнити і об'єднану Європу, і Росію, і, власне, Україну⁷¹.

Утім варто заперечити, що таке геополітичне бачення транс-регіонального статусу України є зовсім неприйнятним, оскільки повертає Українську державу до одвічного балансування між Сходом і Заходом та закриває перспективи інтеграції до європейських та євроатлантичних структур, а разом з тим і позбавляє шансів на

⁷¹ Халецька Л. Геополітичний контекст української кризи в працях сучасних французьких дослідників. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія "Історія"*. 2015. Вип. 2. (Ч. 3). С. 205–211.

проведення вкрай необхідних політичних та соціально-економічних реформ задля набуття Україною ролі суб'єкта міжнародних відносин.

Таким чином, Україна стала тригером прискорення формування нового світопорядку, що тим самим активізувало й дискурс у вітчизняних та західних наукових і експертних колах. Останніми роками дискурс точиться не лише про геостратегічне місце України у сучасному світі, багато в чому зумовлене війною Росії, але й перспектив інтеграції України у майбутній геополітичний простір. Такий стан справ зокрема пов'язаний із баченням майбутнього України в новій геополітичній системі. Дискусії точаться довкола здатності України протистояти російській агресії та зберегти у майбутньому державність. Експерти зокрема обґрунтовують постійність загроз нацбезпеці України тим, що вона розташована на зламі західної і російської православної цивілізації. Досить неприйнятною є думка західних експертів про стратегічну важливість Росії для США у плані забезпечення балансу конкурентного протистояння з Китаєм, який дедалі активніше користується ослабленим геополітичним положенням Росії та претендує на її масштабні сировинні ресурси. Звідси тиражується контент щодо стримування України у її прагненнях беззаперечної перемоги й виходом на кордони 1991 року. Тому можливі стратегічні плани щодо використання Росії у якості геополітичного важеля стримування Пекіна несуть значні загрози національним інтересам України, а разом з ними й ризики заморожування війни у межах окупованих територій.

Методологічні підходи сучасної наукової прогностики в Україні зараз розвиваються навколо переважно безпекової тематики, але тим самим не втрачається їх значення при прогнозуванні розвитку в інших сферах життя країни. Учасники запропонованого дослідження прагнули максимально дотриматися базових вимог прогнозування, аби досягти переконливості своїх припущень щодо тенденції національного розвитку.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ: ЯК УНИКНУТИ "ІНСТИТУЦІЙНИХ ПАСТОК" ВОЄННОГО ЧАСУ ДЛЯ УСПІШНОГО ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

Повоєнна Україна – незалежно від того, коли і чим закінчиться війна, неминуче матиме велику кількість проблем і завдань, для вирішення яких потрібна високоефективна модель організації державної влади. Якщо довоєнна Україна могла собі дозволити існування з організацією державної влади сумнівної інституційної спроможності, що спричиняло періодичний колапс влади і розв'язання проблеми її неефективності у неконвенційний спосіб – через масові суспільно-політичні протести – так звані "майдани", то для повоєнної України такі суспільно-політичні практики створюватимуть загрозу її існуванню як держави. Адже величезна залежність від зовнішньої підтримки вимагає не тільки зрозумілої, але й ефективною для західних донорів системи організації влади, динамічної стабільності і прогнозованості, щоб інвестори і донори були впевнені, що гроші, вкладені у вигляді інвестицій, дадуть очікуваний прибуток, а система влади здатна нівелювати соціально-політичні розломи.

Державна влада – це поняття, яке розуміється і як спосіб здійснення державної політики, і як відповідна структура. У контексті прогнозування проблем, з якими Україна зіштовхується вже зараз і з якими вірогідно зіштовхуватиметься по війні, важливо розглядати державну владу в інституціональному вимірі – як систему органів, установ, структур та правил, які реалізують функції держави. Тому предметом нашого розгляду є система вищих і місцевих органів державної влади, а також система формальних і неформальних інститутів «правил гри», які притаманні нашій державі і які, у тому числі, зумовлюють наявні проблеми. Аналіз ситуації суттєво полегшується дослідженнями, проведеними раніше в рамках аналізу політичної системи та політичного режиму в Україні.

Довоєнна система влади. Україна за тридцять років незалежності не відкотилася у попередній – авторитарний – стан, як це

трапилося з більшістю пострадянських країн, а набула гібридних рис неопатримоніальної держави зі своїми специфічними особливостями. Суть цієї специфіки полягала у монополізації влади фінансово-промисловими групами (ФПГ) і конструюванні ними політичних інститутів у конфігурації, яка б уможлиблювала їх відтворення у владі. Детальніше про суть цієї моделі можна прочитати у низці вже опублікованих праць^{72;73;74;75;76}. Наслідком такої політичної інженерії стало формальне збереження зовні демократичних структур та інститутів з істотним вихолощуванням їхнього змісту на практиці. Цим і пояснюється дистрофія соціальних ліфтів, коли критерієм відбору у владі були не професіоналізм та знання, а належність до певної ФПГ. Наслідком такого принципу інкорпорації еліт став "інституційний склероз" – дистрофія формальних правил гри або політичних інститутів⁷⁷. Результатом стала девальвація нібито цілком демократичної конституції і конституційних норм та інституційна слабкість усього державного механізму, корупція і формування ніби двох паралельних реальностей, так званого "формального" і "реального" конституціоналізму,

⁷² Ukraine's Patronal Democracy and the Russian Invasion. The Russian-Ukraine war. Volume one. Ed. By Balint Maldovics and Balint Magyar. Central European University Press. Budapest – Vienna – New York, 2023. 401 p.

⁷³ Зміни політичних режимів і перспективи зміцнення демократії в Україні : монографія / авт. кол.: Г. І. Зеленько (керівник, наук. ред.), Т. А. Бевз, С. Г. Брехаря, М. С. Кармазіна, В. О. Ковалевський, О. Ю. Кондратенко, Н. В. Кононенко, Т. М. Ляшенко, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. 416 с. URL: <https://ipiend.gov.ua/publication/zminu-politychnykh-rezhymiv-i-perspektyvy-zmitsnennia-demokratii-v-ukraini/>

⁷⁴ Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми : монографія. Вид. 2-ге, доп. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 704 с. URL: <https://ipiend.gov.ua/publication/politychnyj-protses-u-nezalezhnij-ukraini-pidsumky-i-problemy-2/>

⁷⁵ Hale H. Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective. Cambridge University Press. 2015. 538 p.

⁷⁶ Fisun O. The Future of Ukraine's Neopatrimonial Democracy, PONARS Eurasia Policy Memo. 2015. Oct. No. 394.

⁷⁷ Інституційні зміни політичної системи України: оцінка стану, тенденції розвитку. Наукова доповідь / За ред. Г. І. Зеленько. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 164 с. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/institutional-changes_185.pdf

"проектного" і "робочого"⁷⁸ політичного режиму. Частково розв'язати ці проблеми можна через застосування інструментів конституційної інженерії через запровадження підходящих саме для конкретних вітчизняних проблем інструментів, які здатні істотно нівелювати проблему інституційної неспроможності системи державної влади. Але перш, ніж зрозуміти суть недоліків в організації державної влади, слід коротко охарактеризувати, за якою логікою працює система державної влади зараз.

За формальними ознаками Україна є парламентсько-президентською республікою. Однак за роки демократичного транзиту Україні так і не вдалося побудувати повноцінну демократію. Причини мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. До об'єктивних причин належить низка історичних передумов: відсутність протягом близько 350 років власної державності, розвиток у складі чужих держав і формування феномену політичного відчуження, коли держава сприймалася чимось чужим. І це відчуття було перенесено і на вже свою державу (феномен "інституційної тяглості"), повноцінної і масштабної із залученням широких мас населення боротьби за незалежність не було (як, наприклад, у Польщі, де профспілка "Солідарність" нараховувала в своїх рядах близько 10 млн чол.); Україна стала незалежною державою внаслідок відцентрових процесів у СРСР, а тому політична еліта, яка б насамперед мала уявлення про те, як розбудувати демократію, була нечисленною; період первинного нагромадження капіталу відбувся в дуже короткі терміни за моделлю приватизації державної власності, а не розбудови приватного бізнесу, як це було в країнах класичного капіталізму, наслідком чого стало формування монополій в економіці і появи фінансово-промислових груп (ФПГ), чий статус було закріплено у 2001 р. спеціальним Законом "Про фінансово-промислові групи"; наслідком монополізації економіки стало бажання сформувати "правила гри" або політичні інститути,

⁷⁸ Майборода О. М. Форма державного правління: семіпрезиденталізм в українському варіанті. *Політична система України: конституційна модель та політичні практики : монографія* / кол. авт. : Зеленько Г. І. (кер., наук. ред.) та ін. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. С. 18–50. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2023/10/Politychna_systema_Ukrainy_.pdf

які б гарантували збереження статус-кво ФПГ незалежно від політичних настроїв населення; звідси запровадження того типу виборчої системи, яка з погляду конституційної інженерії не розв'язувала проблеми політичної неструктурованості суспільства і подолання політичного відчуження, а навпаки, поглиблювала їх, оскільки була інструментом збереження статус-кво ФПГ. Наслідком стала деінституціоналізація спочатку політичних партій і набуття ними гротескних форм, а пізніше девальвація норм конституції щодо гарантованих прав і свобод громадян, а згодом і усього державного механізму через украї неефективні механізми інкорпорації політичних еліт, держслужбовців, чиновників і т. д. Різні реформи, хоча і відбувалися протягом років незалежності, не мали належного ефекту з тієї причини, що завжди з'являлися своєрідні "групи вето" у вигляді тих самих олігархів, які або "дозволяли" тільки ті реформи, які не надто зачіпали їх інтереси, чи доводили їхні до абсурду, або ж, навпаки, блокували. Причому незалежно від того, хто був їх ініціатором – чи то суспільство, чи то поважні міжнародні інституції, до яких Україна зверталася за допомогою – Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Єврокомісія, Рада Європи і т. д. Тому в ряду причин того, чому система влади в Україні є неефективною, на перше місце слід поставити наявність монополій і подальше формування феномену "олігархів".

Варто пригадати і природу олігархізації української політики. Починаючи з президентської каденції Л. Кучми, а особливо за президентства В. Януковича, відбувалася консолідація кланово-олігархічного політичного режиму з украї нездоровими процесами у соціумі – політичним відчуженням, суспільною аномією, амбівалентністю, популізмом, збереженням патерналізму тощо. Склалася ситуація, коли держава фактично виявилася приватизованою фінансово-промисловими групами. Так, в Україні станом на 2017 р. 10 чоловік володіли приблизно 14% економіки, тоді як у США, про які зазвичай кажуть, що влада там узурпована Рокфеллерами і їм подібними, аналогічний показник становить лише 3%⁷⁹.

⁷⁹ Закритий клуб олігархов: сливки фінансового общества. *Новое время*. 2018. №21 (7 июня) С. 18–22.

Держава і суспільство існували ніби у паралельних вимірах, причому обидва були інституційно слабкими. Формально існували демократичні політичні інститути, механізми інтеракції і зворотного впливу суспільства на політику і державу, але здебільшого вони були адаптовані під потреби фінансово-промислових груп, яких, за підрахунками вітчизняного дослідника політичного транзиту Ю. Мацієвського, в Україні на 2013 р. нараховувалося чотирнадцять⁸⁰. Так, з прицілом на збереження статус-кво була обрана конституційна модель організації влади з абсолютним домінуванням інституту президентства і "парламентом без парламентаризму", коли роль вищого представницького органу поступово зводилася до легітимації рішень, які спускалися з Адміністрації Президента, з виборчою системою, яка дозволяла на етапі підготовки до виборів за рахунок поділу виборчих округів між ФПГ з високою ймовірністю отримати прогнозовані і потрібні результати виборів. Саме тому її можна назвати превентивною – вона ніби і дозволяє провести чесні вибори і не заохочує до явних фальсифікацій у день їх проведення, але на практиці дозволяє на етапі їх підготовки застосовувати різні маніпулятивні технології – зареєструвати або зняти з виборів явного конкурента, "скупити" виборчі округи однією ФПГ, скупити голоси членів виборчих комісій і т. д. Набір цих інструментів дозволяв загалом проводити державну політику без урахування громадської думки, і якщо суспільні настрої були не надто радикальними, то завжди знаходилися інструменти для їх нівелювання. Наприклад, так було з акцією "Україна без Кучми", з численними майданами – податковим, мовним, з підписанням Харківських угод тощо. Фактично в Україні дієвою стала тільки "вулиця". Вплинути на владу можна було тільки через масові суспільні протести – майдани, які, з погляду політичної участі, є неконвенційною формою участі, але в країнах молоді демократії, де громадська думка не працює і не є неформальним інститутом впливу, а влада демонструє тотальну глухоту і сліпоту, саме такі технології є реальними засобами впливу.

⁸⁰ Мацієвський Ю. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). Чернівці : Книги – XXI. 2016. С. 365–380.

Складно сказати, у якій країні ми б жили зараз (імовірно, відбулася б мирна окупація України Росією), якби В. Янукович не узурпував усю повноту влади в країні з усіма фінансово-економічними потоками на користь так званої "сім'ї", відсторонивши тим самим інші ФПГ від звичних джерел прибутків. Крім того, відмовившись підписувати Угоду про асоціацію з ЄС у листопаді 2013 р., він викликав масові акції протестів, які вилилися у Євромайдан, суголосний з інтересами не тільки демократичного сегмента, а й ряду олігархів, яких не влаштувала узурпація влади на користь "сім'ї", та переважно українського середнього та дрібного бізнесу, і які були зацікавлені у формуванні нормальних правил ведення бізнесу завдяки євроасоціації. Революція гідності, або Євромайдан, відобразила резонанс незадоволення політикою В. Януковича різних суспільних прошарків і стала засобом протидії мирній (м'якій) окупації України Росією.

Революція гідності, російська воєнна агресія на Донбасі, окупація Криму, підписання Угоди про асоціацію з ЄС у 2014 р. стали каталізатором стрімких, навіть миттєвих, змін у політичних інститутах в Україні. Завдяки цим подіям у суспільній свідомості відбулася переоцінка власної політичної самоідентифікації щодо зовнішньої політики держави, власної громадянської належності, мовної політики, впливу Росії на Україну через церкву і т. ін. По суті, усі ці трагічні процеси, пов'язані з російською воєнною агресією, змусили громадян дати собі відповіді на питання, які до цього чи не переважну більшість з них мало хвилювали, внаслідок чого результати виборів зазвичай фіксували існування своєрідних "двох Україн", одна з яких була носієм менталітету і орієнтацій, притаманних росіянам, а інша – західних ліберальних демократій. Процес змін відбувався стрибкоподібно, після сплесків відбувалися деякі відкати у громадянській самоідентифікації, що було природно, однак поступово вона рушила від регіональної до загальногромадянської. Звісно, це об'єктивні речі, які стали наслідком, по суті, провальної державної політики більш ніж двадцяти перших років незалежності, але вони були інструментом, який дозволяв міцно тримати Україну у сфері впливу Росії – з усіма її вадами авторитарно-олігархічного політичного режиму,

вкрай негативними політичними практиками, розгалуженою системою бізнес-зв'язків тощо.

Реформи, які проводилися в Україні від 2014 р., попри їх несистемність і суперечливість результатів, все ж таки дали можливість істотно просунутися у напрямі побудови повноцінних політичних і бізнес-інститутів насамперед за рахунок дерегуляції економіки, що було однією з основних вимог ЄС для надання українцям безвізового режиму. Динаміку реформ проаналізувала аналітична платформа Вокс Україна*. Реформи вимірювалися за 5-бальною шкалою в діапазоні 5 – найкраще, 0 – найгірше (див. рис. 2.1)⁸¹.

Рис. 2.1. Динаміка Індексу реформ

* Індекс реформ, призначений надавати комплексну оцінку зусиллям влади України зі впровадження економічних реформ. Індекс базується на експертних оцінках змін у регуляторному середовищі за шістьма напрямками: державне управління, державні фінанси, монетарна система, бізнес середовище, енергетика, людський капітал.

⁸¹ Доронцева Є. Індекс реформ. 23 жовтня 2023. URL: <https://voxukraine.org/indeks-reform-221-deklaruvannya-vijskovoyi-tehniki-namytnytsi-za-standartamy-yes-i-nato>

Як видно з рисунка, максимальну кількість реформ було проведено одразу після Євромайдану. Однак тут питання в тому, що після радикальних потрясінь зміни завжди радикальні, але згодом суспільні імпульси затухають, що також є природним процесом, а інтенсивність змін сповільнюється. Нового імпульсу реформи набули після так званої "електоральної революції" 2019 р., коли президентом було обрано позасистемного В. Зеленського. Часто нарікають, що і у 2014, і у 2019 рр. президентські вибори стали результатом олігархічного консенсусу. Дійсно, радше так, ніж ні. Адже наявна в Україні система інкорпорації політичного класу унеможливлювала прихід до влади незалежного політика.

Хай там як, але за дев'ять років удалося ухвалити велику кількість нормативно-правових актів, під впливом яких докорінно змінювалася інституційна матриця, і Україна хоча й повільно, але почала відходити від кланово-олігархічного політичного режиму. Ідеться про: 1) посилення процесів політичної конкуренції завдяки розширенню повноважень парламенту і поверненню до парламентсько-президентської республіки, що, у свою чергу, посилило процеси дисперсії влади; 2) запровадження електронного декларування для народних депутатів, депутатів місцевих представницьких органів, державних службовців, чиновників та ін., що стало фактором, який дещо звужив простір для політичної корупції; 3) децентралізацію фінансів і адміністративно-територіальну реформу, що стимулює розвиток регіонів і так само дає підстави для посилення політичної конкуренції завдяки дифузії влади; 4) запровадження пропорційної системи виборів до парламенту з регіональними списками і преференційним голосуванням (відповідно до ухваленого у 2019 р. нового Виборчого кодексу) у разі її застосування є інструментом, який стимулюватиме оновлення політичних партій і, взагалі, нову якість політичного представництва; 5) запровадження державного фінансування політичних партій, що знижує їх залежність від олігархічного капіталу; 6) реформу держслужби як утілення філософії сервісно орієнтованої держави та формування антикорупційних органів; 7) істотне посилення організацій громадянського суспільства і трансформацію ціннісною системи, зміну зовнішньополітичних пріоритетів у напрямі

європейських цінностей, коли у соціумі спрацьовує "закон сполучених посудин" (говорячи українською приказкою – "з ким поведешся, від того й наберешся"); 8) посилення міжособистісної та інституційної довіри, яке спостерігається від початку повномасштабного російського воєнного вторгнення, що є основою для розвитку соціального капіталу; 9) політику деолігархізації, яку не встигли реалізувати через війну, але яка оголила проблему тієї "приватизованої держави", про яку не прийнято було говорити вголос, ховаючись за фасадом демократії, але яка вихолощувала ті позитивні інституційні зміни, які вдавалося запровадити під тиском суспільства і міжнародних інституцій; 10) створення системи антикорупційних органів, які здатні гіпотетично знизити рівень корупції в країні.

Тобто, зміст інституційних змін у сфері органів державної влади та державного управління стосувався запровадження інститутів, спрямованих як безпосередньо, так і опосередковано на те, щоб впливати на її оптимізацію. Проблема реформи державного управління в Україні полягала, насамперед у розмежуванні сфер компетенції по вертикалі – між центральними і місцевими органами державної влади – Кабінетом Міністрів та обласними і районними державними адміністраціями, які відповідальні перед Кабміном і місцевими радами, але їх глави призначаються Президентом України (це є доволі специфічним елементом системи стримувань і противаг і фактично розриває цілісність виконавчої влади); і по горизонталі – між місцевими державними адміністраціями та місцевими радами, де спостерігається дублювання повноважень, що є причиною перманентних конфліктів і непорозумінь між цими органами.

Як наслідок, Інтегральний індекс демократії в Україні істотно покращився, змінившись з 4,61 пункту у 2017 р до 3,39 у 2021 р., хоча й дещо погіршився через російську воєнну агресію до 3,36 у 2023 р.⁸². Зважаючи, що за цими цифрами стоять украї

⁸² Nations in Transit report 2023. *Freedom House*. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-net/2023>

малорухливі маркери, це свідчить про істотні якісні зміни країни. Таких змін не було ані після Майдану 2004 року, ані після Євромайдану.

З огляду на те, що такі нововведення мають кумулятивний ефект, це давало підстави для оптимізму щодо інституційних змін політичної системи України і істотного зменшення впливу олігархів на українську політику. Проте російська воєнна агресія перервала цей уже майже еволюційний процес інституційних змін.

Велика війна, яка розпочалася повномасштабним російським вторгненням в Україну, зумовила запровадження "надзвичайної" – характерної для воєнного часу – системи державної влади. З точки зору "проектного" політичного режиму, незважаючи на запровадження воєнного стану, Україна залишається парламентсько-президентською республікою. Парламент цілком задовільно виконує свої функції. Свої компетенції виконує Кабінет Міністрів України, органи місцевого самоврядування тощо. Однак "робочий" політичний режим обумовлений структурними і функціональними змінами відповідно до Закону "Про правовий режим воєнного стану в Україні"⁸³, породженого об'єктивною необхідністю, який є тимчасовим, зумовленим потребою захисту країни і швидкого реагування на виклики, спричинені російською агресією (ракетні обстріли, заміновані території, підтримка внутрішньо переміщених осіб, створення для них робочих місць, релокація бізнесу і т. ін.). Проте під час тривалої дії правового режиму воєнного стану закладаються передумови для кристалізації певних політичних процесів в Україні, для втілення певних практик у здійсненні державного управління. Тому розуміння того, як змінилася система влади під впливом російської воєнної агресії, є важливим для прогнозу подальшого розвитку політичних процесів.

Система державної влади періоду воєнного часу. Порядок здійснення влади в Україні нині регулюється правовим режимом воєнного стану, який передбачає надання відповідним органам

⁸³ "Про правовий режим воєнного стану" : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та гарантування національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень (ст. 1)⁸⁴. Хоча воєнний стан є тимчасовим, "воєнна" модель організації влади і проблеми, породжені війною, можуть впливати на процеси навколо здійснення державної влади і в майбутньому.

В Україні правовий режим воєнного стану було введено 24 лютого 2022 р. указом Президента України⁸⁵. В структурі влади це означало запровадження такого політичного інституту, як "військове командування" – Головнокомандувач Збройних сил України, Командувач об'єднаних сил Збройних сил України, командувачі видів та окремих родів військ (сил) Збройних сил України, командувачі (начальники) органів військового управління, командири з'єднань, військових частин Збройних сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань (ст. 3). Військовому командуванню разом з органами виконавчої влади, військовими адміністраціями, Радою Міністрів Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування надано право своїми директивами та наказами з питань забезпечення запроваджувати та здійснювати заходи правового режиму воєнного стану, обов'язкові до виконання накази і директиви з питань забезпечення оборони, громадської безпеки і порядку здійснення заходів правового режиму воєнного стану⁸⁶. Наразі в Україні діє 25 обласних військових адміністрацій з подальшим

⁸⁴ "Про правовий режим воєнного стану": Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

⁸⁵ "Про введення воєнного стану в Україні" : Указ Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>

⁸⁶ "Про правовий режим воєнного стану" : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

утворенням військових адміністрацій населених пунктів. Водночас повноваження вищих органів державної влади – Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України під час дії воєнного стану збереглися. Проте пріоритети у їх діяльності змінилися, що позначилося на їхній результативності.

Верховна Рада України. 23 лютого 2022 р. народними депутатами було ухвалено постанову "Про організацію роботи Верховної Ради України в умовах дії надзвичайного та/або воєнного стану" № 2100-IX⁸⁷, згідно з якою на період дії надзвичайного та/або воєнного стану організація роботи Верховної Ради України здійснюється з урахуванням таких особливостей: робота ВРУ здійснюється у режимі пленарних засідань, роботи в комітетах, тимчасових спеціальних комісіях і тимчасових слідчих комісіях, депутатських фракціях (депутатських групах), а також здійснення народними депутатами відряджень – тільки за розпорядженням Голови ВРУ або його заступників; засідання Погоджувальної ради скликаються Головою ВРУ або його заступниками за потреби; 4) засідання комітетів (тимчасових спеціальних комісій) ВРУ скликаються головами або за ініціативою більшості членів і проводяться невідкладно для забезпечення розгляду питань порядку денного пленарних засідань Верховної Ради України; ВРУ працює в режимі пленарного засідання безперервно з наданням Голові ВРУ або його заступникам права визначати час і місце проведення пленарного засідання та, за потреби, спосіб голосування⁸⁸.

Наразі Верховна Рада України працює у закритому режимі і складно дати оцінку характеру дебатів. На середину 2023 р. парламент мав найменшу реальну чисельність депутатів за свою історію – 404 чол. Сам цей факт був прямим наслідком російської воєнної агресії проти України. Крім того, на виборах 2019 р. не

⁸⁷ "Про організацію роботи Верховної Ради України в умовах дії надзвичайного та/або воєнного стану": Постанова ВРУ № 2100-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2100-20#Text>

⁸⁸ "Про деякі питання організації роботи Верховної Ради України дев'ятого скликання під час проведення восьмої сесії в умовах дії воєнного стану": Постанова Верховної Ради України № 2558-IX від 6 вересня 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-20#Text>

було обрано 26 народних депутатів у мажоритарних округах, які на той час уже перебували на тимчасово окупованій території – в Автономній Республіці Крим, окремих районах Донецької та Луганської областей. Ще 40 народних депутатів через різні обставини втратили мандати вже після початку повномасштабної агресії⁸⁹. Втім, неповний склад ВРУ мало позначився на якості її роботи. Так, під час повномасштабної війни політична єдність у Верховній Раді України стала надзвичайно високою. Станом на літо 2023 р. ВРУ ухвалила 456 законів, 287 проєктів яких зареєстровано у 2022 році, а це значно більше, ніж у довоєнні роки⁹⁰. Ці цифри свідчать, що Верховна Рада України повною мірою зберегла свою працездатність і ефективність. Нормою для режиму воєнного стану є й розгляд законопроєктів Верховною Радою України в режимі *ad hoc* – тобто з недотриманням звичних для мирного часу термінів унесення і розгляду законопроєктів. Проте така об'єктивна реальність не є підставою, щоб вести мову про те, що така процедура не є демократичною, оскільки йдеться про термінові рішення, спрямовані на забезпечення обороноздатності країни.

Президент України. Повноваження Президента України як Верховного Головнокомандувача в умовах дії правового режиму воєнного стану і за формальними, і за фактичними повноваженнями незрівнянно посилюються, фактично сьогодні саме його Офіс найбільше впливає на якість державної політики. Згідно з Законом "Про правовий режим воєнного стану" Президент України отримав можливості вирішального впливу на діяльність виконавчої влади. А за наявності "монобільшості" (фракції партії "Слуга народу" з підтримкою лояльних депутатів інших фракцій) у ВРУ він має повний вплив і на діяльність законодавчого органу. За висновками Центру Разумкова, "вказаний Закон також надав можливість Президентіві сформувавши "свою" вертикаль влади – військові

⁸⁹ Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і повоєнного відновлення. *Національна безпека і оборона*. 2023. № 1-2. С. 34. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/2023-MATRA-journa.pdf>

⁹⁰ Парламент в умовах війни: приклад України (24 лютого 2022 року – 30 червня 2023 року). Емпіричний звіт. С. 64–65. URL: <https://internews.ua/storage/app/media/rang/VRU-under-war-conditions-UA.pdf>

адміністрації, які фактично підзвітні тільки йому. Де-факто Президент став найбільш потужним і впливовим актором у системі влади, підпорядкувавши собі і парламент, і уряд. Окрім того, у своїй діяльності Президент, як і раніше, користується і неформальними інструментами, зосередженими в його Офісі. Йдеться про безпрецедентний вплив на всі органи влади, який здійснюється через главу Офісу А. Єрмака та його заступників. За час дії воєнного стану цей вплив значно зріс, порівняно з попереднім мирним періодом"⁹¹.

Причому природа цього органу, за конституцією не наділеного владою, але дуже впливового в Україні, пояснюється власне роллю глави держави і філософією, якою керувалися депутати ВРУ у 1991 р., коли запроваджували посаду Президента України. У літературі вже зазначалося, що "різниця між формальними повноваженнями і неформальною роллю українського президента є віддзеркаленням загальної різниці між конституційно встановленим ("проектним") режимом функціонування політичної системи і її реальним ("робочим") режимом, який являє собою реакцію на постійно мінливі обставини і ситуації. ... Сукупність таких персоналій становить політичний режим в інституціональному сенсі – "режим-структуру". В українському президенталізмі таким оперативним інструментом у президентських руках є Адміністрація Президента України у 1991–2005 та 2010–2019 рр., Секретаріат Президента України у 2005–2010 рр. та Офіс Президента України з 2019 р."⁹².

Важко дати оцінку ролі нинішній президентській адміністрації за загальними демократичними критеріями і вимогами. Крім того, повномасштабна російська воєнна агресія посилила його функцію Верховного Головнокомандувача, поставила українське суспільство перед необхідністю повної мобілізації і об'єднання

⁹¹ Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і повоєнного відновлення. *Національна безпека і оборона*. 2023. № 1–2. С. 32. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/2023-MATRA-journa.pdf>

⁹² Майборода О. М. Форма державного правління: семіпрезиденталізм в українському варіанті. *Політична система України: конституційна модель та політичні практики*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. С. 18–50. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2023/10/Politychna_systema_Ukrainy_.pdf

навколо Глави держави як воєнного лідера. В таких ситуаціях державне управління, природно, зосереджується в руках найближчого президентського кола, тим самим у руках ОПУ, який уособлює "режим-структуру", здатну на оперативність у реагуванні на швидкозмінну ситуацію. Відповідно, надмірно, порівняно з мирним часом, зростає політична та управлінська вага глави президентського Офісу, чий образ "другої особи в державі" вже перестає бути метафоричним⁹³. Проте консолідація влади у президента, об'єктивно необхідна в умовах воєнного стану, може створити спокусу утримувати такий стан речей і після війни. Непрямим доказом таких намірів є непростий характер відносин між центральною владою, консолідованою навколо фігури президента, і деякими міськими головами. У разі, якщо Президент та його оточення намагатимуться встановити повний контроль над органами місцевого самоврядування, це може призвести до значного зростання рівня конфліктності між оточенням президента та умовною "партією мерів", особливо з огляду на те, що міські голови користуються більшою суспільною підтримкою, аніж представники оточення президента і уряд, що підтверджують результати соціологічних опитувань Центру Разумкова⁹⁴.

Кабінет Міністрів. Після запровадження правового режиму воєнного стану в Україні був прийнятий відповідний регламент роботи Кабінету Міністрів. Згідно з регламентом, Кабміном було розроблено та введено в дію План запровадження та забезпечення заходів правового режиму воєнного стану в окремих місцевостях України з урахуванням загроз та особливостей конкретної ситуації, яка склалася. Уряд організував та здійснює керівництво центральними та іншими органами виконавчої влади в умовах

⁹³ Майборода О. М. Форма державного правління: семіпрезиденталізм в українському варіанті. *Політична система України: конституційна модель та політичні практики : монографія*. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. С. 18–50. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2023/10/Politychna_systema_Ukrainy_.pdf

⁹⁴ Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і повоєнного відновлення. *Національна безпека і оборона*. 2023. № 1–2. С. 33. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/2023-MATRA-journa.pdf>

воєнного стану, здійснює заходи щодо створення, відповідно до норм міжнародного гуманітарного права, безпечних зон, організованих у спосіб, який дає змогу забезпечити захист цивільних осіб; ним визначаються особливості здійснення оборонних та публічних закупівель із забезпеченням захищеності державних замовників і замовників від воєнних загроз.

Характерною особливістю такої моделі організації влади є те, що першочергова мета держави – вирішення на території країни питань, зумовлених війною. Задля швидкості ухвалення рішень коло питань, які зазвичай ухвалювалися рішеннями сільських, селищних та міських рад, в умовах воєнного стану ухвалюються одноосібно. Таке обмеження колегіальності в ухваленні політичних рішень істотно послабило роль місцевих рад. Зокрема, договори, укладені під час дії воєнного стану сільським, селищним, міським головою від імені ради (якщо вони належать до виключної компетенції сільської, селищної, міської ради), не потребують затвердження відповідною сільською, селищною, міською радою, якщо строк дії таких договорів не перевищує один рік з дня припинення чи скасування воєнного стану. Це істотно послабило представницькі органи влади.

Поряд зі звичними органами влади і військовими адміністраціями у Законі "Про правовий режим воєнного стану" фігурує такий орган як *Генеральний штаб Збройних сил України*. Цей орган в умовах дії правового режиму воєнного стану бере участь у підготовці проекту типового плану запровадження та забезпечення правового режиму воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях; організовує підготовку та здійснює керівництво Збройними силами України, з'єднаннями, частинами та органами інших військових формувань і правоохоронних органів під час виконання ними заходів правового режиму воєнного стану; організовує діяльність військових адміністрацій, командувань видів Збройних сил України, управлінь оперативних командувань, командувань військових з'єднань та частин Збройних сил України на території, на якій введено воєнний стан; розробляє та вносить на розгляд Ради національної безпеки і оборони України пропозиції щодо залучення інших військових формувань та правоохоронних органів до здійснення заходів правового режиму воєнного стану.

Політичне середовище. Під впливом російсько-української війни відбулася його істотна трансформація. Насамперед ідеться про політичні партії. За даними Міністерства юстиції України, на 1 січня 2022 р. у державі діяло 376 партій⁹⁵. Після початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ 24 лютого 2022 р. Рада національної безпеки і оборони України ухвалила рішення про призупинення на період дії воєнного стану будь-якої діяльності у країні ряду політичних партій⁹⁶, що було підтверджено судовими рішеннями. Загалом в Україні було заборонено діяльність 15 так званих "проросійських" політичних партій. Низка інших політичних партій призупинила свою діяльність на час дії воєнного стану. Тому наразі про політичні уподобання громадян можна вести мову тільки на підставі соціологічних досліджень. А на подальший перебіг політичних процесів, які стосуватимуться системи державної влади, впливатимуть і якісні зміни суспільства. Причому це стосується не стільки суспільних настроїв, які мінливі, скільки змін політичної ідентичності українців і їхніх змін у ставленні до того, що прийнято називати "інструментами демократії" – до власної громадянської позиції, до органів державної влади, до політичної та громадської участі. Це підтверджують дані соціологічних досліджень КМІС та Центру Разумкова⁹⁷, ⁹⁸, ⁹⁹. В результаті широкомасштабного вторгнення показник громадянської ідентичності підвищився фактично до свого рівноважного максимуму (орієнтовно це 75-80%) та закріпився на ньому. На

⁹⁵ Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій. URL: <https://minjust.gov.ua/ddr/services/legalisation-zmi>

⁹⁶ "Щодо призупинення діяльності окремих політичних партій": Рішення РНБО від 18.03.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0005525-22/sp:max100#Text>

⁹⁷ Показники національно-громадянської української ідентичності. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=9>

⁹⁸ Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: ідентичність. Патріотизм. Цінності (17–18 серпня 2022 р.). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnya_2022.html

⁹⁹ Зовнішньополітичні орієнтації громадян України, оцінка зовнішньої політики влади, ставлення до іноземних держав та політиків (лютий–березень 2023 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/zovnishnopolitychni-orientatsii-gromadian-ukrainy-otsinka-zovnishnoi-polityky-vlady-stavlennia-do-inozemnykh-derzhav-ta-politykiv-liutyi-berezen-2023r>

сьогодні громадянська ідентичність є домінуючою серед усіх соціально-демографічних, політичних та релігійних груп у країні¹⁰⁰.

Якщо вести мову про якісні зміни самого суспільства, то тут проявилася його неабияка здатність до самоорганізації, яка спочатку вилилася у взаємодопомогу і взаємовиручку, а згодом трансформувалася у волонтерство. Щодо кількісних змін, то станом на кінець 2020 р. в Україні було зареєстровано близько 112 тис. організацій, це 8,2% від усіх юридичних осіб, офіційно зареєстрованих у країні. До великої війни за рівнем розвитку громадянського суспільства Україна демонструвала найкращі, порівняно з іншими індикаторами, показники розвитку. Так, за показниками Freedom House, протягом 2015–2021 рр. цей показник коливався на рівні 5–5,7 балів (із 7 можливих)¹⁰¹.

Також відбулися істотні структурні зміни. Так, якщо раніше більшу частину в структурі ГС становили громадські організації, то у 2022 р. тенденції змінилися. Кількість зареєстрованих благодійних організацій більш ніж удвічі перевищувала кількість громадських організацій, які реєструвалися, та суттєво перевищила аналогічні показники попередніх років. Кількість зареєстрованих у 2022 р. благодійних організацій становила 6367 організацій (показник 2021 р. – 830) проти 2760 зареєстрованих громадських організацій (показник 2021 р. – 4360)¹⁰². Такий сплеск зареєстрованих організацій громадянського суспільства свідчить про, по-перше, здатність українців до самоорганізації в умовах небезпеки, що стало одним з факторів того, що Україна вистояла на початку війни; по-друге, про здатність до кооперації громадян між собою у протидії російській військовій агресії.

Аналізуючи напрями роботи громадянського суспільства під час повномасштабної російської воєнної агресії, також можна вести мову про якісні зміни у середовищі громадянського суспільства. Так,

¹⁰⁰ Соціологічний моніторинг "Українське суспільство" після 16 місяців війни. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/news/2022/sm-_ukrainske-suspilstvo_-2023-rezultati-monitoringu-is-nanu.pdf

¹⁰¹ Freedom in the World. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-world/2023>

¹⁰² Громадянське суспільство України в умовах війни : аналітичний звіт. Київ : КМІС, 2022. 64 с. URL: <http://surl.li/fburd>

за спостереженням О. Дмитренко, ці ОГС між собою не пов'язані нормативними або формальними взаєминами, а об'єднуються ситуативно з конкретною метою. Це може свідчити також і про трансформацію коаліційної спроможності загалом¹⁰³. Утім, велика війна вплинула також і на діяльність кожної окремої ОГС, і на сприйняття їх суспільством. Дослідження свідчать, що 75% ОГС змінили або розширили сферу своєї діяльності з огляду на виклики, спричинені війною, і лише чверть організацій продовжили роботу у тих самих галузях, у яких працювали до вторгнення. Так, у структурі неурядового сектору відбулися трансформації, які загалом можна схарактеризувати як зміну пріоритетів, а саме: збільшилася кількість ОГС, зайнятих у сфері допомоги армії та ветеранам, а також ВПО (приріст у середньому на 20% для кожної зі сфер)¹⁰⁴.

Окрім цього, констатується різка зміна у сприйнятті населенням категорії "громадянське суспільство" та неурядових організацій¹⁰⁵. Сплеск громадської активності з лютого 2022 р. можна простежити не лише на змінах усередині ОГС, але також і на прикладах індивідуальної діяльності. Зокрема, збільшилася кількість волонтерів та волонтерських об'єднань, які тривалий час не були нормативно інституціоналізовані з різних причин. У 2014 р., згідно з дослідженням ООН, досвід волонтерської діяльності мала чверть українців, а 9% почали активно волонтерити внаслідок

¹⁰³ Дмитренко О. Роль громадянського суспільства у функціонуванні політичної системи України. *Політична система України: конституційна модель та політичні практики: монографія*. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. С. 305–306. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2023/10/Politychna_systema_Ukrainy_.pdf

¹⁰⁴ Громадянське суспільство України в умовах війни: аналітичний звіт. Київ: КМІС, 2022. 64 с. URL: <https://ednannia.ua/189-doslidzhennia/12456-gromadyanske-suspilstvo-ukrajini-v-umovakh-vijni-2022-zvit-za-rezultatami-doslidzhennya-3>

¹⁰⁵ Дмитренко О. Роль громадянського суспільства у функціонуванні політичної системи України / *Політична система України: конституційна модель та політичні практики: монографія*. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. С. 305–306. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2023/10/Politychna_systema_Ukrainy_.pdf

російського воєнного вторгнення у 2014 р.¹⁰⁶. Дослідження 2022 р. вже засвідчують, що від 60% до 80% населення були залучені до різних видів громадської діяльності¹⁰⁷. За даними дослідження Zagoriy Foundation станом на серпень 2022 р. волонтерською діяльністю займався кожен третій українець¹⁰⁸. Зі збільшенням кількості волонтерів виросла також і довіра до них у суспільстві. Хоча впродовж останніх 10 років рівень довіри до неурядового сектору загалом був доволі високим, особливо до волонтерського руху, щогорічні опитування також показують приріст. Хоча найбільший позитивний баланс довіри відповідно до результатів соціологічних досліджень у 2022 р. отримали ЗСУ (91%), ДСНС (82%) та Нацгвардія (81%), волонтерські організації посідають четверте місце в цьому рейтингу (77%). Значно менший відсоток довіри населення мають громадські організації (44%), утім, упродовж року у них також відмічений позитивний приріст¹⁰⁹.

Слід зазначити, що російська воєнна агресія стала катализатором якісного розвитку громадянського суспільства. Це супроводжується як структурними і кількісними змінами, так і якісними. Наразі очевидне зростання благодійних та волонтерських організацій у середовищі громадянського суспільства. Водночас, істотно зросла участь громадян у діяльності цих організацій та, на чому особливо слід наголосити, рівень міжособистісної довіри, без чого неможлива ні волонтерська, ні благодійна діяльність. Наслідком цих процесів є розвиток горизонтальних зв'язків у суспільстві та інституційної довіри – тобто того, що лежить в основі розвитку

¹⁰⁶ Інформаційна довідка щодо волонтерства та благодійництва. Міністерство соціальної політики. 2016. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/12101.html?PrintVersion>

¹⁰⁷ Martin E. C. and Zarembo K. Civil Society and Sense of Community in Ukraine: From Dormancy to Action. *European Societies*. 2023. Vol. 25. P 1–27.

¹⁰⁸ Благодійність у часи війни : аналітичний звіт. Київ : Zagoriy Foundation, 2022. 48 с. URL: <https://zagoriy.foundation/publications/blagodijnist-u-chasi-vijni-killisnedoslidzhennya/>

¹⁰⁹ Довіра до держави: як зберегти національну єдність заради перемоги : результати соц. опитування. Київ : Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва, 2022. 18 с. URL: <https://dif.org.ua/article/dovira-do-derzhavi-yak-zberegti-natsionalnu-ednist-zaradi-peremogi>

соціального капіталу. Адже саме дефіцитом інституційної довіри пояснювалася, з-поміж іншого, інертність (суспільна аномія та абсентеїзм) громадянського суспільства у минулі роки.

Ці якісні зміни суспільства дають підстави прогнозувати подальше підвищення соціальної активності зі збільшенням членства у політичних партіях, посиленням тиску на владу, зниженням рівня патерналізму та соціальної аномії. Такі якісні зміни ставлять перед державою завдання розширити конвенційні канали впливу на державу через дієві форми політичної та громадської участі – громадські обговорення, підписання петицій, громадські бюджети, рейтингові голосування за соціальні проекти, розширення відповідальності можновладців і прозорість у діяльності органів державної влади. У разі неадекватної реакції органів державної влади запит на можливість впливу на владу з боку суспільства в Україні може обернутися не політичним абсентеїзмом, як це було найчастіше, а неконвенційними діями, що призведе до політичної і соціальної напруги і, відповідно, створюватиме ризики національної безпеки.

Крім того, велика війна хоч і поставила на паузу політичний процес і фактично обнулила політичну сцену, однак не обнулила систему державної влади. Навпаки, роль і значення державних інституцій посилилося, а це означає, що є загроза відкату України у авторитарний стан з домінуванням інституту президентства і відновлення "робочого" політичного режиму у варіації президента Л. Кучми або В. Януковича. Крім того, зберігається загроза перенесення хронічних проблем системи державного управління (так званих "інституційних пасток") у повоєнну Україну з нашаруванням на політичні практики, звичні для системи організації влади під час дії правового режиму воєнного стану.

В Україні з огляду на те, як проявило себе суспільство у ході російської воєнної агресії, причому починаючи з 2014 р., а також на його здатність до самоорганізації, яка особливо проявилася у ході повномасштабного російського вторгнення у 2022 р., продовження концентрації влади президентськими інституціями здатне спричинити масові суспільні протести і розв'язання проблеми запобігання уzurпації влади у неконвенційний спосіб.

Нинішні політичні практики відзначаються контроверсійністю. Потреба швидко реагувати на виклики, зумовлені російською воєнною агресією, їх специфіка робить процеси ухвалення рішень у регіонах часто закритими, без їх обговорення і затвердження місцевими радами. Законом України "Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану"¹¹⁰ фактично створено механізми, якими закладаються практики уникнення прозорості під час ухвалення рішень і громадського контролю за діяльністю військових адміністрацій. Знову ж таки, наголошу, що це є об'єктивною необхідністю, зумовленою потребою військових розв'язання екстремальних проблем.

Як наслідок, це позначається на якості місцевої демократії. Зокрема, поширення корупційних дій присутнє і в умовах посилення впливу Президента України на формування керівних органів на місцях; періодично у суспільстві вибухають корупційні скандали, пов'язані з коштами, які виділяються на відновлення, з кадровими призначеннями, з комплектуванням військ тощо.

Саме пауза у політичних процесах і діючий уже майже два роки воєнний стан створюють для країни загрози іншого характеру. Зокрема, необхідність у швидкій і адекватній реакції на всі виклики і проблеми, які спричинені війною (будь то розв'язання проблем мільйонів біженців, адекватний збройний опір чи ремонт електромереж після ракетних атак росіян), вимагають сильної влади. Це зумовило зміни у структурі державного управління, коли на зміну обласним і районним державним адміністраціям було створено військово-цивільні адміністрації, роль місцевих представницьких органів влади істотно обмежена, велика кількість рішень органів державної влади засекречена тощо. Такий стан справ створює спокусу концентрації влади у руках президента. І, впевнена, що чим довше війна затягнеться, тим більшою буде концентрація влади в руках президентських інституцій, тим вищим

¹¹⁰ "Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану" : Закон України. 12 травня 2022 р. № 2259-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-20>

буде запит на сильну руку і прості рішення з боку великої частини громадян, що автоматично означатиме сплеск політичного попультизму і згорання процесів демократизації.

Якщо звернутися до фінального звіту Єврокомісії з приводу початку переговорів про вступ України до ЄС, то ЄК констатує цілком прийнятний стан системи державної влади в Україні. Загалом правова база залишається сприятливою для організації демократичних виборів. Слід продовжити реформування виборчої законодавчої бази з метою виконання рекомендацій Бюро з демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ) ОБСЄ¹¹¹. При цьому за класифікацією Freedom House Україна все ще є транзитним, або гібридним політичним режимом з індексом демократії 39 балів за 100-бальною шкалою (приблизно такі самі показники має Вірменія, Молдова та Угорщина)¹¹². Тобто, йдеться про те, що інструменти демократії не консолідувалися, демократичні політичні практики не стали звичними, а тому ризики авторитарного відкату досить високі.

Підсумовуючи, можна наголосити, що Україні варто не вчергове вигадувати велосипед, а продовжувати інституційні зміни політичної системи, які розпочалися у 2014 р., враховуючи такі ризики та загрози:

1. Вірогідність відновлення політичного статусу фінансово-промислових груп попри істотне зменшення їх впливу внаслідок російської воєнної агресії. За останньою інформацією, наразі в Україні лишилося лише два мільяртери – Р. Ахметов та В. Пінчук¹¹³. Причому Р. Ахметов добровільно відмовився від своїх медіа-активів, а тому його наразі формально не вважають олігархом. Проте вплив ФПП послабився не стільки через антиолігархічну політику, скільки

¹¹¹ EN EN EUROPEAN COMMISSION Brussels, 8.11.2023 SWD(2023) 699 final COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT Ukraine 2023 Report. Brussel. 2023. 8 November. P. 5. URL: https://www.documentcloud.org/documents/24131753-swd_2023_699-ukraine-report

¹¹² Nations in Transit report. Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-net/2023>

¹¹³ Бесараб О. В Україні залишилося лише два доларові мільяртери. *News.UA*. 9 листопада 2023 р. URL: <https://ua.news.ua/money/v-ukrayinizalyshylosya-lyshe-dva-dolarovi-milyardery>

через фізичну втрату ними багатьох активів на Сході України, на окупованих територіях або у зоні бойових дій, а також тому, що політичний процес поставлено на паузу і олігархам не потрібно зараз вкладати кошти в активи, які не приносять політичних дивідендів. Проте інституційно в Україні все ще зберігається система влади, яка уможливило відновлення політичних практик, які створювалися ФПГ задля збереження свого статусу, оскільки ці механізми давно перевірені і дієві. І тут ризик не в тому, що свій вплив відновлять старі ФПГ, а в тому, що нові бізнес-групи спробують відновити перевірені схеми, тобто вкрай згубні для країни політичні практики.

2. Політична деінституціоналізація і систематичне порушення Конституції та законів України органами влади спричиняє дефіцит легітимності влади, що конвертується у зниження керованістю державою. Ці загрози також стосуються надмірної централізації влади та згортання в Україні реформи децентралізації: негативний вплив на розвиток країни розподілу повноважень між центром та регіонами, що вимушено склався в умовах війни, концентрація влади в Офісі Президента та управлінське домінування військових адміністрацій над органами місцевого самоврядування; вимушена централізація управління країною в умовах війни створює ризики конфліктів за лінією "центр – регіони", які можуть дестабілізувати ситуацію у країні; падіння рівня компетентності працівників державного апарату, яка (внаслідок застосування принципів непотизму у кадрових призначеннях та підміни критеріїв професійності фактором особистої довіри та симпатії) негативно позначається як на ефективності управління, так і на стійкості системи управління, рівні суспільної довіри до керівництва країни¹¹⁴. Через необхідність органами державної влади працювати в режимі *ed hock* формується своєрідна "інституційна тяглість", коли за інерцією ігнорується позиція органів представницької влади, що породжує горизонтальні конфлікти і політичну напругу.

¹¹⁴ Аналіз загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики (експертне опитування). Київ : НІСД, 2023. С. 6–11.

3. На фоні фінансово-економічних проблем, породжених війною і масовим відтоком громадян як біженців, а також великими фізичними втратами і поглибленням соціального розшарування суспільство вимагатиме "простих і швидких рішень", а це вже зараз створює підґрунтя для сплеску популізму, хвиля від якого продовжиться і у повоєнній Україні. Найнебезпечніше у цьому всьому – наростаюча суспільна напруга, яка, не маючи ефективних каналів виходу (про це йшлося вище), зазвичай знаходить вихід у радикальних діях. Тут варто згадати про трансформацію політичних настроїв: якщо до великої війни українське суспільство було дуже толерантним, то нині, як показують соціологічні опитування, відбулося зростання рівня радикалізму з 5 до 20%¹¹⁵. Зрозуміло, що об'єктами радикальних дій будуть насамперед органи державної влади.

4. Збереження в Україні специфічної "політичної матриці", яка призводить до відтворення неправових практик, у якій громадянське суспільство, по суті, не має гарантованого доступу до ухвалення політичних рішень і перетворене у засіб легітимації політичних рішень, пропонованих політичним класом. Однак у своєму розвитку громадянське суспільство пішло значно далі, ніж це було у роки соціальних потрясінь часів майданів. Усупереч побоюванням про запит на сильну руку, українське суспільство періоду війни, навпаки, вважає демократію найбільш бажаним типом державного устрою. Якщо протягом 2010–2021 рр. частка схильних до демократичного устрою становила 48-56%, а тих, хто віддавав перевагу авторитарному режиму – у межах 18-24%, то у травні 2023 р. частка прихильників демократичного режиму зросла ще більше – до 73%, а частка прихильників авторитаризму зменшилася до 9,5%¹¹⁶. Протягом останніх років сумарна частка громадян України, які вважають, що демократична політична система є "скоріше хорошою" або "дуже хорошою" для країни,

¹¹⁵ Внутрішня політика і суспільні настрої. Національна безпека і оборона. 2023. № 1-2. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/2023-MATRA-journa.pdf>

¹¹⁶ Внутрішня політика і суспільні настрої. Національна безпека і оборона. 2023. № 1-2. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/2023-MATRA-journa.pdf>

зросла від 86,5% у 2017 р. до 93% у 2023 р. Натомість підтримка системи, яка передбачає "сильного лідера, незалежного від парламенту та виборів", за останні роки була найвищою у 2017 р. (80% вважали її "скоріше хорошою" або "дуже хорошою" для країни). Однак, за даними весняного 2023 р. опитування, її підтримка знизилася до 62% та істотно поступається підтримці демократичної системи¹¹⁷. Тому ігнорування і відверте нехтування механізмами конституційної інженерії на користь політичних торгів з кулуарним предметом торгів, усунення суспільства від ухвалення політичних рішень, дилетантизм і безвідповідальність у проведенні державної політики за ігноруванням причинно-наслідкових зв'язків потенційно знову ж таки стане джерелом політичної нестабільності. Також для артикуляції і реалізації суспільних інтересів необхідна законодавчо унормована регламентація їх участі.

5. Найбільшим внутрішнім викликом для країни, якщо виходити із дослідження Національного інституту стратегічних досліджень стосовно визначення актуальних загроз у сфері внутрішньої політики, є корупція¹¹⁸, яка обертається 1) підривом обороноздатності та економічної стійкості України, посиленням бідності внаслідок вчинення корупційних діянь; 2) перешкодами у проведенні реформ та якісної трансформації державно-політичної системи після війни (упущений шанс побудови нової України); 3) порушеннями прав та свобод громадян, зменшенням довіри до влади внаслідок корупційних скандалів та, як результат, внутрішньополітичною дестабілізацією. Так, згідно з даними соціологічного опитування, проведеного дослідницькою агенцією Info Sapiens на замовлення Transparency International Ukraine, за підтримки Проекту USAID "Підтримка організацій-лідерів у протидії корупції в Україні "Взаємодія", 77% українців вважать корупцію головною проблемою "станом на зараз". Більшими проблемами є тільки війна (98%) та руйнування (87%). А під час відбудови головні

¹¹⁷ Внутрішня політика і суспільні настрої. *Національна безпека і оборона*. 2023. № 1–2. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/2023-MATRA-journa.pdf>

¹¹⁸ Аналіз загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики (експертне опитування). Київ : НІСД, 2023. С. 6–11.

побоювання українців пов'язані саме з корупцією – 73%, і вони викликають найбільшу тривогу¹¹⁹. Корупційні скандали, на думку експертів, є найбільшою внутрішньополітичною загрозою – як під час воєнного стану, так і під час відбудови. Дослідженням НІСД передбачається, що дестабілізаційний потенціал корупційних скандалів зросте після закінчення війни з 3,56 пункта до 4,00, а ймовірність реалізації цієї загрози – з 3,51 до 4,27¹²⁰.

6. Наразі спостерігаємо відкат у тому, що називається "єднання навколо прапора", тобто у суспільній єдності перед викликами війни. Уже зараз з'являються спроби роздмухати соціальні конфлікти навколо проблем тих, "хто воює" та "потерпає від війни", та на тих, хто ховається від мобілізації або "відсиджується" за кордоном, прагне втекти від реальності, "втомлених" та таких, котрі не ідентифікують себе із країною та її трагедією, або взагалі наживаються на війні; загрози соціально-політичних розколів на релігійному, мовному, міжетнічному ґрунті або на ґрунті локальних ідентичностей (це стосується насамперед внутрішньо переміщених осіб). Задля нівелювання цих конфліктів і запобігання їх переведенню у соціально-політичні розломи держава повинна дотримуватися базових принципів права і власних законів, не дозволяти знову скотитися в конфлікти ідентичностей (мовні, етнічні, релігійні, історичної пам'яті), які вкрай складно піддаються врегулюванню, але які здатні розколювати суспільство.

Рекомендації. Для України – як нинішньої, так і повоєнної – нагальною є проблема посилення інституційної спроможності задля розв'язання завдань і проблем, породжених російсько-українською війною. В основі цього має лежати системний підхід з урахуванням бажаних ефектів і відповідних причинно-наслідкових зв'язків. Оскільки політичні інститути – це насамперед формальні

¹¹⁹ Як відбудувати Україну – соціологічне опитування громадян та представників бізнесу. URL: <https://ti-ukraine.org/research/yak-vidbudovuvaty-ukrayinu-sotsiologichne-opytuvannya-gromadyan-ta-predstavnykiv-biznesu>

¹²⁰ Аналіз загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики (експертне опитування). Київ: НІСД, 2023. С. 6–11.

правила, то і умовою їх розвитку є філософія справедливої і зрозумілої інституціоналізації. Упорядкування процедур і функцій держави означатиме її посилення, без чого неможливе збереження України як держави, її політичного і національного суверенітету.

1) Першочерговою умовою політичної реінституціоналізації є *відновлення повноцінної системи соціальних ліфтів*. Лише повернення до парламентсько-президентської республіки недостатньо. Політична конкуренція буде мати належний ефект, як що вона буде конкуренцією не кількох фінансово-промислових груп (як це зараз бачиться), а конкуренцією усіх наявних в Україні груп за інтересом. Задля цього Україні вкрай важливо не відмовитися від пропорційної виборчої системи з багатомандатними виборчими округами і преференційним голосуванням, а зробити все задля того, щоб уже наступні парламентські вибори провести за цією системою, оскільки така система є інструментом, який диверсифікує політичний процес і сприяє політичному структуруванню суспільства, стимулює стабілізацію партійної системи і є вимогою ЄС, умови якого необхідно виконати задля набуття членства.

2) *Стимулювання політичного структурування суспільства як умова консоціальної політики завдяки реінституціоналізації партійної системи*. Перехід до пропорційної виборчої системи з відкритими списками дасть можливість повернути партіям функцію артикуляції політичних інтересів та функцію політичного представництва і тим самим створити рівні умов для політичних партій під час проведення виборчих кампаній. Задля цього доцільно ухвалити вже підготовлений новий Закон "Про політичні партії" і провести перереєстрацію політичних партій відповідно до нового Закону. Крім того, доцільно застосувати диференційований підхід під час запровадження обмежувального бар'єра для партій і для виборчих партійних коаліцій, внести з цією метою зміни у новий виборчий кодекс. І якщо для партій доцільно було б обмежувальний бар'єр знизити бодай до 3–4%, що створювало б умови для проходження до парламенту нових партій, то для коаліцій, навпаки, він вочевидь має бути вищим (на рівні 7–8%), що

стимулювало б стабілізацію партійної системи і зменшення кількості так званого "партійного спаму"; перегляд умов ведення виборчої кампанії політичними партіями.

3) *Удосконалення внутрішньопарламентських процедур*, спрямоване на усунення лакун, які породжують політичну корупцію. Це можливо шляхом унормування в Законі "Про регламент Верховної Ради України" статусу парламентської опозиції, процедури функціонування парламентської коаліції, надання належних повноважень парламентським слідчим комісіям, зміну принципів парламентських голосувань тощо. Українською є позиція не помічати наявності опозиції в парламенті, що стало чи не національною традицією для України. Також потребує законодавчого врегулювання інститут політичного лобіювання, оскільки це є настільки масовим явищем в Україні, що стало одним з найвпливовіших неформальних інститутів.

4) *Посилення політичної відповідальності депутатів* через обмеження депутатського імунітету та індемнітету. З огляду на те, що Україна не є повноцінною демократією, повне зняття депутатського імунітету та індемнітету очевидно недоцільне. Однак варто розглянути можливість запровадження *конституційного штрафу* як засобу адміністративної відповідальності депутатів, що також сприятиме впорядкуванню внутрішньопарламентської дисципліни. Також важливо невідкладно повернутися до Реформи системи державного управління, яка фактично була призупинена у 2020 р. Новий етап реформування державного управління потребує 1) суттєвого збільшення оплати державних службовців у пропорціях, релевантних витратам на держслужбу в країнах Центрально-Східної Європи та можливостям українського бюджету, 2) імплементації норм ухваленого закону України, що регламентує здійснення фінансового моніторингу щодо Реєстру національних публічних діячів (ПЕП) та нейтралізує поширення корупції в органах державної влади, 3) дієвих та аналогічних діючим у країнах ЄС ключових показників ефективності державного управління (ті, що сьогодні присутні в Стратегії реформування державного управління –

ухвалена в липні 2021 р. – вихолощені та, за фактом, не співзвучні із нормативами SIGMA, діючими в країнах ЄС*).

5) *Дооформлення механізму стримувань і противаг у системі влади*, без чого продовжуватиметься безлад і безвідповідальність на рівні її центральних органів. Обов'язкового унормування потребує як діяльність інституту президентства (уточнення функцій та повноважень президента і запровадження реально дієвої процедури усунення президента з посади у порядку імпичменту) через закріплення на рівні окремого закону відповідних процедур, так і узгодженість норм законів, які після низки конституційних нововведень останніх років виявилися ще більш суперечливими. Так само вкрай обмеженими є безпосередні можливості впливу глави держави на парламент, парламенту на уряд, якщо той не представляє програму діяльності уряду (нагадаю, що країна живе без програми діяльності уряду від 2019 р.), що означає відсутність відправної точки, за якою можна було б оцінювати роботу урядовців тощо.

6) *Впровадження консоціальної політичної системи і субсидарної моделі соціального простору*, за яких за центром закріплюються лише ті повноваження, які не можуть бути ефективно втілені на низових рівнях як умови появи ефективних механізмів артикуляції і реалізації інтересів соціальних груп. Більше того, в умовах, коли політичний процес поставлено на паузу, єдиним внутрішнім "запобіжником" від узурпації влади є не політична опозиція, а громадянське суспільство¹²¹. З огляду на якісні зміни громадянського суспільства, саме політика залучення (консоціальна політика), а не виключення громадськості значно полегшить виконання завдань успішного ведення війни і повоєнного відновлення.

* Дефекти наявної системи оцінювання інституційної спроможності були представлені Н. Кононенко на презентації першої частини проєкту "Інституційна спроможність органів державної влади та місцевого самоврядування в Україні" 22 червня 2023 р. URL: <https://ipiend.gov.ua/novyny/kruhlyj-stil-instytutsijna-spromozhnist-derzhavy-parametry-otsiniuvannia/>

¹²¹ Кононенко Н. Суспільно-політичні завдання повоєнного відновлення України / Політична система України: конституційна модель та політичні практики : монографія. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. С. 446–484. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2023/10/Politychna_systema_Ukrainy_.pdf

Зараз країні важливо не піддатися тим спокусам і не повторити тих помилок, яких свого часу допустив В. Янукович, що обернулося неконвенційними методами політичної боротьби. У разі реалізації знову такого силового сценарію його наслідки будуть кривавими і фатальними для України з огляду на глибину суспільної травми, спричиненої війною, і кількість зброї, яка є на руках громадян. Війна – це великі втрати і трагедії, але це й вікно можливостей, коли країна здатна вистрибнути з так званої "path dependency" (*"колії залежності"*).

РОЗДІЛ 3

БАЛАНС ВЛАДИ: ЦЕНТР-РЕГІОНИ-ТЕРИТОРІАЛЬНІ ГРОМАДИ

Прогнозування перерозподілу владних повноважень між центральними та місцевими органами влади в умовах російсько-української війни тісно пов'язане із окресленням можливих термінів її завершення та умов укладання мирної угоди. Характер ведення бойових дій Російською Федерацією із масовим знищенням цивільного населення, ракетними обстрілами інфраструктурних об'єктів українських міст, спробами зруйнувати енергетичну систему та максимально скоротити український товарообмін на зовнішніх ринках робить протистояння дедалі жорстокішим та безкомпромісним. Усвідомлення того, що війна спрямована на знищення Української державності та української громадянської нації, сприяло формуванню категоричного неприйняття будь-яких територіальних поступок агресору. Українське керівництво неодноразово робило наголос на тому, що будь-які мирні перемовини з РФ неможливі до повного виведення ворожих військ з України та відновлення суверенітету та територіальної цілісності держави у міжнародно визнаних кордонах із гарантіями, що Росія не зможе у майбутньому вдатися до нової збройної агресії проти України.

Водночас сучасна позиція провідних гравців на світовій політичній арені буде сприяти збереженню на політичній карті світу Російської Федерації у певному "оновленому" вигляді. Найбільш вірогідно, що перспектива розпаду РФ сприймається із острахом через небажання отримати на колишніх російських теренах державні або квазідержавні утворення, які матимуть у своєму розпорядженні ядерну зброю.

На найближчу перспективу відсутні й передумови дезінтеграції РФ унаслідок різкого погіршення економічної ситуації у цій країні. Не останньою чергою це зумовлено специфікою організації економічної діяльності у Росії та її етнополітикою. Тому слід враховувати, що укладена із Російською Федерацією угода про

завершення війни/спеціальної воєнної операції не буде означати відмови російської сторони від продовження гібридної війни проти України у форматі інформаційної війни, економічних та торговельних воєн, політичного тиску та війни у кіберпросторі тощо. Гібридна російсько-українська війна, яка розпочалася набагато раніше 2014 р., не завершиться, допоки буде існувати Російська Федерація, і навіть перспективний вступ України до НАТО не буде гарантією відмови РФ від продовження гібридної війни проти України. З іншого боку, вступ України до Північноатлантичного альянсу може означати відмову РФ від збройного нападу на Україну у майбутньому.

Головною перешкодою для вступу України до Північноатлантичного альянсу є, насамперед, внутрішня дискусія у НАТО. У багатьох держав-членів НАТО немає чіткого розуміння, що робити в ситуації, коли воююча держава приєднується до Альянсу, і що це може означати у контексті статті 5. При тому неможливість для України у такому разі стати членом НАТО, а отже, і забезпечити для держави певні гарантії безпеки може спричинити принципову відмову українського керівництва від мирних перемовин з РФ і "заморожування" війни.

У таких умовах найбільш вірогідними видаються два можливі сценарії розвитку подій. Один із них передбачає, що внаслідок успішного контрнаступу/контрнаступів Україна зможе у 2024 рр. повністю визволити територію Запорізької та Херсонської областей, покращити свої позиції у Донецькій та Луганській областях і завдяки поєднанню дипломатичних зусиль з успішними діями ЗСУ забезпечити виведення російських військ з Донбасу та Криму та укладання мирного договору.

Інший сценарій передбачає продовження війни після 2024 р., у тому числі й у вигляді "замороженого" конфлікту чи "локального збройного конфлікту малої інтенсивності". Такий сценарій вірогідний у випадку, якщо сторони у найближчому майбутньому не зможуть забезпечити собі переваги на полі бою, а зусилля дипломатів не дадуть бажаного результату.

"Заморожування" російсько-української війни суттєво ускладнить реалізацію концепції сталого розвитку, призведе до подальшої втрати Україною промислового потенціалу, а також сприятиме втраті конкурентоздатності на світовому ринку сільськогосподарської продукції. Україна неминуче буде втрачати привабливість для іноземних інвесторів та послабить свої позиції на європейському та світовому ринках праці.

Продовження війни вимагатиме утримання порівняно великої армії та вагомих витрат для забезпечення обороноздатності країни. Загроза руйнування промислових об'єктів та сільськогосподарських підприємств зумовить скорочення капітальних інвестицій і призведе до згортання реалізації багатьох інноваційних проєктів, що визначатиме зосередження кваліфікованих працівників у окремих регіонах держави та відповідний розвиток поселенської структури.

Затягування російсько-української війни призведе до кардинальних змін поселенської структури та може сприяти подальшим змінам балансу влади між центром та регіонами. Зміна такого балансу на користь централізації влади та зростання впливу військових у владних структурах буде продиктована необхідністю зосередження зусиль на забезпечення відсічі агресору.

Зміни поселенської структури та адміністративно-територіального поділу. Втрата Україною під час війни значної частини промислового потенціалу та сільськогосподарського виробництва робить її дедалі більш залежною від зовнішнього фінансування. Повоєнна відбудова держави неможлива без сприяння міжнародних економічних організацій та приватних іноземних інвесторів. Їх зацікавленість, найбільш вірогідно, не в останню чергу буде обумовлена перспективою суттєвого розширення прав транснаціональних корпорацій (далі ТНК), інтереси яких передбачатимуть, серед іншого, виділення земельних ділянок для організації виробництва або видобутку корисних копалин. У березні 2023 р. оприлюднені пріоритетні напрями повоєнної відбудови України на умовах програми фінансування МВФ. Серед таких напрямів були визначені енергетика, гуманітарне розмінування, житло, критична і соціальна інфраструктури. Головним визначили забезпечення сил оборони та гарантії макрофінансової стабільності.

З огляду на окреслення таких пріоритетних напрямів, Україні варто відмовитися від відновлення переважної більшості зруйнованих монофункціональних поселень, а також від відбудови населених пунктів, повернення жителів до яких потенційно загрозливе для їхнього життя та здоров'я. У другому випадку йдеться про поселення, які перебувають у потенційно небезпечних місцях поблизу затоплених шахт, на територіях, забруднених шкідливими речовинами унаслідок руйнування певних промислових підприємств, а також у місцях, які можуть потерпати від сезонних паводків у випадку, коли відновлення зруйнованих гідротехнічних споруд, за допомогою яких раніше вдавалося уникати підтоплення, буде визнане недоцільним. Частина поселень Запорізької, Херсонської областей та в Криму може зникнути з карти України й у тому разі, коли відновлення сільськогосподарської діяльності їх жителів стане неможливим упродовж порівняно короткого проміжку часу.

Висловлене твердження про відмову від повоєнної відбудови частини зруйнованих поселень не має підтримки більшості громадян України. Значна кількість громадян не може погодитися із подібною думкою. Так, згідно з результатами всеукраїнського опитування Міжнародного республіканського інституту (IRI) лише 37% респондентів вважають, що рішення про відбудову мають ухвалювати органи місцевої влади, а 54% українських громадян вважають, що таке рішення мають ухвалювати жителі зруйнованих міст і селищ¹²². Проте коштів для комплексного відновлення зруйнованих під час війни поселень не мають ні місцеві органи влади, ані жителі таких поселень. А розподіл державних коштів повинен враховувати необхідність забезпечення макрофінансової стабільності, виваженого розподілу промислових потужностей по території країни із урахуванням умов та наслідків ведення бойових дій, а також можливостей потенційних іноземних та вітчизняних інвесторів.

Визначення жителів зруйнованих міст і селищ тими, хто буде ухвалювати рішення про їх відбудову таїть у собі ризики, пов'язані

¹²² Всеукраїнське опитування Міжнародного республіканського інституту. IRI. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/national_survey_of_ukraine_iri_february_2023.html

не лише із нераціональним використанням коштів на відбудову монофункціональних поселень, де зруйновані підприємства, які раніше виконували функцію містоутворюючих, а й з тим, що участь в ухваленні рішень потенційно можуть брати особи, які тим чи іншим способом підтримували агресора, виступали за введення російських військ в Україну.

Досить вірогідно, що такі особи не усвідомили причинно-наслідкові зв'язки між своєю проросійською позицією та рішенням РФ почати повномасштабне вторгнення. Крім того, їх участь у обговоренні проєктів відбудови, можливе зростання протестних настроїв, якщо запропоновані ними варіанти відбудови не будуть схвалені, може стати перешкодою на шляху реалізації інноваційних проєктів за участі іноземних інвесторів. Так, наприклад, ще у 2013 р. нерозуміння багатьма жителями процесу та перспектив видобутку сланцевого газу, а також підбурення з боку проросійських політичних сил в Україні спричинили певні труднощі у організації перспективного газовидобутку компанією SHELL у районі міста Слов'янськ.

Крім того, досить вірогідно, що не всі особи, які співпрацювали з ворогом унаслідок особистих переконань, будуть покарані за свої дії. А їх участь у вирішенні важливих питань, пов'язаних із модернізацією поселенської структури та повоєнною відбудовою може, серед іншого, негативно вплинути на сприйняття українським суспільством та іноземними партнерами завдань і цілей повоєнного оновлення України.

Відмова від відновлення певної кількості поселень та неможливість швидкої деокупації може передбачати зміну адміністративних кордонів окремих районів зі зміною статусу деяких адміністративних одиниць. А залучення до процесу обговорення таких змін місцевих колаборантів здатне не лише загальмувати втілення у життя необхідних кроків, а й сформувавши уявлення про них як про такі, що непопулярні у суспільстві.

Важливою умовою успішної реалізації змін поселенської структури за ініціатииви держави повинна стати виважена інформаційна кампанія, орієнтована, насамперед, на громадян Півдня та Сходу України. Частина громадян, на жаль, навіть в умовах

повномасштабної війни з РФ зберегла переконання, що причиною бойових дій стали дії США та НАТО, спрямовані проти слов'янської єдності. Організована державою інформаційна кампанія, окрім залучення інфлюенсерів, повинна спиратися й на виступи вчених провідних вузів та наукових установ НАН України.

Можливо, що перспективні зміни поселенської структури у прикордонних з РФ областях мають включати в себе спорудження інтегрованих у систему польових укріплень спеціальних поселень для військових*, значну частину населення яких будуть становити українські військові та члени їхніх сімей. Тим самим може бути забезпечений не лише підвищений рівень охорони кордону (державного або лінії розмежування), а й соціалізація та часткова реабілітація військовослужбовців. У таких поселеннях мають бути розширені права місцевого самоврядування, пов'язані з організацією економічної діяльності, будівництва житла та благоустрою територій.

Спеціальним поселенням для військових навіть за існування військових або військово-цивільних адміністрацій мають бути забезпечені розширені можливості використання на потреби місцевих громад зароблених ними коштів. Однією з умов такого використання коштів може стати зобов'язання місцевих громад військових поселень утримувати у належному стані певні ділянки захисних споруд, утворених перед тим за державний кошт.

Мешканці таких поселень могли б бути включеними до постійно діючих структур територіальної оборони. Можливо, доцільно було б визначити, що право постійного проживання у спеціальних поселеннях для військових мають виключно громадяни України. Формування і зміцнення горизонтальних зв'язків між ними має стати вагомим підґрунтям для забезпечення стійкості спеціальних поселень для військових в умовах поглиблення процесу децентралізації.

* Військовослужбовці Збройних сил України запропонували називати такі поселення, наприклад, "зеленими точками" (від кольору розпізнавальних стрічок на обмундируванні) та категорично висловилися проти збереження назв, "спотворених радянською або іншою окупаційною владою".

Важливим кроком для держави у найближчому майбутньому має також стати зміна адміністративно-територіального устрою Автономної Республіки Крим (АРК). Однак скорочення кількості районів з 14 до 10 – лише частина із потрібних заходів. На початку вересня 2023 р. Президент України В. Зеленський підписав Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою Автономної Республіки Крим", ухвалений Верховною Радою України 23 серпня. Після набрання чинності Законом введені в дію рішення, ухвалені парламентом у 2016 та у 2020 рр. щодо декомунізації та запровадження нового районного поділу АРК. Закон передбачає можливість утворювати у Криму районні військові адміністрації та військові адміністрації на території територіальних громад, утворення протягом трьох місяців районних державних адміністрацій нових районів та внесення на розгляд ВР законопроекту про особливості відновлення публічної влади в Автономній Республіці Крим після деокупації. Таким чином, органи виконавчої влади отримали можливість планувати відновлення своїх підрозділів вже із урахуванням нового адміністративно-територіального устрою півострова.

Одним із проблемних питань залишиться збереження автономної республіки у Криму. Фактично процес повернення кримсько-татарського народу з місць депортації припав на початок 1991 р., коли був проведений референдум щодо визначення статусу Криму. Рішення на референдумі було ухвалене без повноцінної участі у ньому корінного народу півострова. Проте спочатку ідея повернення автономії належала саме кримським татарам, але компартійна номенклатура використала її проти кримськотатарського народу.

До 2019 р. були підготовлені проекти рішень, які пропонували можливі зміни до Конституції, зокрема про те, що джерелом автономії є право кримськотатарського народу на самовизначення в Україні. У 2021 р. був ухвалений закон про корінні народи України. Однак майбутній статус півострова викликає гарячі дискусії із протилежними позиціями їх учасників.

За ліквідацію автономії деякі політики виступають з огляду на те, що ця автономія територіальна і в Криму тривалий час

домінувала російська етнічна більшість, яка ігнорувала потреби, проблеми та інтереси інших етносів півострова. Наголос робиться на тому, що унітарна держава не може мати у своєму складі жодних автономій, які за певних обставин можуть стати підґрунтям для організації сепаратистських рухів. Крім того, Україна має давати максимально об'єктивну оцінку тому, яку ціну заплатили корінні жителі півострова на кожному з етапів вторгнення РФ і що їхні настрої можуть значно відрізнятись від планів нашої держави. А тому Крим має чекати "лагідна українізація" та балансування між інтересами держави та інтересами національних меншин.

На думку противників ліквідації автономії, потрібно не скасувати її, а наповнити змістом, що дозволило б забезпечити розвиток Криму як одного з унікальних регіонів. Противники ліквідації автономії роблять наголос на тому, що не потрібно вбачати причину сепаратизму у самому статусі автономії, оскільки на Донбасі не існувало автономних республік, але мали місце сепаратистські рухи. Гарантування кримським татарам права на автономію не несе у собі, на їхню думку, загрози поширення сепаратистських настроїв у Криму, а може сприяти гармонізації міжетнічних відносин на території півострова.

На думку Ю. Тищенко, дискусії стосовно конституційних змін у Криму може об'єднувати думка, що обрана у 1991 р. форма «Автономна Республіка Крим» фактично була задумана як територіальна автономія етнічної більшості та стала свого часу наслідком домовленостей комуністичних еліт, прорадянської більшості, що заклало прояви прорадянського сепаратизму та підвалини для тимчасової окупації. Де-факто це була специфічна російська національно-територіальна автономія, де фактично не виконувалося законодавство України про державність української мови. Представницьку владу в АРК формували партії, які у виборчих програмах ставили вимогу російської мови як другої державної, артикулювали різні форми проросійської орієнтації¹²³.

¹²³ Тищенко Ю. Чи потрібна звільненому Криму автономія? 25 травня 2017. USPR. URL: <http://www.ucipr.org.ua/uan/kontakti/staff/chi-potr-bna-xv-lnenomu-krimu-avtonom-ya>

У контексті цієї дискусії варто врахувати зміни поселенської структури півострова в умовах тимчасової окупації та перспективи таких змін після завершення війни.

З 2014 р. до Криму переїхали від 500000 до 800000 осіб з Російської Федерації. Особи, які незаконно приїхали на територію півострова, є фактично співучасниками його колонізації, витіснення частини населення Криму за межі півострова.

Водночас певна кількість кримських татар була змушена виїхати на підконтрольну уряду України територію, деякі кримські татари переїхали до Туреччини, а інші – у місця проживання кримськотатарського народу до його повернення на історичну батьківщину наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Тобто кількість росіян у Криму з 2014 р. суттєво зросла, а кримських татар – зменшилася. Але і до тимчасової окупації етнічні росіяни переважали у складі населення півострова.

Україна планує після деокупації Криму застосувати процедуру примусового видворення тих, хто незаконно прибув на територію півострова після 2014 р. Якщо припустити, що після деокупації Криму особи, які незаконно прибули з 2014 р., будуть переміщені на територію РФ, а абсолютна більшість кримських татар повернеться на місця попереднього проживання, то більшість населення Криму все одно певний час будуть становити етнічні росіяни. Тривалість такого стану речей визначатиметься не лише бажанням українського уряду змінити поселенську структуру півострова за рахунок заохочення переселення до Криму громадян з материкової України, а й потребою у працівниках для відновлення зруйнованих поселень та виробництва на Сході і Півдні країни.

За сучасного дефіциту працівників в Україні, який оцінюється у 30%, після завершення війни держава може бути зацікавлена у тому, щоб заохотити частину прибулих громадян РФ взяти участь у повоєнній відбудові України. Тому можна припустити, що не всіх тих, хто приїхав до Криму з РФ після 2014 р., змусять залишити територію півострова.

Перспектива збереження у Криму потужної російської національної меншини після завершення російсько-української війни

може мати неоднозначні наслідки для України. Не ставлячи під сумнів ефективність проведення стабілізаційних заходів після деокупації півострова, можна припустити, що частина його населення буде сприймати програв РФ у війні як особисту поразку. Неоднозначною може бути й реакція на ліквідацію Автономної Республіки Крим, що може позначитися на ефективності формування місцевих органів влади на півострові. І одним із засобів розв'язання цієї проблеми може стати практика децентралізації, яка забезпечила переважно позитивні результати у інших регіонах України.

Після деокупації Криму доцільним кроком бачиться позбавлення Севастополя спеціального статусу. Виділення Севастополя у самостійний адміністративно-господарський центр із віднесенням його до категорії міст республіканського підпорядкування відбулося ще у 1948 р. за рішенням Президії Верховної Ради РРФСР. Проте особливостями Севастополя у радянські часи були не власні органи влади та місцевого самоврядування, а система фінансування й обмежений доступ громадян, які були прописані у інших населених пунктах СРСР. Панування духу режимності міста у Севастополі збереглося й до останнього часу. Значна частина жителів міста ідеалізують той час, коли Севастополь був закритим.

У Севастополі, порівняно навіть із Кримом, значно вужчий простір для міжкультурного діалогу. Російська національна меншина становить абсолютну більшість жителів міста, кількість яких, за даними Росстату, зросла з 340 тис. у 2013 р. до 558 тис. у 2023 р. І зростання населення міста відбулося за рахунок масового переселення громадян Російської Федерації. Тому тільки виселення незаконно прибулих громадян Російської Федерації з Севастополя становитиме значну проблему, яка потребуватиме комплексного підходу до її розв'язання. Не варто також забувати, що так звана "руська весна" почалася з мітингу у Севастополі, де іредентизм набув значного поширення серед жителів міста, значну частину населення якого становлять військовослужбовці у відставці, які служили у Чорноморському флоті РФ і постійно жили у місті ще до його тимчасової окупації.

Деокупація має стати вагомим кроком на шляху реалізації законних прав кримськотатарського народу. Окупанти перетворили корінний кримськотатарський народ на одну із найбільш дискримінованих спільнот Криму. Традиції самоорганізації кримських татар ішли врозріз із практиками управління на місцях, які були сформовані у російській авторитарній державі. У 2016 р. Росія оголосила Меджліс кримськотатарського народу екстремістською організацією і заборонила його діяльність. До останнього часу РФ відмовляється виконувати рішення Міжнародного суду ООН, яке було ухвалене у квітні 2017 р. і зобов'язувало Росію відновити діяльність цього органу. Кримськотатарські активісти стали жертвами переслідувань і фігурантами політично вмотивованих кримінальних справ, а у деяких випадках вони перебувають в ув'язненні без суду та слідства. Тому Україна має сприяти відновленню діяльності представницьких органів кримськотатарського народу на території Кримського півострова та забезпечувати реалізацію конституційних прав національних меншин.

Місцеві органи влади. В умовах російсько-української війни утворення військово-цивільних адміністрацій відбулося на основі Закону України "Про військово-цивільні адміністрації", який був ухвалений 3 лютого 2015 р. Утворення військових адміністрацій відбулося на основі Закону України "Про правовий режим воєнного стану" від 12 травня 2015 р.

У 2015 р. на території Донецької та Луганської областей почали роботу 19 військово-цивільних адміністрацій (2 обласні та 17 – міські, сільські, селищні) як тимчасові державні органи у складі Антитерористичного центру при Службі безпеки України. Основним завданням їх було визначено виконання повноважень місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування в районах проведення Антитерористичної операції. Утворення військово-цивільних адміністрацій призводило до автоматичного припинення повноважень відповідних обласних, районних, сільських, селищних, міських рад.

З аналізу чинних положень Закону України "Про правовий режим воєнного стану» випливає, що ним передбачалося припинення повноважень обласних, районних, сільських, селищних,

міських, районних у містах рад лише у разі введення воєнного стану в окремих місцевостях у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях" у день набрання чинності актом Президента України про утворення військової адміністрації. Тому тривалий час дія військово-цивільних адміністрацій була обмежена зоною проведення АТО/ООС.

Важливо, що ч. 3 ст. 10 Закону України "Про правовий режим воєнного стану" визначала, що "у разі утворення обласної та/або районної військової адміністрації на період дії воєнного стану та протягом 30 днів після його припинення чи скасування, у разі тимчасової окупації або оточення адміністративного центру області відповідні районні та обласні ради не здійснюють свої повноваження". А відповідно до ч. 4 ст. 10 цього ж Закону передбачалося, що у разі усунення загроз для безпеки і правопорядку на території області за поданням Президента України Верховна Рада України може прийняти рішення про поновлення роботи органів місцевого самоврядування на території відповідної області до закінчення 30-денного строку, але не раніше дня припинення чи скасування воєнного стану. Таким чином, Закон України "Про правовий режим воєнного стану" передбачав утворення військових адміністрацій на території Донецької та Луганської областей та можливість тимчасово не здійснювати свої повноваження місцевими радами. Про припинення їхніх повноважень у разі створення військових адміністрацій у Законі не йшлося.

В умовах повномасштабного російського воєнного вторгнення у 2022 р. указом Президента України на території держави були утворені 25 обласних військових адміністрацій на основі обласних державних адміністрацій та Київської міської державної адміністрації. На базі існуючих районних державних адміністрацій були утворені відповідні районні військові адміністрації. Військові адміністрації та військово-цивільні адміністрації є державними органами, які здійснюють свої повноваження тимчасово.

Утворення військових адміністрацій в умовах повномасштабної війни з РФ переважно із розумінням було сприйняте громадянами України. Так, 88,6% респондентів восени 2022 р. висловили думку про доцільність утворення військових адміністрацій

населених пунктів, де існує посилена загроза громадській безпеці і порядку. На користь утворення таких адміністрацій, замість місцевих рад, де більшість депутатів становлять представники заборонених в Україні проросійських партій, висловилися 75,5% респондентів. За позбавлення депутатського мандата депутатів місцевих рад, які були обрані від заборонених судом (проросійських) політичних партій, вели мову 65,2% опитаних, а ще 21,5% стверджували про необхідність призупинення повноважень таких депутатів на період дії воєнного стану¹²⁴. Таким чином, в українському суспільстві панувало усвідомлення потенційної загрози продовження роботи депутатів від проросійських партій у органах влади. Був і запит на порівняно швидке заміщення представників від проросійських партій у владних органах. Поява у владних органах нових облич видавалася одним із варіантів розв'язання проблеми. Проте наявність запиту на це ще не означало, що проблему можна швидко розв'язати. Протягом порівняно короткого проміжку часу ставало зрозумілим, що країна не має достатнього кадрового резерву, пріоритетом якого є державні інтереси.

Поява військових адміністрацій видавалася важливим засобом зміцнення влади на місцях. Водночас таке вимушене в умовах війни рішення таїть у собі низку загроз з огляду на кримінологічну обстановку, що склалася не лише у прикордонних з РФ областях України, а й у віддалених від лінії фронту. Йдеться про виявлення порівняно великої кількості колаборантів та мереж російських агентів, чия діяльність спрямована на підрив суверенітету та територіальної цілісності держави. Крім того, в Україні не відійшли у минуле й випадки розкрадання майна у особливо великих розмірах (у тому числі й гуманітарної допомоги), махінацій із виділеними на відбудову коштами та незаконне виділення земельних ділянок для нецільового використання. Так, наприклад, нещодавно НАБУ і САП затримали голову Тернопільської обласної ради та двох

¹²⁴ Місцеве самоврядування та територіальна організація влади (в контексті широкомасштабного російського вторгнення). Листопад 2022. КМІС. URL: http://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2022/12/Presentation_AllUkrainian_2022_UKR.pdf

заступників голови Тернопільської обласної військової адміністрації на одержанні неправомірної вигоди. За даними слідства, затримані вимагали майже 1,8 млн грн у власника підприємства за підписання актів виконаних робіт з будівництва та ремонту інфраструктурних об'єктів комунальним підприємством Тернопільської обласної ради. Також за ці кошти вони обіцяли погасити борг Тернопільської ОВА перед цим ТОВ, за роботи, які вже виконані та прийняті в 2022 році. Сума неправомірної вигоди становила 5-10% "відкату" за повернення заборгованості за виконані роботи. Незважаючи на те, що підприємець займався волонтерською діяльністю та допомагав армії, можновладці все одно вимагали виплатити хабар¹²⁵. Перед тим детективи територіального управління Бюро економічної безпеки в Київській області викрили схему привласнення бюджетних коштів посадовцями Гостомельської селищної військової адміністрації. Виявилося, що договори про здійснення будівельних робіт на відновлення міста після тимчасової російської окупації були укладені з підконтрольними суб'єктами господарської діяльності за завищеними цінами. Слідчі з'ясували, що фактичні будівельні роботи були виконані не в повному обсязі, а окремі роботи були взагалі здійснені силами комунальників, про що свідчать акти виконаних робіт. Кошти, отримані злочинним шляхом, підприємства-переможці закупівель перераховували на рахунки фіктивних підприємств, офіси яких розташовані у Вінниці, а пізніше переводили їх у готівку, і, за попередніми підрахунками, сума завданих державі збитків становить понад 5 мільйонів гривень¹²⁶.

¹²⁵ Вимагання коштів у бізнесмена-волонтера: голову обласної ради та двох заступників голови ОВА викрили "на гарячому". Національне антикорупційне бюро України. 26 червня 2023. URL: <https://nabu.gov.ua/news/vimagannia-kosht-v-u-b-znesmena-volontera-golovu-oblasno-radi-ta-dvokh-zastupnik-v-golovi-vtca-vikrili-na-gariachomu/>

¹²⁶ Військова адміністрація Гостомеля розікрала на відбудові селища понад 5 мільйонів гривень. Бюро економічної безпеки. 05 червня 2023. URL: <https://delo.ua/society/viiskova-administraciya-gostomelya-rozikrala-na-vidbudovi-selishhaponad-5-milioniv-griven-beb-418674/>

Подібні випадки викликають не лише різке незадоволення та справедливий гнів у суспільстві, а й побоювання, що влада не зможе протистояти поширенню корупції навіть в умовах війни. Одним із ризиків у такій ситуації може стати поширення спроб самосудів над чиновниками. І такий ризик здатен виявитися ще більш загрозливим, якщо зважати на ту кількість зброї, яка опинилася в руках у громадян в умовах повномасштабного вторгнення Росії та сприйняття ними корупції однією з найбільших загроз існуванню держави.

Варто підкреслити, що поширення корупційних дій присутнє в умовах посилення впливу Президента України на формування керівних органів на місцях. Таке посилення відбувається на основі ухваленого у травні 2022 р. Закону України "Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану"¹²⁷.

Сільський, селищний, міський голова або керівник виконавчого органу отримали право самостійно призначати осіб на посади в органах місцевого самоврядування, а також керівників комунальних підприємств, установ, організацій сфери управління їх органу місцевого самоврядування. Важливо, що у період дії воєнного стану сільський, селищний, міський голова територіальної громади, на території якої не ведуться бойові дії та не ухвалене рішення про утворення військової адміністрації населеного пункту, може вирішити передати кошти з відповідного місцевого бюджету на потреби Збройних сил України та/або для забезпечення заходів правового режиму воєнного стану. Водночас у разі наявності фактів порушення сільським, селищним, міським головою відповідної територіальної громади під час реалізації наданих йому повноважень, передбачених цим законом, Конституцією чи законами України, начальник обласної військової адміністрації за погодженням із Генеральним штабом ЗСУ порушує перед Президентом

¹²⁷ Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану. Закон України від 12 травня 2022 р. № 2259-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-20#Text>

України питання про утворення військової адміністрації населеного пункту. Поряд з тим спеціальна перевірка, передбачена Законом України "Про запобігання корупції", стосовно осіб, які претендують обійняти посади, які передбачають зайняти відповідальне становище та посади з підвищеним корупційним ризиком, перелік яких затверджується Національним агентством з питань запобігання корупції, а також перевірка, передбачена Законом України "Про очищення влади", стосовно осіб, які претендують обійняти посади, щодо яких здійснюються заходи з очищення влади (люстрації), під час дії воєнного стану не проводиться.

Таким чином, по-перше, голови сільських, селищних та міських рад на територіях, де не ведуться бойові дії та не ухвалене рішення про утворення військової адміністрації населеного пункту, можуть бути поставлені перед вибором або передати частину коштів місцевого бюджету для забезпечення заходів правового режиму воєнного стану, або певними своїми діями чи бездіяльністю спричинити ухвалення рішення про запровадження у населеному пункті дії військової адміністрації. Фактично органи місцевого самоврядування отримали можливість здійснювати видатки, не віднесені до місцевих бюджетів, у тому числі перераховувати кошти з місцевого бюджету до державного або іншого місцевого бюджету, а також передавати кошти зі спеціального фонду місцевого бюджету до загального фонду. Перед тим кошти зі спецфонду мали чітко закріплені напрями використання, і їх використання на інші потреби було заборонене. Виконками місцевих рад отримали право вносити зміни до місцевого бюджету без узгодження із депутатами таких рад. Але посилення повноважень голів громад поряд із втратою радами однієї із ключових функцій – розподілу бюджетних коштів громади – суттєво послаблює позиції місцевих рад у системі органів місцевого самоврядування. Це може спричинити не лише фактично неконтрольований перерозподіл коштів громад, а й сформувані переконання суспільства у провалі децентралізації.

4 листопада 2022 р. Кабінет Міністрів ухвалив постанову № 1239, якою наділив обласні та районні військові адміністрації правом затверджувати місцеві бюджети, які укладені місцевим

фінансовим органом¹²⁸. Водночас ради територіальних громад не втратили бюджетні повноваження.

Перерозподіл повноважень виконавчим органом влади між обласними, районними радами та обласними, районними військовими адміністраціями, на думку деяких дослідників, є спробою Уряду узурпувати законотворчу функцію Верховної Ради України та змінити адміністративний поділ повноважень між місцевими органами влади, а фактично – переформатувати управління районами та областями, прикриваючись правовим режимом воєнного стану. Проте Конституція України у ст. 140–146 чітко визначила базу повноважень місцевого самоврядування. Однак визначені Конституцією такі повноваження є непорушними. А всі інші можуть визначатися законом, а не нормативним актом Кабінету Міністрів. І в умовах правового режиму воєнного стану заборонено внесення змін до Основного закону держави¹²⁹.

Водночас певна кількість військових адміністрацій була створена у поселеннях, які перебувають на тимчасово окупованій території. Вони опікувалися фінансуванням комунальних підприємств. І така модель певний час працювала на початку окупації, але вже весною 2023 р. вона себе повністю вичерпала¹³⁰.

Поява військових адміністрацій на територіях, які примикають до зони бойових дій, виявилася виправданою через часту відсутність кворуму місцевих депутатів для прискороного ухвалення потрібних рішень. Так, низка сільських, селищних та міських громад Херсонської області перебувають у зоні дії військових адміністрацій.

Колишній міністр розвитку громад та територій О. Чернишов наголосив, що схвалення Верховною Радою законопроекту "Про

¹²⁸ Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 11 березня 2022 р. № 252. Постанова Кабінету Міністрів України від 4 листопада 2022 р. № 1239. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1239-2022-%D0%BF#Text>

¹²⁹ Кричківська М. Реформа децентралізації згортається: черговий наступ на місцеve самоврядування. *Varianty*. URL: <https://varianty.lviv.ua/91507-reforma-detsentralizatsii-zhortaietsia-cherhovyi-nastup-na-mistseve-samovriadvannia>

¹³⁰ Тараненко В. Військові адміністрації Зеленського. Чому місцеve самоврядування стає дибки? *Glavcom*. URL: <https://glavcom.ua/publications/vijskovi-administratsiji-zelenskoho-chomu-mistseve-samovriadvannja-staje-dibki-912486.html>

внесення змін до Закону України "Про правовий режим воєнного стану" щодо функціонування місцевого самоврядування у період воєнного стану" дозволить забезпечити "належне та безперервне функціонування органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану, приймати оперативні рішення для забезпечення життєдіяльності громад"¹³¹. Зрозуміло, що в умовах війни потрібні рішення, які б сприяли зміцненню державної влади на місцях та реалізації завдань, покликаних забезпечити перемогу України у війні з РФ. З іншого боку, процес призначення керівників на місцях повинен супроводжуватися визначенням чітких критеріїв їх відповідності займаній посаді, яку вони обіймають.

Найбільш вірогідно, що за збереження військових адміністрацій буде відбуватися подальше зміцнення системи комплектування місцевих органів влади без проведення конкурсного відбору кандидатів. В умовах нестачі кваліфікованих управлінців ймовірніше, що визначення найбільш придатних для виконання роботи управлінців буде здійснюватися не стільки шляхом їх конкуренції перед призначенням, скільки за рахунок ротації із усуненням з посад тих, хто не зміг упоратися із визначеними завданнями.

Аналіз кадрового складу військових адміністрацій дозволяє стверджувати, що наприкінці 2022 р. близько 70% їх очільників перед тим обіймали керівні посади у органах місцевого самоврядування. Проте вже на початку літа 2023 р. питома вага тих, хто перед призначенням головою військової адміністрації обіймав посаду у органах місцевого самоврядування, скоротилася до 54%. Така тенденція свідчить про поступове посилення централізації у управлінні державою. Але це явище не залишилося непомічним у суспільстві. Не залишилося непоміченим і те, що запровадження деяких військових адміністрацій мало й політичне підґрунтя у тому разі, коли очільники громад мали перед тим конфлікти із центральною владою.

¹³¹ Парламент підтримав законопроект щодо функціонування місцевого самоврядування під час воєнного стану. Decentralization. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/14926>

Ситуація ускладнюється й тим, що призначення голів військово-цивільних адміністрацій указом Президента України пов'язує таке рішення із його особистим рейтингом та може породжувати різного роду маніпуляції з боку політичних опонентів. Тому повинна бути збережена перевірка кандидатів на обіймання посад голів військово-цивільних адміністрацій працівниками СБУ. Така перевірка потрібна й у тому разі, якщо допуск за функціоналом передбачає роботу із певними документами й тих працівників, яких голова військової адміністрації призначає особисто. Також важливо виділити певні критерії подання кандидатур для роботи головами військових адміністрацій або їх співробітниками. Окрім професійної придатності, до таких критеріїв варто віднести відсутність подвійного громадянства за наявності громадянства України.

Утворення військово-цивільних та військових адміністрацій сприяло зростанню кількості військовослужбовців у складі місцевих органів влади. Посилення військовими кадрами деяких обласних адміністрацій не завжди позитивно було сприйняте місцевими громадами. Нові керівники, як правило, не мали налагоджених контактів із місцевими бізнес-колами та не могли достатньо швидко реагувати на виклики комунальним господарствам, що постали в умовах повномасштабної війни.

У військових адміністрацій не завжди було розуміння реальних потреб громад у наданні житлово-комунальних, освітянських послуг, забезпеченні роботи закладів охорони здоров'я та культури, що, не в останню чергу, зумовлене браком кадрів. Такий брак кадрів спричинений перш за все усвідомленням громадянами того, що військова адміністрація – це тимчасове явище, а отже, працевлаштування у її структурах буде мати відповідний характер.

Натомість більшість очільників територіальних громад, які працювали на своїх посадах до 2022 р., показали себе у такій ситуації значно краще. Цього вдалося досягнути за рахунок виваженої співпраці із місцевими бізнесменами, розгалуженим контактам із постачальниками товарів та послуг з інших регіонів.

Результати останніх соціологічних досліджень свідчать про переконаність українців у тому, що територіальні громади виявилися готовими до війни. Про це, наприклад, стверджують

результати дослідження Київського міжнародного інституту соціології, яке було виконане на замовлення Ради Європи у жовтні–листопаді 2022 р. на усій території України, окрім тимчасово окупованих районів. Майже дві третини опитаних відзначили, що громада, де вони проживають, виявилася підготовленою до надзвичайних ситуацій, зокрема, викликаних широкомасштабним російським воєнним вторгненням. Значна частина громадян переконана, що децентралізація відіграла позитивну роль у організації відсічі повномасштабному воєнному вторгненню Росії. Так, 49% вважали, що реформа загалом позитивно вплинула на можливості спротиву, 53,5% висловили думку, що саме формування нових згуртованих громад сприяло зростанню можливостей спротиву.

У суспільстві збереглося стійке переконання у доцільності збереження керівництва на місцях за місцевими органами самоврядування. Так, наприклад, у грудні 2022 р. 83% жителів Чернігова були задоволені роботою мера В. Атрошенка, 11% – не задоволені, 6% не змогли оцінити його роботу. Роботою міської ради Чернігова задоволені 65%, 13% – не задоволені, не змогли оцінити – 23%. Роботу Чернігівської ОВА позитивно оцінили 60% опитаних, 20% – негативно і 20% – не змогли оцінити¹³².

За останній рік серед киян оцінки діяльності місцевої влади, соціальних та комунальних служб значно покращилися. Зокрема діяльністю міського голови В. Кличка задоволені 68%, незадоволені – 22% респондентів. При тому серед переселенців таких 65% і 9% відповідно (чверть – не визначилися). У той же час діяльністю голови Київської міської військової адміністрації задоволені 21% киян, незадоволені – 8%, і аж 60% не визначилися. Серед внутрішньо переміщених осіб (ВПО) таких 25% і 4% відповідно, при тому, що аж 70% не визначилися. Комунальними службами Києва задоволені майже 70% місцевих жителів, більше чверті – незадоволені. Серед ВПО задоволених більше 80%, а незадоволених майже 15%. Діяльністю соціальних служб задоволені

¹³² Суспільно-політичні настрої мешканців Чернігова (10–18 грудня 2022). Соціологічна група "Рейтинг". URL: https://ratinggroup.ua/research/regions/susp_inopol_tichn_nastro_meshkanc_v_chern_gova_10-18_grudnya_2022.html

більше половини опитаних, незадоволені – 17% (третина не визначилися). Серед переселенців майже 70% задоволені, 17% – незадоволені (15% не визначилися)¹³³.

У суспільстві існує також стійкий запит на продовження децентралізації. Так, 71% респондентів наголосили, що держава і громади мають співпрацювати у визначенні та реалізації подальших кроків з повоєнного відновлення України, а 76,5% громадян висловилися за продовження реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади, оскільки вона відіграла позитивну роль у організації спротиву повномасштабному воєнному вторгненню РФ¹³⁴.

Проблеми розвитку місцевого самоврядування турбують громадян України ще й з огляду на те, що 94,4% жителів Заходу, 90,5% – Центру, 92% – Півночі, 89,1% – Півдня, 85,2% – Сходу не планують переїжджати з місця проживання¹³⁵.

Саме децентралізація могла б стати одним із привабливих чинників, який би посприяв формуванню оновленої поселенської структури, наприклад, на Донбасі. Можливість самостійно формувати напрями економічної діяльності стала б у пригоді і у разі залучення іноземних компаній до повоєнної відбудови та в умовах, коли регіон потребуватиме кардинальних змін у структурі виробництва, зумовлених відмовою від розвитку чи підтримки застарілого виробництва та економічно не вигідного видобутку вугілля певних сортів. Таке твердження базується на результатах наукового пошуку лауреата Нобелівської премії з економіки Е. Остром, яка довела, що місцеві громади можуть краще розпоряджатися наявними ресурсами, аніж представники центральної влади. Крім

¹³³ Порівняльне дослідження: настрої киян та переселенців (16–27 лютого 2023). Соціологічна група "Рейтинг". URL: https://ratinggroup.ua/research/regions/por_vnyalne_dosl_dzhennya_nastro_kiyan_ta_pereselenc_v_16-27_lyutogo_2023.html

¹³⁴ Місцеве самоврядування та територіальна організація влади (в контексті широкомасштабного російського вторгнення). КМІС. URL: http://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2022/12/Presentation_AllUkrainian_2022_UKR.pdf

¹³⁵ Місцеве самоврядування та територіальна організація влади (в контексті широкомасштабного російського вторгнення). КМІС. URL: http://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2022/12/Presentation_AllUkrainian_2022_UKR.pdf

того, система спеціальних поселень для військових та практики ухвалення управлінських рішень у таких поселеннях можуть стати вагомою противагою неконтрольованому зростанню "апетитів" транснаціональних корпорацій, які будуть зацікавлені у видобутку та переробці корисних копалин, значна частина яких зосереджена у східних районах України.

Тривалість існування спеціальних поселень для військових можна пов'язати із планами повоєнного відновлення України за участі інших держав. За попередніми даними, участь у відновленні Донецької області може взяти Польща та Італія, відновлювати зруйнований Маріуполь зголосилася Греція, шефство над Луганською областю можуть взяти Чехія, Швеція та Фінляндія. США та Туреччина можуть допомогти відновити Харків, а Чехія готова взяти на себе координацію у відновленні Дніпропетровської області, Австрія – Запорізької області, Франція та Латвія – Чернігівської області. З відновленням Житомирської області можуть допомогти Естонія, Латвія та Литва. Данія висловилася за допомогу у відновленні зруйнованих об'єктів Миколаєва, Велика Британія – Києва. Норвегія могла б взяти шефство над Кіровоградською областю, Ірландія – над Рівненською, Канада – над Сумською, Швеція та Нідерланди – над Херсонською. Відновлення найважливіших об'єктів критичної інфраструктури могло б зайняти близько року. Протягом ще двох років планується відновлення об'єктів соціальної сфери та масштабне будівництво житла. А модернізаційні заходи для перспективного вступу України до Євросоюзу заплановано провести до 2032 р. за умови закінчення війни у 2024 р.¹³⁶

Орієнтиром у цьому випадку можуть стати перш за все терміни завершення відбудови, які за оптимістичними прогнозами становитимуть близько десяти років. Орієнтуючись на них, можна вести мову про перспективність існування принаймні на території Донбасу спеціальних поселень для військових мінімум протягом десяти років після завершення війни. Підставою для такого

¹³⁶ Тарасовський Ю. Зеленський запропонував нову модель відбудови України. URL: <https://forbes.ua/news/zelenskiy-zaproponuvav-novu-model-vidbudovi-ukraini-kraini-partneri-mozhut-vzяти-shefstvo-nad-mistom-chi-galuzzyu-23052022-6152>

твердження є переконання, що реалізовані у процесі відбудови інтереси транснаціональних компаній у майбутньому можуть стати вагомою перешкодою на шляху реалізації Росією планів з приєднання частини українських земель. А до того часу спеціальні поселення для військових відіграватимуть важливу роль у відверненні або протидії повторному ворожому нападу.

Водночас навіть завершення російсько-української війни у 2024 р. не повинне сприйматися як безумовний термін ліквідації військових адміністрацій. У прикордонних з РФ областях як у випадку укладення з РФ мирної угоди, так і у разі "заморожування" війни доцільним буде збереження військових адміністрацій.

У першому випадку тривалість роботи військових адміністрацій може бути визначена часом, необхідним для відновлення енергетичної структури, критичної інфраструктури, зруйнованих гідротехнічних споруд (у разі ухвалення відповідного рішення, наприклад, після руйнування дамби Каховського водосховища), розмінування та створення необхідних захисних споруд оборонного призначення.

У другому випадку збереження військових адміністрацій буде продиктоване логікою ведення бойових дій, коли такі адміністрації можуть діяти лише у прифронтових областях. Збереження військових адміністрацій має бути диференційованим залежно від віддалення територій від лінії фронту і повинно враховувати дієвість здійснення стабілізаційних заходів, специфіку економічного розвитку, темпи повернення українських біженців від війни із-за кордону та перспективи іноземного та вітчизняного інвестування у розвиток виробництва.

Певні особливості може мати робота військових адміністрацій у Криму після звільнення території півострова. Функціонування у Автономній Республіці Крим або у окремих її районах військових адміністрацій після деокупації півострова може залежати від потреб облаштування або переобладнання військових/військово-морських баз. Іншою причиною збереження військових адміністрацій у Криму може стати необхідність зосередження зусиль на ліквідації наслідків підриву окупантами греблі Каховської ГЕС, оскільки півострів фактично перейшов на жорсткі графіки споживання

води, що значно обмежує розвиток промисловості та житлового будівництва.

Збереження військової адміністрації у Севастополі на більш тривалий термін може бути продиктоване необхідністю вжиття додаткових заходів для протидії диверсійній діяльності ворога, який після втрати основної бази розміщення Чорноморського флоту навряд чи відмовиться від терористичних актів та полишить спроби у той чи інший спосіб завдати шкоди.

Водночас перетворення після деокупації Севастополя на базу розміщення Чорноморського флоту не повинне призвести до збереження домінування військової бази над мирним містом, як це було у часи існування СРСР та під час тимчасової окупації міста Російською Федерацією.

Згідно із українським законодавством функції виконавчої влади у Севастополі покладені на міську державну адміністрацію на чолі із головою, якого призначає Президент України. Цей факт тривалий час російська пропаганда використовувала для нав'язування місцевим жителям думки про небажання центральної влади в Україні дозволити містянам обирати мера. Проте в умовах тимчасової окупації жителі міста також не отримали такої можливості за збереження практики призначення очільника міста.

Тому після звільнення Севастополя та забезпечення можливостей для проведення вільних виборів у місті має бути обраний міський голова, як це відбувається у інших українських містах. Вибори міського голови дозволять містянам здобути владу, яка розуміється на місцевих проблемах та шляхах їх розв'язання. Зокрема, сучасною нагальною проблемою міста є значне перевантаження його інфраструктури унаслідок штучного збільшення кількості населення, оскільки після 2014 р. тривалий час помітним було прагнення російського керівництва перетворити Севастополь на місто, у якому живуть більше 1 млн осіб. Масштабне зростання кількості населення Севастополя потребує перегляду його районування, яке може стати одним із засобів оптимізації зусиль комунальних служб міста та забезпечить покращення надання адміністративних послуг населенню.

Загалом відновлення публічної влади на тимчасово окупованих територіях повинно бути поетапним. Тимчасові державні

органи – військові та військово-цивільні адміністрації – з часом мають поступитися державним адміністраціям та органам місцевого самоврядування. Тривалість конкретних етапів може бути диференційованою залежно від ситуації у тій чи іншій місцевості.

Одним із найважливіших принципів формування балансу влади між центром та регіонами має бути те, що Україна не визнає і не визнаватиме результатів так званих "референдумів і виборів", проведених на тимчасово окупованій території з порушенням українського законодавства та міжнародного права.

Проведення виборів на тимчасово окупованих територіях після їх деокупації може бути забезпечене за недопущення протиправного втручання у виборчий процес, дотримання принципів політичного плюралізму і багатопартійності (із обов'язковою заборонаю діяльності російських політичних сил), безпечних умов роботи міжнародних спостерігачів. Безперечно, важливим є дотримання виборчих прав внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Проте важливо забезпечити дієвий контроль за тим, щоб ВПО не отримали можливість голосувати на виборах більше одного разу через плутанину у списках виборців або через інші причини.

У виступі Президента України В. Зеленського 28 червня 2023 р. до Дня Конституції України серед орієнтирів нової української доктрини¹³⁷ були анонсовані нові відносини між державою і суспільством та розвиток усіх українських територій. Конкретизація нових відносин у процесі всенародного обговорення доктрини напевне буде стосуватися проблем централізації та децентралізації. Тим більше, що зміцнення національної стійкості, як зазначено в Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, забезпечуватиметься за допомогою впровадження реформи у сфері децентралізації, розвитку та забезпечення спроможності територіальних громад.

Децентралізація, розвиток та забезпечення спроможності територіальних громад, як засіб гарантування національної безпеки Україні,

¹³⁷ Герасименко Я. Зеленський запропонував 5 орієнтирів нової української доктрини. URL: <https://hromadske.ua/posts/zelenskij-zaproponuvav-5-orijentiriv-novoyi-ukrayinskoyi-doktrini>

кардинально відрізняється від моделі, яку пропонує своїм громадянам керівництво Російської Федерації і яку воно намагається нав'язати Україні. Росія продукує ідеологію єдиного імперського простору, куди прагне силоміць утягнути колишні республіки СРСР і, насамперед, Україну. А останнім часом російський імперський нарратив передбачає вже навіть не існування "трьох братніх народів", як колись стверджували в СРСР, а єдиної російської нації, яка має регіональні відмінності. Тому реалізація українського національно-державного проекту якнайтісніше пов'язана з подоланням імперської тоталітарної спадщини, на основі якої розгортається неоімперська експансія сучасної Росії.

Традиції та практики самоврядування в Україні не вписуються у реалізацію російського неоімперського проекту. Демократичні свободи та персональна самореалізація становлять стрижень української ідентичності, а свобода найчастіше трактується як можливість самостійно обирати шлях розвитку.

В умовах повномасштабної війни територіальна згуртованість посилила об'єднання громадян навколо держави. Незважаючи на труднощі війни, українські громадяни не відмовляються від повернення тимчасово окупованих територій на умовах збереження унітарності України і підтримують процеси децентралізації. Проте у разі, якщо війна затягнеться і Україна буде втрачати підтримку західних союзників, не виключено, що процес децентралізації може бути згорнутий задля різкого посилення мілітаризації економіки із концентрацією максимуму коштів у державному бюджеті для скерування їх на потреби оборони.

Мілітаризація економіки може спричинити різке зростання кількості військовослужбовців у складі керівних органів на місцях, а також у підрозділах управління на підприємствах. Згортання ринкових відносин на користь планової економіки неминуче вимагатиме об'єднання зусиль місцевої влади для виконання оборонних замовлень, примусового використання працівників на окремих видах виробництва, забезпечення логістичних зв'язків та підтримання правопорядку.

У прифронтовій смузі на певний час можуть бути запроваджені заходи примусової релокації підприємств, установ та організацій із

визначеними планами евакуації населення. Такі кроки вимагатимуть більш тісної взаємодії між місцевими органами влади та правоохоронними органами. У разі їх реалізації потрібна виважена інформаційна політика, метою якої має стати формування впевненості громадян у відсутності альтернативних шляхів організації відсічі агресору.

Водночас у разі порівняно швидкого завершення російсько-української війни повоєнне відновлення країни потребуватиме централізації планування із координацією переважної більшості інвестицій для виконання глобальних завдань з будівництва нових виробничих потужностей.

Регіони України певний час неминуче перебуватимуть у нерівних умовах, оскільки ключовим питанням під час розміщення виробничих потужностей після війни буде безпека, рівень якої, найбільш вірогідно, визначатиметься віддаленістю регіону від кордону із Російською Федерацією та якістю засобів протиповітряної оборони. Переважна більшість коштів буде інвестована у регіони, які максимально захищені від ударів ворога і віддалені від Росії. Відновлення та спорудження нових транспортних коридорів також буде пов'язане із релокацією виробництва, переорієнтацією переміщення товарів на нові ринки збуту. При тому формування оновленої дорожньо-транспортної мережі та релокація промислових підприємств вимагатимуть ухвалення органами влади на місцях рішень про виділення відповідних земельних ділянок. Важливо, щоб такі рішення були продиктовані не лише реалізацією виключно державних інтересів, а й максимально можливо враховували позицію місцевих громад.

За зростання кількості пільгових категорій населення виконання державних зобов'язань перед ними стане справжнім викликом для державного бюджету. А спроби перекласти виконання таких зобов'язань на місцеві бюджети будуть мати неабиякий спротив. Тим більше, що під час дії правового режиму воєнного стану розподіл коштів більшості місцевий бюджетів був зосереджений у руках військових адміністрацій.

Особливості функціонування органів влади у перехідний повоєнний період не врегульовані в українському законодавстві.

Міжнародний досвід подібного регулювання досить обмежений, оскільки після Другої світової війни бойові дії такого масштабу не велися у країнах, які мають спільні риси із Україною у плані розвитку демократичних інституцій та самоврядування.

Згортання децентралізації не може бути наслідком бажання за будь-яку ціну зміцнити президентську вертикаль. Такий підхід до формування балансу влади між центром та регіонами не лише максимально ставить у залежність особистий рейтинг Президента України від будь-яких дій військових адміністрацій, а й загрожує поширенням нераціонального використання державних коштів за ігнорування інтересів місцевих громад.

Ігнорування інтересів місцевих громад не може бути тим результатом, якого громадяни України очікують по завершенні російсько-української війни. Українські громадяни переважно негативно сприймають згортання процесу децентралізації. Той факт, що українське суспільство позитивно відгукнулося на створення військових адміністрацій в умовах повномасштабного воєнного вторгнення, не означає, що громадяни схвалюють підміну місцевого самоврядування військовими адміністраціями.

З огляду на це, викликає певні перестороги подача на розгляд Верховної Ради України у липні 2023 р. проекту закону України № 9520 "Про внесення змін до статті 5 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» щодо дострокового припинення повноважень депутата місцевої ради". Ініціатори проекту Закону пропонують доповнити ст. 5 (дострокове припинення повноважень депутата місцевої ради) цього Закону пунктом, згідно з яким повноваження депутата місцевої ради припиняються достроково у разі утворення військової адміністрації відповідно до Закону України "Про правовий режим воєнного стану" (у день набрання чинності актом Президента України про утворення військової адміністрації)¹³⁸. Таким чином, йдеться про повне припинення повноважень місцевих рад у разі створення військових адміністрацій.

¹³⁸ Про внесення змін до статті 5 Закону України "Про статус депутатів місцевих рад" щодо дострокового припинення повноважень депутата місцевої ради. Проект Закону України від 24 липня 2023 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42343>

Такий підхід не передбачений діючим Законом України "Про правовий режим воєнного стану". Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України не підтримало законопроект, мотивуючи своє рішення тим, що Конституція України (ст. 7) визнає і гарантує місцеве самоврядування, яке належить до основ конституційного ладу України і є основоположною засадою взаємовідносин держави і місцевих громад. А ідея дострокового припинення повноважень усіх депутатів місцевої ради у зв'язку з утворенням відповідної військової адміністрації "видається некоректною". В управлінні також зауважили, що відповідне положення законопроекту сформульовано невдало, адже сам по собі факт створення військової адміністрації або іншого державного органу не може розглядатись як достатня та обґрунтована підстава для припинення представницького мандата депутата місцевої ради. Вбачається, що запропоновані у проекті новели щодо безумовного припинення повноважень депутатів місцевих рад у разі утворення військової адміністрації відповідно до Закону України "Про правовий режим воєнного стану" не покращать, а навпаки, – ще більше заплутають нормативно-правове регулювання відповідних питань. Адже норми чинного законодавства містять дещо інші підходи та правові механізми діяльності місцевих рад та військових адміністрацій в умовах правового режиму воєнного стану¹³⁹.

Загалом погоджуючись із такою оцінкою законопроекту № 9520 "Про внесення змін до статті 5 Закону України "Про статус депутатів місцевих рад", можна зауважити, що сама його поява свідчить про окремі загрозливі тенденції щодо згортання процесу децентралізації в Україні за бажання максимально посилити центральну владу. І якщо деякі кроки, спрямовані на концентрацію фінансових ресурсів частини місцевих рад у руках центральних органів влади, ще можна виправдати потребами організації відсічі

¹³⁹ Тихонюк С. Висновок на проект Закону України "Про внесення змін до статті 5 Закону України "Про статус депутатів місцевих рад" щодо дострокового припинення повноважень депутата місцевої ради". URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1975010>

агресору в умовах повномасштабної російсько-української війни, то спроба розпуску місцевих рад через дострокове припинення повноважень їх депутатів у разі створення відповідної військової адміністрації, видається вкрай не виваженою. Тим більше, що українське суспільство загалом позитивно сприйняло результати децентралізації. А медіа-ресурси тривалий час називали реформу децентралізації найуспішнішою серед реформ, здійснених останнім часом в Україні, що сприяло формуванню відповідного ставлення громадян.

За результатами опитування, проведеного Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва спільно із Соціологічною службою Центру Разумкова з 9 по 15 серпня 2023 р. за підтримки програми MATRA, станом на початок липня 2023 р. 78% респондентів вважали, що Президент України несе безпосередню відповідальність за корупцію в уряді та воєнних адміністраціях. Не погодилися із цим твердженням лише 18% опитаних¹⁴⁰.

Попри певні оцінки цього опитування, як замовного засобу політичної боротьби проти Президента України, такі відповіді громадян не видаються випадковими з огляду на усвідомлення того, що президент особисто ухвалює рішення про призначення керівників військово-цивільних адміністрацій. Тому варто дещо скоригувати політику зростання впливу військових адміністрацій у разі, якщо не буде ухвалене рішення про мілітаризацію економіки України.

В умовах війни загрозливим бачиться не стільки згортання децентралізації, скільки поєднання цього процесу із поширенням корупції у середовищі військових адміністрацій, про що свідчить висунення відповідних звинувачень правоохоронними органами. Таке поєднання громадянами сприймається принаймні як несправедливість, оскільки частина коштів, отриманих державою як податки, а також кошти, які надійшли у розпорядження держави з місцевих бюджетів, потенційно можуть бути розкрадені особами,

¹⁴⁰ Сприйняття загрози корупції громадянами: оцінка влади та вимоги до змін під час війни. Фонд "Демократичні ініціативи". URL: <https://dif.org.ua/article/spriynyattya-zagrozi-koruptsii-gromadyanami-otsinka-vladi-ta-vimogi-do-zmin-pid-chas-viyuni>

які входять до команди Президента України. А довіра до вищого керівництва країни є одним із важливих засобів забезпечення національної стійкості – здатності держави і суспільства ефективно протистояти загрозам будь-якого походження.

14 вересня 2023 р. Кабінет Міністрів України подав на розгляд законопроект, яким пропонується, що військовий податок на доходи фізичних осіб – податок, який держава сплачує за військових – піде на закупівлю техніки та власне виробництво зброї. У зв’язку з цим прем’єр-міністр Д. Шмигаль наголосив, що «за час повномасштабного вторгнення доходи місцевих бюджетів від військового ПДФО збільшилися у вісім разів. За 2023 рік прогнозована сума складе понад 96 млрд грн, тоді як у 2021 році – близько 12 млрд грн»¹⁴¹. А урядовий законопроект дозволить залучити 25,8 млрд грн у 2023 р. та 93,7 млрд грн наступного року на задоволення потреб військових. При тому, Д. Шмигаль зазначив, що тим громадам, яким об’єктивно не вистачатиме коштів, держава надаватиме базову та залишить реверсну дотацію. Тим самим прем’єр підтвердив, що можливо не всі громади будуть мати потрібні кошти, а також вірогідність ще більшої їх залежності від державних дотацій.

Подібне рішення свідчить про рух країни до переведення економіки на пріоритетне виготовлення продукції для військових потреб. Проте ухваленню такого рішення має передувати виважена роз’яснювальна інформаційна кампанія, спрямована на формування у громадян розуміння доцільності та можливих наслідків мілітаризації економіки держави.

Висновки. Децентралізація має залишатися одним із важливих чинників, який зумовлює готовність і здатність громадян захищати свою землю від агресорів. А надмірна централізація тягне за собою пасивність громадян на місцях, їх орієнтацію на очікування команд згори, що особливо негативно позначається на

¹⁴¹ Шмигаль Д. Урядовий законопроект про військове ПДФО дозволить залучити майже 120 млрд грн на виробництво озброєння. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/denys-shmyhal-uriadovi-zakonoproekt-pro-viiskove-pdfo-dozvolyt-zaluchyty-maizhe-120-mlrd-grn-na-zakupivli-droniv-i-vyrobynytstvo-ozbroiennia>

здатності чинити опір ворожій агресії. Надмірна централізація сприяє уповільненню розвитку регіонів, порівняно із центром, та може стати причиною формування пріоритету регіональної ідентичності над національно-громадянською.

На відміну від Росії, де місцеві громади переважно байдуже поставилися до просування у червні 2023 р. приватної військової компанії (ПВК) "Вагнер" до Москви і не чинили опору переміщенню закордонників, в Україні діяльність більшості органів місцевого самоврядування довела їхню готовність до ефективної участі у організації опору агресору.

Навіть на тимчасово окупованих Росією територіях України тривалий час мали місце масштабні виступи проти окупантів. Такі виступи свідчили, що громадяни України усвідомили, що їм є що втрачати в умовах ворожої навали. І серед факторів, які сприяли організації спротиву, часто були досягнення місцевих громад, зумовлені децентралізацією.

Здебільшого позитивно громадяни сприймають забезпечення органами місцевого самоврядування побутових потреб, роботи закладів охорони здоров'я тощо. Більшість очільників органів місцевого самоврядування довели свою здатність діяти у складних умовах повномасштабної війни.

Водночас зміни у бюджетній політиці громад забезпечили певну гнучкість дій в умовах дії воєнного стану: органи місцевого самоврядування отримали можливість здійснювати видатки, не віднесені до місцевих бюджетів, а виконкоми місцевих рад отримали можливість вносити зміни до місцевого бюджету без погодження із самими радами. Але "узаконення вилучення коштів з місцевих бюджетів до державного бюджету" було негативно оцінене Асоціацією міст України. Така практика таїть у собі серйозні ризики, пов'язані із наслідками негативного ставлення до спроб перерозподілити частину коштів місцевих громад на користь держави.

Зосередження значних покладів корисних копалин на території Донбасу має стати однією із вагомих причин критичного ставлення до ідеї про "непотрібність Донбасу" Україні через руйнування промислових потужностей та зосередження у регіоні

значної кількості колаборантів. Формування у регіоні системи спеціальних поселень для військових, левову частку населення яких будуть становити колишні та нинішні військовослужбовці, буде важливим засобом нівелювання впливу колаборантів та стабілізації криміногенної ситуації у регіоні.

Українське суспільство негативно сприймає прояви корупції і особливо участь у корупційних діях представників військових адміністрацій. Це може бути причиною поширення спроб громадян самостійно покарати тих чиновників зі складу військових адміністрацій чи місцевого самоврядування, які запламували свою репутацію у корупційних скандалах. Водночас існує загроза маніпуляцій такими настроями громадян для розхитування ситуації в Україні, що особливо небезпечно в умовах повномасштабного воєнного вторгнення та оцінювання західними партнерами перспектив фінансування відбудови України як держави, де навіть війна не змогла стати перешкодою збереженню та поширенню корупційних дій.

Усвідомлення такої загрози відображене у пропозиціях Президента України щодо обговорення нової української доктрини у контексті політики справедливості. Така політика передбачає, що державні інституції, зокрема правоохоронні та судові, повинні пройти трансформацію, яка забезпечить суспільство від несправедливості. Крім того, президент висловився за посилення відповідальності суддів і інших працівників органів судової влади за злочини у сфері правосуддя та корупції, а також за більш жорсткі перевірки доброчесності суддів. Однак існують перестороги, що проголошена Президентом України політика справедливості вкотре може наштовхнутися на спротив з боку тих кіл українського суспільства, які звикли до безкарності за вчинені правопорушення та злочини. А тому активна позиція громадянського суспільства, на зміцнення якого позитивно вплинула децентралізація, може стати вагомою протидією поширенню корупції.

РОЗДІЛ 4

СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОГО ПОЛЯ: ОЗНАКИ НОВИХ ЛІНІЙ РОЗМЕЖУВАННЯ

Серед функцій, що їх зазичай вимагають від політичної науки, окремо стоїть прогнозування. Особливість цього напряму наукової думки полягає у його евристиці: моделі, які створюються щодо майбутнього, лише частково спираються на наявні знання – з точки зору пошуку аналогів, які у майбутньому якщо і повторюються, то лише частково, окремими сюжетами і проявами. З другого боку, без прогнозування неможлива реалізація іншої функції політичної науки – рекомендаційна.

Спроба політичного прогнозу обов'язково повинна враховувати певну відмінність між прогностикою і футурологією. Обидва наукові напрями спрямовані у майбутнє і в цьому відношенні доповнюють один одного. Все ж таки футурологія може дозволити собі обмежитися виявленням загальних тенденцій розвитку і людства, і його окремих частин. Від прогностики ж очікується передбачення конкретних ситуацій, відповідно від політичної прогностики – найбільш вірогідної розстановки політичних сил і поведінки основних політичних акторів. Наскільки розмежування між футурологією і прогностикою є малопомітним свідчать конкретні передбачення щодо майбутнього розвитку подій у світі та в Україні¹⁴².

Дослідження, які мають на меті спробу передбачення політичного майбутнього України, також поки що можуть вестися більше у парадигмах тенденцій, ніж конкретних ситуативних прогнозів. Річ у тім, що такі прогнози мають впливати із аналізу сьогоденної активності політичних акторів, але загальний стан вітчизняного політичного поля позначений доволі помітним застоєм. Тим не менше, спостереження за певними політичними тенденціями дають ґрунт для передбачень щодо найбільш вірогідних напрямів

¹⁴² Горбулін В. П. Хроніки передбачень: 2016–2017. Харків : Фоліо, 2017. 255 с.

політичної активності у найближчій перспективі, принаймні у воєнних умовах.

Стан війни, у якому перебуває Україна, дає мало можливостей її політичному полю для радикальної реструктуризації, до змін у розташуванні в ньому вже звичних його суб'єктів, тим більше до появи нових політичних гравців. Загальна атмосфера суспільства наповнена прагненням до більшої консолідації навколо правлячого режиму, вимогами політичної єдності, недопущення політичних конфліктів, здатних зруйнувати національний фронт протистояння агресору. Скоріше за все, саме з цим пов'язана певна пасивність найбільш активних у довоєнний час політичних акторів, якими були і правляча нині партія "Слуга народу", і формально опозиційна до влади, але чия фракція у Верховній раді України лояльна президентській фракції, партія "Голос", і відверто опозиційні владі партії "Європейська солідарність" та "Батьківщина". Більшість найпомітніших політичних акторів, за винятком "Голосу", доволі пасивні в інформаційному просторі, якщо судити за їхніми сайтами, заявами, деклараціями, їх загальною публічністю. Безумовно, цьому сприяє однаковість їх позицій стосовно доленосних питань – збереження національної держави, порятунку національної ідентичності, повернення окупованих територій, вигнання з них агресора. Однаковим є і ставлення до стратегічних питань – геостратегічного вибору, євроатлантичної моделі національної безпеки, збереження демократії, утвердження ліберальних цінностей. У здійсненні цієї лінії діючим політичним акторам по суті не доводиться вести полеміку із проросійськими політичними силами, такими як "Опозиційний блок", "Соціалісти", партія "Справедливості та розвитку", "Наші", "Держава", "Блок Володимира Сальдо", "Ліва опозиція", "Партія Шарія", "Союз лівих сил", "Опозиційна платформа – За життя", "Прогресивна соціалістична партія України", "Соціалістична партія України", діяльність яких нині заборонена. Колкості, якими час від часу обмінюються через ЗМІ правляча і опозиційні їй сили, не несуть ознак політичної кризи, яка могла б зруйнувати національну солідарність.

Разом з тим, стан війни гостріше унаочнює суспільні проблеми, які в майбутньому можуть стати темами політичної конкуренції і

окреслити межі нових політичних протистоянь. З досвіду політичних дискусій довоєнного часу можна припустити, що у пошуках аргументів на користь своїх позицій конкуруючі політичні сторони будуть звертатись не тільки до фактичного стану справ в середині країни, а й до позиції по відношенню до цього стану найбільш впливових зовнішніх гравців, які в часи війни виступали донорами України і по її завершенню вважатимуть, що мають право впливати на її внутрішній політичний процес. І сила переконаності у цьому праві буде прямо пропорційною рівню успішності завершення війни. Крім того, навіть без формального включення України до Європейського Союзу і Північноатлантичного блоку її цивілізаційна наближеність до євроатлантичної спільноти буде ще більшою, що вимагатиме від українських політиків співвідносити свої програми і риторику із загальними трендами євроатлантичного розвитку та й світового розвитку в цілому. Слід зазначити, що майбутній розвиток євроатлантики не відбуватиметься за наперед визначеною евристичною моделлю, і інтелектуальна частина західного світу активно обговорює проблеми його подальшого розвитку, піднімаючи теми, актуальні і для нашої країни. Продукт західної думки скоріше за все буде застосовуватися як один із складників у змістовній частині майбутньої дискусії у середовищі українського політикуму.

Тематика, якою позначатимуться лінії розмежування у політичному полі України, охоплюватиме, безумовно, найбільш актуальні для населення проблеми і, відповідно, найбільш вигідні для політичних дискутантів сюжети з точки зору привабливості і для виборців, і для зовнішніх "кураторів". Правляча політична сила вустами Президента України закликала до національного обговорення таких доктринальних орієнтирів майбутнього українського розвитку, як філософія перемоги України; глобальність української безпеки; політика героїв; політика справедливості; трансформація України за 10 років¹⁴³. Життя і його проблеми значно

¹⁴³ Зеленський запропонував нову доктрину для України з 5 пунктів. URL: <https://aspi.com.ua/news/politika/zelenskiy-zaproponuvav-novu-doktrinu-dlya-ukraini-z-5-punktiv-video#gsc.tab=0>

різноманітніші, і навряд чи національну дискусію вдасться обмежити запропонованим переліком. Вірогідна поява й інших тематичних ліній, навколо яких можна передбачити особливо гостру політичну полеміку в осяжному майбутньому. На підтвердження цього можна покликати проведене Національним інститутом стратегічних досліджень експертне опитування¹⁴⁴ стосовно внутрішньополітичних загроз – проблеми, яка є лише однією із багатьох, з приводу яких точитиметься національна політична дискусія. Ознаки появи таких ліній вже зараз можна побачити у вітчизняному інформаційному і пропагандистському просторі. При цьому вони часто проявляють себе в унісон із тими темами, які є актуальними для євроатлантичного світу, і ця обставина, скорше за все, буде позначатися на політичних дискусіях в Україні.

Підсумок війни. В ситуації продовження воєнних дій основні політичні сили мають окреслити свою позицію з приводу найбільш актуальних питань – тривалості війни та формули її завершення. Правляча політична сила має можливість посилити свій авторитет успіхами збройних сил і розрахунками на те, що цими результатами Україна здобуде імідж геополітичного актора, спроможного "змінити європейську реальність"¹⁴⁵. Інше питання – чи вдасться владі домогтися повного успіху у встановленні трьох стовпів, які, у її баченні, утворять нову європейську реальність – перемоги України у війні, її прийнятті до НАТО та ЄС і ухваленні вироку Спеціального трибуналу стосовно Росії. З даного питання існують різні думки і припущення, і висловлюються вони у країнах, від яких залежить і тривалість війни, і формула її завершення. При цьому авторитетність і впливовість видань, на сторінках яких вони озвучуються, дозволяє говорити про незавершеність дискусії з цих питань у правлячих і політичних колах західних країн.

¹⁴⁴ Аналіз загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики (Експертне опитування). Аналітична доповідь. Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2023. 31 с.

¹⁴⁵ Романюк А. Як Україна змінить нову європейську реальність: Кулеба назвав три ключові напрямки. URL: <https://trueua.info/news/yak-ukraina-zminit-novu-yevropejsku-realist-kuleba-nazvav-tri-klyuchovi-napryamki>

Українській правлячій силі для збереження і підтримки свого авторитету як організатора опору агресорам важливо домогтися якнайшвидшої перемоги у сенсі досягнення головної оголошеної мети – повної деокупації країни. Затягування війни може використовуватися опозиційними силами для дискредитації режиму, що полегшуватиметься втомою населення. Крім того, оскільки терміни завершення залежать від західної допомоги, затягування війни використовуватиметься або проросійськими силами, або тими, хто претендують на репутацію більш вмілого партнера у стосунках із заходом. Між тим, в середині колективного Заходу присутні коливання щодо термінів війни і масштабів допомоги Україні. Навіть у Польщі, найбільш зацікавленій у перемозі України, немає впевненості щодо термінів закінчення війни і припускається, що вона може тривати кілька років¹⁴⁶. І впевненість, мабуть, буде ще меншою після парламентських виборів у цій країні, що відбулися у жовтні 2023 р.

Настрої, які присутні у західних країнах з цього питання, передаються публікаціями авторства аналітиків або журналістів, близьких до центрів прийняття рішень. Якщо вірити американській "Вашингтон пост", то у Пентагоні вважають, що війна триватиме до 2024 року, при цьому найбільш ймовірним сценарієм передбачається глухий кут, коли і ніхто не переможе, і обидві сторони відмовлятимуться від переговорів¹⁴⁷. Міністр оборони Великої Британії Бен Воллес також вважає, що війна в Україні може продовжитись і у 2024 році, тим більше що, за його враженнями, російський диктатор "не показав жодних ознак ослаблення" попри втрати у сотні тисяч вбитих і поранених¹⁴⁸.

¹⁴⁶ Війна в Україні може тривати кілька років, – Моравецький. URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/560771-vijna-v-ukrajini-mozhe-trivati-kilka-rokiv-moraveckij-video>

¹⁴⁷ Холоднова А. Витік документів Пентагону: Війна рф проти України триватиме до 2024 року, жодна сторона не переможе. URL: <https://babel.ua/news/92710-vitik-dokumentiv-pentagonu-viyna-rf-proti-ukrajini-trivatime-do-2024-zhodna-storona-ne-peremozhe>

¹⁴⁸ Пишкін С. Воллес вірить в успіх контрнаступу ЗСУ, однак війна не завершиться в 2023 році. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/volles-virit-uspikh-kontrnastupu-zsu-odnak-1681907231.html>

Аналітики Корпорації РЕНД Рафаель Коен і Джан Джентіле визнали за потрібне на сторінках журналу "Форін полісі" зміцнити психологічну готовність американців до тривалої війни, нагадавши, що противники Сполучених Штатів – будь то Талібан учора, Росія сьогодні чи потенційно Китай завтра – роблять ставку на стратегічну нетерплячість Вашингтона, на звичку американців вести короткі війни, які можуть спричинити деморалізацію у довгій війні: "Якщо метою Сполучених Штатів є перемога, єдине, що гірше, ніж вести тривалу війну, – це думати, що її можна уникнути"¹⁴⁹. Майкл Еванс у статті у журналі "Тайм" запевняє, що кінцева гра альянсу – допомогти Україні захиститися від російської агресії щоб Київ міг зайняти якомога сильнішу позицію, коли настане час для переговорів, не змінилася, на підтвердження чому наведено слова високопоставленого чиновника адміністрації США: «Ми хочемо, щоб Україна перемогла і зберегла всю свою територію...Мета полягає в тому, щоб забезпечити суверенітет і незалежність України..." і це означало б російську поразку»¹⁵⁰. Разом з тим, професор Університету Дюка та співробітник Центру Вілсона та Чиказької ради з глобальних справ Брюс Джентлсон звертає увагу на те, що міжпартійна солідарність з Україною в американському Конгресі піддається випробуванню. І хоча президенту Джо Байдену може бути вигідним продовження війни, оскільки українській опір російській агресії ілюструє правильність його політики, тим більше що зараз поставлено під загрозу інтереси, цінності та репутацію США, але, як свідчить історичний досвід, припинення війни або утримання від неї є виграшною позицією для кандидата в президенти, через що Україна не буде

¹⁴⁹ Cohen R. The U.S. Should Get Over Its Short War Obsession. No one wants long, grueling wars—but the consequences of impatience can be worse. *Foreign Policy*. March 28, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/03/28/us-russia-ukraine-china-short-war-strategic-patience/>

¹⁵⁰ Evans M. Russia-Ukraine War: Has Joe Biden's Endgame Changed? Despite alarming nuclear threats by Moscow, NATO has become bolder. *The Times*, March 27, 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/russia-ukraine-war-joe-biden-endgame-3x5jk5pn7>

найважливішою для американців темою 2024 року¹⁵¹. На тлі цих дискусій у "Форін полісі" заявлено припущення, що здійсненням політики санкцій проти недемократичних режимів Сполучені Штати наближають крах і свій власний, і всього західного порядку¹⁵².

З іншого боку, не поодинокими є думки, що "підтримка боротьби Києва з вторгненням Росії ніколи більше не буде такою високою, як була кілька місяців тому", тим більше що Україна як тема боротьби між політиками стає жертвою цієї боротьби¹⁵³, що в ході політичних дебатів посилюється скептицизм щодо підсумків війни, а тому "неможливо гарантувати подальшу прихильність Заходу Україні. Політичні групи в Європі та Сполучених Штатах ставлять під сумнів довгострокову підтримку України. Поки що такі голоси залишаються в меншості, але вони множаться і стають гучнішими"¹⁵⁴.

Дійсно, з одного боку у жовтні 2023 р. Білий дім подав бюджетний запит до Конгресу США щодо надання допомоги Україні, Ізраїлю та іншим партнерам на 105 млрд доларів. Найбільша частка з цієї суми, близько 61,4 млрд доларів, передбачена для України або пов'язана з Україною¹⁵⁵, а з іншого боку,

¹⁵¹ Jentleson B. American Consensus on Ukraine Has Fractured. Here's how the war could play out in the 2024 presidential campaign. *Foreign Policy*. March 29, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/03/29/ukraine-support-us-republicans-democrats-politics/>

¹⁵² Sabatini C. America's Love of Sanctions Will Be Its Downfall. Measures intended to punish autocrats are eroding the very Western order they were meant to preserve. *Foreign Policy*. July 24, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/07/24/united-states-sanctions-debt-china-venezuela/>

¹⁵³ Erlanger S. Has Support for Ukraine Peaked? Some Fear So. The war in the Middle East, anxiety about the commitment of the U.S., and divisions in Europe are worrying Kyiv that aid from the West may wane. *The New York Times*. October 14, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/10/14/world/europe/ukraine-russia-war-support-aid.html>

¹⁵⁴ Fix L., Kimmage M. Will the West Abandon Ukraine? Kyiv Must Prepare for a Possible Change of Heart in America and Europe. *Foreign Affairs*. September 12, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/will-west-abandon-ukraine>

¹⁵⁵ Стець А. Маркарова пояснила, на що Білий дім хоче виділити понад 60 млрд доларів для України. *ZAXID.NET*. 22 жовтня 2023 р. URL: https://zaxid.net/markarova_poyasnila_na_shho_biliy_dim_hoche_vidiliti_ponad_60_mlrld_dolariv_dlya_ukrayini_n1573068

спостерігається, що європейські обіцянки поставити Україні один мільйон артилерійських снарядів до березня не виконуються, оскільки країни постачають лише 250 000 снарядів із запасів – трохи більше, ніж один місяць поточної швидкості стрільби в Україні, а заводи тільки готуються до виробництва нових.¹⁵⁶

В руках правлячої у США партії залишається аргумент, що надходження західної зброї прискорить завершення війни, до того ж війни переможної. Між тим, американський журнал "Тайм" надав можливість відомому журналісту Еріку Ліптону нагадати про ту проблему, яку створює для американської оборони допомога, що надається Україні: "... Пентагон відправляє власні запаси зброї, щоб допомогти Україні стримати Росію, а Вашингтон настоєжено стежить за ознаками того, що Китай може спровокувати новий конфлікт, вторгнувшись на Тайвань: Сполученим Штатам бракує спроможності виробляти зброю, яка потрібна нації та її союзникам у час загострення напруженості між супердержавами". У публікації оприлюднено надані автору, мабуть не випадково, підрахунки, за якими вже у перші 10 місяців після російського вторгнення США надали Україні стільки ракет Stinger зі своїх власних запасів, що для їх виробництва знадобилося б 13 років виробництва при недавньому рівні потужності, а одна тільки компанія Raytheon надіслала стільки ракет Javelin, що на їх заміну знадобилося б п'ять років за нинішнього рівня продуктивності¹⁵⁷. Статтю Ліптона можна тлумачити і як заклик до збільшення виробництва озброєнь, і як заклик до заощадливості при їх

¹⁵⁶ Erlanger S. Has Support for Ukraine Peaked? Some Fear So. The war in the Middle East, anxiety about the commitment of the U.S., and divisions in Europe are worrying Kyiv that aid from the West may wane. *The New York Times*. October 14, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/10/14/world/europe/ukraine-russia-war-support-aid.html>

¹⁵⁷ Lipton E. From Rockets to Ball Bearings, Pentagon Struggles to Feed War Machine. The flow of arms to Ukraine has exposed a worrisome lack of production capacity in the United States that has its roots in the end of the Cold War. *The New York Times*. March 24, 2023. URL: https://www.nytimes.com/2023/03/24/us/politics/military-weapons-ukraine-war.html?action=click&pgtype=Article&state=default&module=styln-us-armed-forces&variant=show®ion=MAIN_CONTENT_1&block=storyline_top_links_recirc

відправки у вигляді допомоги. Політикам дається карт-бланш у виборі тлумачень.

Для України ситуація з постачанням озброєнь стала тривожною наприкінці 2023 р. у зв'язку з прийняттям Бюджету США на наступний рік. Настрої послідовних прихильників України озвучив, зокрема, відомий політичний аналітик Майкл Макфол*: "Відкладаючи подальшу допомогу Україні, спікер Палати представників Майк Джонсон та його прихильники діють проти власних інтересів Сполучених Штатів. Конгрес має схвалити нову допомогу Україні якнайшвидше – не як жест благодійності для України, а як тверду та розумну інвестицію у безпеку США"¹⁵⁸. Доволі песимістичним настроєм була сповнена стаття у Нью-Йорк Таймз Стівена Ерлангера: "Якщо Вашингтон скоротить свою допомогу Україні, вирішивши, що вона не вартує грошей, найвищі європейські посадовці, включаючи голову зовнішньополітичних справ і політики безпеки Європейського Союзу Жозепа Борреля Фонтеллеса, відкрито визнають, що Європа не може заповнити прогалину"¹⁵⁹. Поки що виглядає так, що справджуються припущення, що колективний Захід залишить Україну сам на сам з агресором¹⁶⁰.

У цьому зв'язку не можна забувати про обставини, на які привернуто увагу у статті у "Форін полісі" у квітні 2023 р. – йдеться

* Майкл Макфол – директор Інституту міжнародних досліджень Фрімена Споллі, професор політології та старший науковий співробітник Інституту Гувера в Стенфордському університеті. В адміністрації Обами він був послом США в Росії, старшим директором у справах Росії та Євразії в Раді національної безпеки та спеціальним помічником президента.

¹⁵⁸ McFaul M. The Case for Supporting Ukraine Is Crystal Clear. Note to Congress: Ukraine aid is not charity but serves critical U.S. interests. Foreign Policy. November 16, 2023. URL: https://foreignpolicy.com/2023/11/16/ukraine-russia-war-us-congress-aid-weapons/?tpcc=recirc_trending062921

¹⁵⁹ Erlanger S. Has Support for Ukraine Peaked? Some Fear So. The war in the Middle East, anxiety about the commitment of the U.S., and divisions in Europe are worrying Kyiv that aid from the West may wane. *The New York Times*. October 14, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/10/14/world/europe/ukraine-russia-war-support-aid.html>

¹⁶⁰ Fix L., Kimmage M. Will the West Abandon Ukraine? Kyiv Must Prepare for a Possible Change of Heart in America and Europe. Foreign Affairs. September 12, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/will-west-abandon-ukraine>

про те, що з наближенням наступних президентських виборів у США у 2024 р. зростає кількість відомих республіканців, серед яких два фаворити на вибори від Республіканської партії – Трамп і Де Сантіс ставлять під сумнів майбутнє американської допомоги Києву. Деякі політики-республіканці закликають Вашингтон обмежити військову підтримку України та натомість зосередитися на проблемах з Китаєм¹⁶¹. Двоєко може бути витлумачена у світі заява очільника зовнішньополітичного відомства Великої Британії Джеймса Клеверлі, що "Ми не можемо допустити, щоб ця війна тривала ще 500 днів"¹⁶², бо адресована представнику Росії, вона вже наперед була приречена на ігнорування з боку агресора, в той час як для інших це міг бути заклик до завершення війни і за нинішньої ситуації.

Поле політичних дискусій в Україні може поповнитися темою доцільності продовження війни в ситуації не гарантованості подальшого постачання озброєнь, і в цих дискусіях мають знову залунати голоси тих, хто відносить себе до так званих "миротворців". Правлячому режиму доведеться шукати нових аргументів на користь продовження війни. За відсутності власних воєнно-технічних ресурсів, головним аргументом буде, швидше за все, апеляція до патріотичних почуттів, до національного самозбереження і запевняння у неминучості досягнення поставлених цілей, у надійності західних партнерів. Втім, надійність таких обіцянок доведеться підтверджувати новими успіхами на полі бою. Здобувати їх доведеться новими людськими втратами, якими так звані "голуби" і "миротворці" не забаряться скористатися.

Необхідність продовжувати воєнний захист країни з одного боку зміцнює підтримку правлячого режиму населенням. Але тривалість підтримки буде залежати від реальності завершення

¹⁶¹ Gramer R., Lu C. Will U.S. Support for Ukraine Outlast Biden? China hawks in Washington rattle nerves in Europe. *Foreign Policy*, April 3, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/04/03/us-china-europe-russia-ukraine-war-military-aid/>

¹⁶² "Війна не може тривати ще 500 днів", - голова МЗС Великої Британії Клеверлі. URL: https://censor.net/ua/news/3431764/viyina_ne_moje_tryvaty_sche_500_dniv_golova_mzs_velykoyi_brytaniyi_kleverli

війни за формулою миру, представленою Президентом України Володимиром Зеленським на саміті "Великої сімки" ще у листопаді 2022 р. Вона передбачає, що підсумком війни має бути вирішення проблем, актуальних не тільки для України, а й для усього світу – радіаційна, ядерна, продовольча та енергетична безпека, звільнення всіх полонених і депортованих, виконання Статуту ООН і відновлення територіальної цілісності України та світового порядку, виведення російських військ і припинення бойових дій, повернення справедливості, протидія екоциду, недопущення ескалації, фіксація закінчення війни¹⁶³.

Попри еклектичність цієї формули – вона передбачає вирішення за підсумком війни як українських національних, так і глобальних інтересів – в наявній ситуації її можна вважати доречною. Аргументом на її доречність можна вважати те, що у західному інтелектуальному середовищі, як це демонструє стаття професора Корнельського університету Есвара Прасада у "Форін полісі", присутнє розуміння взаємозв'язку між війною в Україні і загальним станом глобалізації: як відзначає автор статті, хоча уникнення країнами глобалізації може дати їм відчуття більшого убезпечення від світової нестабільності, безпечними та менш вразливими до глобальної нестабільності, але якщо такий поворот буде загальним, одного дня і багаті, і бідні країни можуть пошкодувати про це¹⁶⁴.

Світові політичні лідери поки що демонструють розуміння глобального значення україно-російської війни, що підтверджується їхніми деклараціями про підтримку України. Але за фасадом їхніх декларацій ховаються й інші міркування, якими готується

¹⁶³ Президент України представив на саміті G20 "українську формулу миру", що складається з 10 пропозицій. URL: <https://rubryka.com/2022/11/15/prezydent-ukrayiny-predstavuv-na-samiti-g20-ukrayinsku-formulu-myru-shho-skladayetsya-z-10-propozytzij/>

¹⁶⁴ Prasad E. The World Will Regret Its Retreat from Globalization: Trade and financial flows have fallen well below their peaks, and poorer countries will bear the brunt. *Foreign Policy*. March 24, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/03/24/trade-economy-globalization-united-states-china-ira-chips-reshoring-decoupling-industry-china/>

поворот суспільної думки у "миротворчому" напрямі. Ілюстративною в цьому можна вважати статтю старшого політолога корпорації RAND Семюеля Чарапа у "Форін афферз" за 15 червня 2023 р., де міститься недвозначний заклик: "...настав час Сполученим Штатам розробити бачення того, як закінчиться війна. П'ятнадцять місяців боїв показали, що жодна сторона не має спроможності – навіть із зовнішньою допомогою – досягти вирішальної військової перемоги над іншою... Ці фактори можуть призвести до руйнівного багаторічного конфлікту, який не дасть остаточного результату", а тому "ефективна стратегія боротьби з міжнародною кризою... вимагає від Сполучених Штатів та їхніх союзників переключити свою увагу та почати сприяти завершенню гри"¹⁶⁵. Ілюстративним можна вважати і те, що така риторика, загалом притаманна частині республіканців, пролунала із вуст колишнього співробітника відділу планування політики Державного департаменту США в часи президентства демократа Барака Обами. Навіть коли американська підтримка України пояснюється тим, що це не реакція на безпосередню загрозу Сполученим Штатам, бо такої немає, а захист ліберального світового порядку, який буде під загрозою в разі падіння України, то цей порядок оцінюється як "ліберальна гегемонія", яку підтримують США, альтернативою якій повинні бути не війна, автократія і хаос, а більш цивілізований і справедливий мир¹⁶⁶.

Правлячий режим в Україні вже тривалий час протистоїть спробам деяких зарубіжних політиків і діячів умовити її до переговорів з Росією у ситуації окупації її територій, що по суті означало б програв у війні¹⁶⁷. З одного боку, це спроби тих, кого є підстави вважати "агентами кремлівського впливу". До цієї

¹⁶⁵ Charap S. An Unwinnable War. Washington Needs an Endgame in Ukraine. *Foreign Affairs*. June 5, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/unwinnable-war-washington-endgame>

¹⁶⁶ Kagan R. A Free World, If You Can Keep It. Ukraine and American Interests. *Foreign Affairs*. December 20, 2022. URL: <https://www.foreignaffairs.com/united-states/robert-kagan-free-world-if-you-can-keep-it-ukraine-america>

¹⁶⁷ Мазуренко А. Україну намагаються "посадити" за стіл переговорів на умовах Росії – Данілов. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/05/11/7401647/>

когорти в українських ЗМІ не без підстав було віднесено Папу Римського Франциска, який закликав Київ і Москву до переговорів, посилаючись на гуманістичні принципи¹⁶⁸. Пріоритет дипломатичному рішенню перед військовим надають і ті, хто загалом розуміє необхідність більшого озброєння України, як це впливає із статті президента і одного з членів Ради з міжнародних відносин Джорджтаунського університету Річарда Гааса і Чарлза Купчана у "Форін афферз" від 13 квітня 2023 р. Ними пропонується двостороння стратегія – зміцнення військового потенціалу України, щоб вона здобула найбільше військових успіхів, а по завершенні бойових дій, які за її припущеннями, триватимуть до кінця 2023 р. – приведення Москви та Києва до столу переговорів. В той же час, стаття відображає присутні на Заході песимістичні погляди щодо повного успіху Збройних сил України і неминучість "глухого кута". По суті це позиція прихильників "заморожування конфлікту" на невизначений час – формули, яка могла б привабити Київ збереженням людських і матеріальних ресурсів в обмін на територію¹⁶⁹.

З іншого боку, Київ може розраховувати на позицію, яка віддає перевагу військовому вирішенню проблеми деокупації. Трибуну для неї надали, зокрема, журнал "Тайм", який 28 березня вмістив статтю Еліота Акермана¹⁷⁰, і лондонська Таймз, яка 22 червня 2023 р. вмістила статтю Макса Гастінгса¹⁷¹. У першій з них наголошується на необхідності завчасного постачання Україні необхідної для наступу зброї, щоб цей наступ отримав належний

¹⁶⁸ «Миротворча місія» Ватикану. Директор Українського інституту майбутнього пояснив, що може означати участь папи Франциска. URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/mirotvorcha-misiya-papi-rimskogo-vadim-denisenko-poyasniv-shcho-ce-mozhe-oznachati-50321337.html>

¹⁶⁹ Haass R., Kupchan C. The West Needs a New Strategy in Ukraine. A Plan for Getting From the Battlefield to the Negotiating Table. Foreign Affairs. April 13, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/russia-richard-haass-west-battlefield-negotiations>

¹⁷⁰ Ackerman E. Ukraine Can Only Win if the U.S. Delivers More Weapons Faster. Time. March 28, 2023. URL: <https://time.com/6266296/ukraine-win-if-the-u-s-delivers-more-weapons/>

¹⁷¹ Hastings M. Western Approach to Ukraine is Delusional. We must re-arm urgently because sanctions aren't hurting the Kremlin and the war may yet require a brokered peace. The Times. June 23, 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/western-approach-to-ukraine-is-delusional-l2qx7q6zs>

імпульс. Інша прямо докоряє європейським урядам у млявості їхньої військової допомоги Україні.

Сигнали з приводу формули завершення війни, що надходять від західних союзників, які є водночас і донорами та патронами України, будуть використовуватися як аргументи для критики правлячого режиму, якому доведеться переконувати у відповідності ціни війни її результату. Позиція опозиційних політичних акторів, які фактично повністю відсторонені від прийняття державних рішень та їх реалізації а тому вільні від відповідальності за хід війни і її завершення, може виявитися сильнішою за позицію влади. Позицію останньої може суттєво послабити надмірне ув'язування нею завершення війни із вступом України до НАТО. Відкладання цієї події західними донорами на невизначений термін може спричинити серед українців відчуття марності понесених жертв. Аналогічний ефект може мати вимушена втрата територій, повне повернення яких теж є одним із головних наративів влади. Вагомим аргументом з боку влади буде сам факт збереження національної державності, яке дає можливість для прогресивного розвитку країни. Населення, втомлене війною, може перемкнути увагу до тих політичних сил, які не так піднімають питання відповідальності за наслідки війни, як висувають проекти українського майбутнього.

Проблема майбутніх україно-російських відносин. Серед проблем, які постануть для України безпосередньо по війні, – проблема подальших відносин з Російською Федерацією. Нинішній стан цих відносин – відверте і непримиренне сприйняття одне одного як ворога, і воно охопило масову свідомість в обох країнах. Кожен із народів сповнений рішучості йти у війні до кінця. У травні 2023 р. 71,8% українців у черговому опитуванні, проведеного Центром Разумкова, заявили, що війна може припинитись лише у разі перемоги над РФ, що компроміси з країною-агресором неможливі, і лише 3,3% опитаних відповіли, що заради миру треба йти на будь-які компроміси з Росією¹⁷². Проведене практично у

¹⁷² Стало відомо, який відсоток українців виступають проти компромісів з державою-агресором. URL: <https://donpatriot.news/article/stalo-vidomo-yakiy-vidsotok-ukrayinciv-vistupayut-proti-kompromisiv-z-derzhavoyu-agresorom>

той самий час Левада-центром опитування серед росіян показало, що підтримка війни проти України серед них зросла до 75% попри те, що більшість очікувала попереду нових великих труднощів¹⁷³. На непримиренність росіян у готовності продовжувати війну звертають увагу і західні аналітики, такі як Роджер Коен із "Нью-Йорк таймз", який відзначає традиційні для росіян пасивність і терпіння, сформовані століттями періодичних катастроф і гноблення, а також на брак в них звичайної емпатії (жоден із опитаних журналістом росіян не провів порівняння між своїм становищем і становищем 8,2 мільйонів українських біженців: вони масово переконані, що ведуть "вимушену" оборонну війну проти «нацистів» і «фашистів», підтримуваних Сполученими Штатами та Європою)¹⁷⁴.

В обох країнах зберігається і загальнонаціональний, і політичний консенсус щодо необхідності продовжувати війну. Як і путінський режим, правлячий в Україні режим має можливість використовувати війну як консолідуючий країну чинник. Поки що жодна з опозиційних сил не закликала до негайних переговорів з ворогом, тим більше до поступок йому. Однак із завершенням бойових дій тема "Україна-Росія" обіцяє стати однією з головних у політичних дискусіях.

Насамперед, її зміст буде залежати від того, яка доля спіткає обидві країни після укладання миру. На нинішньому етапі війни доволі популярним є прогноз про розпад Російської Федерації. Повна впевненість у реальності такого розвитку подій лунає і серед вищого українського керівництва^{175; 176}. На розпад РФ очікують і переконують у неминучості цього суспільну думку

¹⁷³ Скільки росіян підтримують війну проти України і чи бояться контрнаступу ЗСУ - результати опитування. URL: <https://informer.ua/uk/skilki-rosiyan-pidtrimuyut-viynu-proti-ukrajini-i-chi-boyatsya-kontrnastupu-zsu-rezultati-opituvannya>

¹⁷⁴ Cohen R. Fear, Mayhem and Defiance as Russia's War Comes Home. *The New York Times*. June 12, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/06/12/world/europe/russia-war-belgorod.html>

¹⁷⁵ Секретар РНБО озвучив 15 причин, чому українці хочуть зникнення росії. URL: <https://rubryka.com/2023/05/01/sekretar-rnbo-ozvuchyv-15-prychyn-chomu-ukrayintsi-hochut-znyknennya-rosiyi/>

¹⁷⁶ "Процеси вже не зупинити", - Данілов заявив, що світ має готуватися до розпаду РФ. URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/576412-procesi-vzhe-ne-zupiniti-danilov-zayaviv-shcho-svit-maye-gotuvatisya-do-rozpadu-rf>

солідарні з Україною західні аналітики, як, приміром, професор Університету Ратгерса у Ньюарку (США) Олександр Мотиль¹⁷⁷. Якщо розпад РФ вважати неминучим, то в такому разі немає сенсу готуватися до політичної дискусії з приводу майбутніх стосунків з нею. Ті, хто поводитимуться таким чином, можуть опинитися у політичному програші поруч з тим, хто вже зараз замислюється над стратегією україно-російських відносин. Тим більше, що у середині провідного геополітичного актора у євроатлантичному співтоваристві – у Сполучених Штатах подібної категоричності щодо російського майбутнього не спостерігається ані серед політичного керівництва, ані серед більшості експертного середовища.

Тактика стимулювання дезінтеграційних процесів в Росії може обернутися проти політиків, які її застосовуватимуть. Розпад РФ – це водночас і зникнення міжнародного суб'єкта, який має бути притягнутий до відповідальності за агресію та її наслідки. Між тим, сподівання на покарання Росії періодично висловлюються в українському інформаційному просторі, зокрема у зв'язку з початком роботи в Гаазі Міжнародного центру з переслідування за злочин агресії проти України. Пролунала оцінка цього органу як "передвісника спеціального трибуналу над Росією"¹⁷⁸. Натомість ряд західних аналітиків висловлюються скептичне ставлення до такої перспективи. Серед них Брайан Фінукейн і Стівенн Помпер, які вказують на недоречність аналогії між Нюрнберзьким трибуналом і сподіваннями на подібний трибунал для російського диктатора: "Прагнення притягнути до відповідальності президента Росії Володимира Путіна та інших високопосадовців Кремля зараз, коли Росія та Україна продовжують боротьбу, важко узгодити з будь-якими реалістичними військовими цілями Заходу. Великий поштовх до судового переслідування російських лідерів за початок

¹⁷⁷ Motyl A. It's High Time to Prepare for Russia's Collapse. Not planning for the possibility of disintegration betrays a dangerous lack of imagination. *Foreign Policy*. January 7, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/01/07/russia-ukraine-putin-collapse-disintegration-civil-war-empire/>

¹⁷⁸ "Передвісник трибуналу над Росією": уперше в історії розглядається злочин агресії держави проти іншої держави. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/tsentr-haaha-zlochyn-ahresiyi-trybunal-dokazy-svidchennya/32488979.html>

війни сигналізує про бажання усунути керівництво Росії, загрожує ескалацією та майже напевно ускладнить дипломатію, щоб довести війну до кінця. Якщо створення такого суду зрештою виявиться марним, це також може послабити, а не зміцнити проєкт міжнародного кримінального правосуддя. Замість того, щоб бігти вперед і ризикувати повним зіткненням між інтересами миру та справедливості, Україна та її партнери повинні дотримуватися послідовного підходу, за якого зусилля щодо підзвітності краще узгоджуються з цілями вирішення конфлікту"¹⁷⁹. Українським правлячим колам, як це показало спілкування із журналістами Генерального прокурора України Андрія Костіна, поки що доводиться тільки констатувати, що дискусії довкола моделі спеціального міжнародного трибуналу тривають у так званій координаційній групі (core group) і вони поки що можуть тільки повторювати свою позицію, що "основною і дійсно авторитетною для України, – за словами заступника голови Офісу президента Андрія Смирнова, – залишається модель створення міжнародного трибуналу на основі прийняття резолюції Генасамблеї ООН та угоди між Україною та ООН"¹⁸⁰.

Коли немає одностайної згоди щодо створення трибуналу для тих, хто уособлює путінський режим, то найбільше скористаються ситуацією ті сили, які запропонують оптимальний алгоритм отримання Україною найбільшої користі від воєнної невдачі Росії. У загальному вигляді цю користь можна сформулювати як, по-перше, демократизацію і лібералізацію Росії і утворення там режиму, який не створюватиме Україні загрози, а по-друге, як отримання від РФ відшкодування за завдані руйнування і збитки.

Слід відзначити, що у євроатлантичному просторі більше говорять не про зникнення РФ з геополітичної карти світу, а про її

¹⁷⁹ Finucane B., Pomper S. Can Ukraine Get Justice Without Thwarting Peace? Now Is Not the Time to Create a Special Tribunal for Russia. *Foreign Affairs*. May 8, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/russia-ukraine-justice-thwarting-peace>

¹⁸⁰ Генпрокурор розповів про дискусії довкола створення міжнародного трибуналу. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-trybunal-pokarannya-rf-kostin/32639935.html>

майбутню долю. У США не виключають перспективи внутрішнього безладу в Росії¹⁸¹, незмінності в ній авторитарного стилю правління¹⁸², але не меншою мірою сподіваються на лібералізацію Росії внаслідок її воєнної поразки і наступних масових протестів¹⁸³.

Найбільш вірогідно передбачити конкуренцію проєктів щодо галузевого використання фінансової допомоги, яку передбачає виділити Україні Європейський Союз. Легко передбачити і те, що автори кожного з проєктів будуть шукати їх схвалення від започаткованої 26 січня 2023 р. Міжвідомчої координаційної платформа донорів для підтримки процесу відновлення, відбудови та реконструкції України. ЄС передбачає на 45% покрити витрати у 110 млрд дол., які вже за нинішніми (на літо 2023 р.) розрахунками потрібні на відбудову України.

Уявити майбутні українські внутрішньо-політичні аспекти зарубіжної допомоги можна, коли звернути увагу на тематику міжнародної конференції, присвяченої відновленню України, яка проходила у Лондоні у липні 2023 р. Тематика охоплювала питання відновлення інфраструктури, проведення реформ, необхідних для залучення інвестицій на відбудову, запровадження механізмів страхування приватних інвестицій. Пріоритетними ж питаннями були – розбудова аграрних та енергетичних потужностей України^{184; 185}, тобто галузей, які мало впливають на загальний науково-

¹⁸¹ Coffey L. Washington Needs to Get Ready for Russian Chaos. A warlord marching on Moscow is just a foretaste of what might come. Here's how to prepare. *Foreign Policy*. June 26, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/06/26/russia-putin-wagner-prigozhin-rebellion-mutiny-collapse-disintegration-civil-war-chaos/>

¹⁸² Walton C. What Comes After Putin's Rule in Russia. The West Should Beware. *Time*. June 2, 2023. URL: <https://time.com/6284209/after-vladimir-putins-rule-in-russia/>

¹⁸³ Kendall-Taylor F., Frantz E. The Treacherous Path to a Better Russia. Ukraine's Future and Putin's Fate. *Foreign Affairs*. June 20, 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/?gad=1&gclid=EAIaIQobChMI3PKw_Mfg_wIVuUGRBR2FuAFSEAAAYASAAEgIUbfD_BwE

¹⁸⁴ Відновлення та відбудова України. URL: https://eu-solidarity-ukraine.ec.europa.eu/eu-assistance-ukraine/reconstruction-ukraine_en

¹⁸⁵ Світ об'єднає зусилля для повоєнного відродження України. Урядовий куп'єр. 8 липня 2023 р. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/svit-obyednaye-zusillya-dlya-povoyennogo-vidrodzhe/>

технологічний рівень національного господарства. Пріоритетне ж значення вони мають насамперед для Європи, рівень технологічного оснащення якої потребує постійного енергетичного підживлення, і для "третього світу", де продовольча стабільність підтримує політичну стабільність, необхідну для функціонування галузей, які забезпечують сировинними ресурсами європейське виробництво. У дискусіях на тему українського майбутнього скоріше за все голосно заявлять про себе ті, хто традиційно ставив під сумнів користь європейського курсу для української економіки або вважав, що він по суті нічого не змінює у загальному рівні національного виробництва. Більшість з таких політиків рані були представниками так званих базових галузей української економіки, у т.ч. енергетики і аграрного сектору. Вони ж були переважно носіями ідей про співпрацю з Росією. Якщо ці галузі отримують левову частку європейської допомоги, то, можливо, це змінить їхні політичні уподобання і євроінтеграційний курс правлячого режиму отримувє в їхній особі додаткову підтримку. З іншого боку, залишкове фінансування галузей, якими визначається науково-технічний прогрес і в середині яких особливо живились сподівання, що асоціація з ЄС це у першу чергу можливість піднесення рівня національного виробництва, може спричинити зсув у політичних орієнтаціях найбільш інтелектуально насичених соціальних груп і посилити опозиційний табір.

Можна припустити також, що у політичному полі країни поширяться популістська риторика – збільшення соціальних обіцянок в розрахунку на отримання мандату на використання європейської допомоги. Популізм скоріше за все стосуватиметься питання про терміни відбудови. Нинішні передбачення, що процес відбудови триватиме приблизно 5-7 років по завершенні війни, також забарвлені популізмом¹⁸⁶, а продовження воєнних дій і після 2024 р., що рядом експертів вважається цілком ймовірним, дасть в руки опозиції нові аргументи для критики режиму.

¹⁸⁶ У Мінекономіки спрогнозували, за скільки років відновиться довоєнний рівня життя та доходів в Україні. URL: <https://delo.ua/economy/u-minekonomiki-sprognozuvali-za-skilki-rokiv-vidnovitsya-dovojennii-rivnya-zittya-ta-doxodiv-v-ukrayini-413931/>

Політичні позиції скептично налаштованих до євроатлантичного курсу акторів можуть посилитися, коли дадуться знаки труднощі з пошуком обіцяних Україні коштів. В Україні популярні думки, що вагому частку обіцяного пакету допомоги складатимуть конфісковані російські фінансові активи за кордоном. Оптимізм посилюється деякими проєктами, які виходять із доволі легкого долавання перешкод на шляху вилучення російських активів. Один з таких проєктів представлений у червні 2023 р. на сторінках "Форін полісі" неформальним Інститутом нових ліній – групою американських експертів і аналітиків¹⁸⁷.

Перспектива вилучення російських активів для тих, хто має необхідні важелі її реалізації, виглядає не надто обнадійливою, про що попередив у газеті "Таймз" директор її лондонського бюро Марк Лендлер: хоча європейці і американці розуміють, що без цих коштів навряд чи вдасться зібрати обіцяну суму, однаково для них "питання залишається чутливим". За його відомостями, Європейський центральний банк в приватному порядку попередив Брюссель, що конфіскація російських коштів або передача Україні відсотків, зароблених на цих рахунках, може підірвати довіру до євро та похитнути європейську фінансову стабільність. У Сполучених Штатах також існують побоювання, що такий крок буде нервувати країни, які тримають великі валютні резерви в доларах, і не випадково ще у лютому 2022р. міністр фінансів Джанет Єллен попередила про "значні юридичні перешкоди" для цього¹⁸⁸.

Політикам в Україні теж доводиться проявляти обережність у розрахунках на те, що європейські уряди наважаться на акт конфіскації, як це впливає із офіційних коментарів щодо такої

¹⁸⁷ Ibrahim A. How to Use Russia's Frozen Assets to Rebuild Ukraine. Conventional institutions won't be able to handle reparations. *Foreign Policy*. June 21, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/06/21/russian-frozen-assets-ukraine-reconstruction/>

¹⁸⁸ Landler M. Allies Pledge Billions for Ukraine's Recovery as Zelensky Stresses Urgency. The price tag for reconstruction has soared, driving debate among U.S. and European officials, legal experts and others about using frozen Russian assets to pay for it. *The New York Times*. June 21, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/06/21/world/europe/ukraine-war-recovery.html>

перспективи: "Розуміння і згода наших партнерів щодо того, що Україні потрібно передавати кошти золотовалютних резервів РФ, є. З якою країною ми б не розмовляли, політична згода є. Питання лише в тому, щоб надати інструменти, як це зробити"¹⁸⁹. Аналітикам, які торкаються цієї теми, доводиться зважати на обережність владного офіціозу¹⁹⁰, або супроводжувати оптимістичні повідомлення про те, що лідери ЄС підтримують вивчення варіанту використання прибутку від заморожених активів російського Центробанку, що країни ЄС планують заручитись підтримкою країн Великої сімки у цьому питанні, про відповідні консультації Брюсселя і Вашингтона і т.п, зауваженнями, що наразі невідомо, коли це станеться остаточно, що є ризик успішного оскарження Москвою такого рішення у суді, що є сумніви у належності відсотків по прибутках від цих активів самій Росії¹⁹¹.

Сумнівність перспективи отримання російських активів навряд чи зупинить українських політиків від використання цієї теми з огляди на її популістський потенціал. Партія "Голос" вже переконує, що затримка з конфіскацією активів зумовлена тим, що в Україні не розроблено механізму і плану їх використання¹⁹², що може бути натяком на пропозицію свого авторства у розробці такого механізму. Загалом тема отримання від РФ відшкодування за завдані збитки може бути благодатною і для тих, кому треба через неї підтвердити свою лояльність до України, як вчинив,

¹⁸⁹ Пишкін С. Захід передасть Україні золотовалютні резерви Росії за певних умов, – Малюська. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/zapad-peredast-ukraine-zolotovalyutnye-rezervy-1662979275.html>

¹⁹⁰ Ткаченко М. NYT: саме Росія має заплатити за відновлення України – ця ідея здобуває дедалі більшу підтримку. *Дзеркало тижня*, 25 березня 2023 р. URL: <https://zn.ua/ukr/LAW/nyt-same-rosija-maje-zaplatiti-za-vidnovlennja-ukrajini-tsja-ideja-zdobuvaje-dedali-bilshu-pidtrimku.html>

¹⁹¹ Бережанский І. Країни ЄС підтримали план використання російських активів на користь України. URL: <https://tsn.ua/groshi/krayini-yes-pidtrimali-plan-vikoristannya-rosiyskih-aktiviv-na-korist-ukrayini-2361085.html>

¹⁹² Партнери чекають, що Україна сформує механізм використання конфіскованих активів РФ, – Кіра Рудик. URL: <http://www.goloszmin.org/news/partneri-chekayut-shcho-ukrayina-sformuye-mehanizm-vikoristannya-konfiskovanih-aktiviv-rf-kira-rudik>

приміром, Р. Ахметов, висунувши позов да РФ за захоплені активи його корпорації і обіцяючи в разі позитивного рішення спрямувати повернуті кошти на відновлення країни¹⁹³.

Ригоризм українських політиків в питанні відносин з РФ виділяється поруч з певною стриманістю західних донорів, які вже зараз розмірковують по майбутню співпрацю з цією країною, чим, скоріше за все, і зумовлена їхня обережність в питанні про російські активи. З одного боку, вони зацікавлені в ослабленні Росії, у зменшенні її прибутків від головного ресурсу – продажу енергоносіїв. У "Нью-Йорк Таймз" у позитивних інтонаціях розповідається про прогнози самих же росіян щодо падіння у 2023 р. на 50% експорту російського газу по трубопроводах порівняно з минулим роком, який був і так не кращим для російського експорту. Але з інтонацією розуміння відзначається і те, що європейці змушені купувати скраплений російський газ¹⁹⁴. Знаючи про популізм як одне з головних знарядь українських вітчизняних політиків, можна очікувати підсилення загострення пристрастей у дискусіях щодо відносин між Україною і РФ, коли емоції братимуть гору над раціональними міркуваннями. Підготовка розсудливого обговорення проблеми потребує завчасної підготовки громадської думки, що дуже важко робити під постійними удари, що їх завдає агресор по цивільному населенню. Тим не менше, можна передбачити, що найбільш авторитетно у майбутній дискусії пролунає голос тих, хто зуміє таку підготовку провести.

Політичний лад. Завершення війни цілком вірогідно підштовхне політичний клас до обговорення питання про ефективність, виходячи з досвіду воєнного часу, політичного устрою країни з точки зору забезпечення її безпеки і захисту від агресії.

¹⁹³ Рінат Ахметов подав позов проти РФ, в якому вимагає компенсації за захоплені активи у Донецькій і Луганській областях. URL: <https://bykvu.com/ua/bukvy/rinat-akhmetov-podav-pozov-proty-rf-v-iakomu-vumahaie-kompensatsii-za-zakhopleni-aktyvy-u-donetskii-i-luhanskii-oblastiakh/>

¹⁹⁴ Reed S. Russia-Ukraine War. Russia's Gas Exports Are Expected to Drop by 50% in 2023. *The New York Times*. April 28, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/live/2023/04/27/world/russia-ukraine-news>

Питання про політичний лад в Україні найвірогідніше може бути підняте у зв'язку із підсумками війни. Поки що риторика західних партнерів сповнена незмінністю підтримки України. Однак на заході непоодинокі виступи, у яких прогнозується примушування України до переговорів з РФ, тобто в обставинах, коли заявлена мета війни – повна деокупація – не буде виконаною. Такий підсумок війни підживить очікування опозиції на використання настроїв розчарованості серед населення для здобуття влади, і один із шляхів для цього – вимога змін у правилах виборчої гри, що потягне за собою і дискусію про політичний устрій держави. Цілком вірогідно, що ініціатори такої дискусії будуть орієнтуватися на концепції, які продукуються сучасною західною політичною думкою.

Одна з цих концептуальних позицій, викладена у "Форін афферз", полягає в тому, що "хоч як це парадоксально, щоб забезпечити ... постімперське майбутнє та протистояти російській агресії, ЄС повинен сам набути деяких характеристик імперії. Він повинен мати достатній рівень єдності, центральну владу та ефективне прийняття рішень для захисту спільних інтересів і цінностей європейців. Якщо кожна окрема держава-член матиме право вето на життєво важливі рішення, союз похитнеться як зсередини, так і ззовні. Європейці не звикли дивитися на себе крізь призму імперії, але це може запропонувати яскраву та хвилюючу перспективу"¹⁹⁵. Існує й інше припущення – що майбутня супердержавою являтиме собою глобальний цифровий порядок: "Якщо це станеться, ми матимемо пост-вестфальський світ – технополарний порядок, де домінують технологічні компанії як центральні гравці в геополітиці 21-го століття"¹⁹⁶.

¹⁹⁵ Ash T. Postimperial Empire. How the War in Ukraine Is Transforming Europe. *Foreign Affairs*. April 18, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/europe-war-russia-postimperial-empire>

¹⁹⁶ Bremer I. The Next Global Superpower Isn't Who You Think. What happens when the world is no longer unipolar, bipolar, or even multipolar? *Foreign Policy*. June 17, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/06/17/china-russia-us-multipolar-world-technology/>

На тлі роздумів про глобальний порядок ведуться дискусії про долю демократії у світі. Провідним трендом є опікування глобальною перемогою демократії. Співробітник Інституту Гувера і Стенфордського університету Лері Даймонд привертає увагу до того, що "демократія під загрозою в тій самій країні, яка традиційно була її найпалкішим борцем", тобто у Сполучених Штатах. Однак попри кризові прояви американської політичної системи, "відмова від боротьби за свободу була б трагічною помилкою"¹⁹⁷. У публікаціях інших авторів обговорюються питання і протидії авторитарному правлінню, і нагальних кроків з просування демократії у світі^{198; 199; 200}.

Для України може вважатися символічним виникнення такої дискусії в американській пресі в час, коли наша країна веде збройну боротьбу за глобальну демократію. Про значення цієї боротьби сказав професор Єльського університету Тімоті Снайдер: "Перемога України підтвердить принцип самоврядування, дозволить продовжити інтеграцію Європи та дасть можливість людям доброї волі повернутися з новими силами до інших глобальних викликів... Чинячи опір, українці запобігли низці дуже темних сценаріїв і виграли європейські та північноамериканські демократії цінний час на роздуми та підготовку"²⁰¹.

¹⁹⁷ Diamond L. All Democracy Is Global. Why America Can't Shrink From the Fight for Freedom. *Foreign Affairs*. September 6, 2022. URL: <https://www.foreignaffairs.com/united-states/all-democracy-global-america-cant-shrink-fight-freedom-larry-diamond>

¹⁹⁸ Power S. How Democracy Can Win. The Right Way to Counter Autocracy. *Foreign Affairs*. February 16, 2023, URL: <https://www.foreignaffairs.com/united-states/samantha-power-how-democracy-can-win-counter-autocracy>

¹⁹⁹ Brown F., Carothers T., Pascal A. America Needs a Democracy Summit More Than Ever. How to Bring the Free World Together Again. *Foreign Affairs*. January 15, 2021. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2021-01-15/america-needs-democracy-summit-more-ever>

²⁰⁰ Brown F., Carothers T. Democracy Talk Is Cheap. Concrete Action Is the Only Way Biden Can Turn Back the Illiberal Tide. *Foreign Affairs*. January 10, 2022. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2022-01-10/democracy-talk-cheap>

²⁰¹ Snyder T. Ukraine Holds the Future. The War Between Democracy and Nihilism. *Foreign Affairs*. September 6, 2022. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/ukraine-war-democracy-nihilism-timothy-snyder>

Внесок нинішнього правлячого в Україні режиму у розгортання європейського фронту опору російській деспотії обіцяє йому високі переваги у подальшій політичній конкуренції. Воєнні успіхи можуть бути вагомим аргументом для збереження національної політичної системи у тому вигляді, в якому вона склалася і, головне, того "режиму-порядку" її функціонування, який установлений правлячим "режимом-структурою". З другого боку, наявні успіхи скоріше за все не переконають тих, хто виступатиме під гаслами вдосконалення демократії, тим більше що такі гасла зазвичай безпрограшно діють на свідомість населення, якого втома від війни зазвичай змушує забувати про успіхи і каналізувати цю втому в опозиційні владі настрої.

Правлячому режиму доведеться поратися зі спокусою збереження того рівня концентрації влади в його руках, що його потребував воєнний стан. Професори Університету Джорджа Вашингтона Генрі Хейл і Манчестерського Ольга Онуч вже зараз на сторінках "Форін афферз" попереджають: "...коли війна нарешті закінчиться, Зеленський зіткнеться з великими викликами. Лідерство під час війни вимагає зовсім інших навичок і здібностей, ніж лідерство в мирний час... Зеленському доведеться відбудувати та зміцнити не лише міста та інфраструктуру України, але й її демократію. Йому доведеться покласти край тенденції країни формувати уряд навколо мереж особистого патронажу, які схильні до корупції, і виробити інклюзивну концепцію патріотизму. Йому також потрібно буде поважати правила та дух української конституції. Здатність Зеленського протистояти цим викликам визначатиме долю його країни та майбутнє її демократії"²⁰².

Можна припустити, що "картинка" майбутньої української демократії буде одною з ліній, вздовж якої відбуватиметься реструктуризація політичного простору країни. Вітчизняна політична дискусія з цього приводу буде частиною глобальної дискусії, яка точиться зараз у світовому політичному просторі навколо питання

²⁰² Hale H., Onuch O. Zelensky's Fight After the War. What Peace Will Mean for Ukraine's Democracy. *Foreign Affairs*. July 4, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/zelenskys-fight-after-war>

про співвідношення пропорцій державного директизму суспільним життям і ліберальних свобод. Пікантно, що зіткнення думок з цього приводу відбувається і в середовищі британських консерваторів – традиційно послідовних поборників ідеї обмеження державного втручання. Лідер британських консерваторів Вільям Хейг у своїй статті у "Таймз" від 22 травня 2023 р. закликав партію утримуватися від догматизму і застосовувати на практиці ліберальні ідеї, нагадавши, що "Причина, з якої консерватизм був такою стійкою силою протягом століть, полягає в готовності пристосовуватися до соціальних змін таким чином, щоб більше людей стали зацікавленими в національному успіху, щоб розширити можливості і, таким чином, свою власну політичну підтримку, а також сприяти інноваційній економіці, захищаючи людей від зловживань. Консерватизм – це більше антиідеологія, ніж сама ідеологія, яка шукає те, що працює на практиці, а не відповідає якійсь універсальній теорії"²⁰³. Судячи з усього, заклик був зустрінутий з насторогою тією частиною консерваторів, які тримаються за традиційні цінності, підтвердженням чому можна вважати статтю у тій самій газеті за 12 липня 2023 р. відомого журналіста і аналітика Себастьяна Пейна з красномовною назвою "Покладання на державу має бути придушене в зародку", де він нагадав афоризм, що найстрашніші слова в англійській мові – "я з уряду і я тут, щоб допомогти"²⁰⁴.

В той же час, у західній політичній пресі присутні роздуми не тільки навколо демократичних альтернатив, а й навколо можливої перспективи відходу країн від демократії у бік авторитаризму, який в ряді випадків демонструє кращу ефективність у вирішенні базових людських потреб. Американські аналітики, близькі до

²⁰³ Hague W. Conservatives should beware of the dogma. Party thrives by absorbing the best of liberalism and avoiding strident ideology – a lesson today's Tories must heed. *The Times*. May 22, 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/conservatives-should-beware-of-the-dogma-3vg5gnj9m>

²⁰⁴ Payne S. Reliance on state must be nipped in the bud. These days we expect to be bailed out of every crisis and have forgotten that government is at its best when it does less. *The Times*. July 12, 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/reliance-on-state-must-be-nipped-in-the-bud-j2h5sc3w9>

Атлантичної ради, Метью Кроніг і Даніель Міллер у зв'язку з цим привернули увагу до книги Чарльза Данста "Перемога над диктаторами: як демократія може переважати в епоху сильної людини" і до його думки, що автократії сьогодні більш спроможні та привабливіші, ніж у минулому і це загрожує довготривалому домінуванню демократії, і якщо демократичні системи хочуть зберегти свою перевагу в глобальній конкуренції проти автократій, їм потрібно буде визначити власні недоліки та виправити їх. Лише тоді, коли демократії процвітають вдома, вони можуть максимізувати свою владу та вплив за кордоном – і переконати світ, що демократичною моделлю варто захоплюватися та наслідувати²⁰⁵. Крім того, треба враховувати і стійкість диктатур, на що звертає увагу професор Торонтського університету Лукан Вей, закликаючи до більш активної протидії їм, яка не може завдати диктатурам поразки зараз, але може зробити це у майбутньому²⁰⁶.

Тема ефективності демократій і диктатур піднімається у західному політикумі не в останню чергу через необхідність посилення ролі держави у подоланні кризових явищ, і крім того це певною мірою відповідає настроям населення. Тим більше ця тема неминуче актуалізується у країнах, де вихід із кризи потребує максимальної національної консолідації, яка зазвичай асоціюється із "сильною" владою. Завершення війни скоріше за все дасть старт змаганням національних проєктів, у яких центральним сюжетом буде або поширення демократії, або її регулювання, або суттєве звуження. Не виключено, що почнеться конкуренція проєктів не "більшої-меншої демократії", а "м'якшого-жорсткішого авторитаризму", а то, може, й тоталітарної диктатури. І для населення, втомленого війною і соціальними втратами, дуге із змагань може

²⁰⁵ Kroenig M., Miller D. Do Democracies Always Deliver? As Authoritarian Capitalism Gains Credibility, Free Societies Must Overcome Their Internal Weaknesses. *Foreign Policy*. July 4, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/07/04/do-democracies-always-deliver/>

²⁰⁶ Way L. Don't Count the Dictators Out. The Underappreciated Resilience of Today's Autocracies. *Foreign Affairs*. June 20, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/china/putin-xi-khamenei-dictators-way>

виявитися більш цікавим з точки зору перспективи вирішення базових життєвих проблем.

Довіра до влади. Найближчий час обіцяє винятково гостру політичну піар-конкуренцію між чинним режимом та його опонентами зі створення максимально привабливого образу влади, якою вона або залишиться у правлячої політичної сили, або перейде до нових претендентів на неї. Вже саме наближення до офіційно передбаченої дати чергових президентських виборів (перший тур мав би відбутися 31 березня 2024 року) ставить питання про відданість влади демократичним процедурам, відхід від яких дасть конкурентам аргументи для її дискредитації. Критичні випадки проти влади може суттєво посилити незгода з її тими або іншими діями, що лунатиме з євроатлантичного боку.

Перші симптоми незгоди вже присутні з приводу парламентських і президентських виборів. З одного боку, влада має конституційне право відтермінувати вибори, посилаючись на воєнний стан, тобто до завершення війни, а за словами Президента України – "якщо ми переможемо"²⁰⁷. А досягнення перемоги як умови проведення виборів створює невизначений часовий люфт. Між тим Президент Парламентської асамблеї Ради Європи Тіні Кокс висловив українській владі думку про можливість проведення виборів і під час воєнного стану: "Перемогти у війні, пережити це вторгнення – це вже неймовірний виклик. Але відновити, посилити, відбудувати країну, дотримуючись при цьому правил демократії, верховенства права та прав людини – цей виклик лишатиметься з вами на багато років вперед"²⁰⁸. Різка заперечення цьому з боку Секретаря Ради національної безпеки і

²⁰⁷ Туманова Т. Якщо переможемо: Зеленський назвав умову проведення виборів у 2024 році. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/2033690-yakscho-peremozhemo-zelenskiy-nazvav-umovu-provedennya-viboriv-u-2024-rotsi>

²⁰⁸ Вибори під час воєнного стану: голова ПАРС наполягає на проведенні, українська влада – проти URL: <https://texty.org.ua/fragments/109670/vybory-pid-chas-voynnoho-stanu-holova-parye-napolyahaye-na-provedenni-vlada-v-osobidani-lova-proty/>

оборони України Олексія Данілова було повністю обґрунтованим конституційними положеннями, але позиція ПАРЄ залишається майданчиком для критики влади.

Правлячий режим тим не менше може посилатися на підтримку в цьому питанні значної частки громадянського суспільства, чії активісти виступили проти ідеї проведення виборів під час воєнного стану, мотивуючи це тим, що «Імітація демократичності процесу в активній фазі оборони, без включення величезної кількості громадян, які воюють, шукають тимчасового прихистку в безпечних країнах, живуть щодня під обстрілами біля лінії активної атаки, чи оборони буде не просто випробуванням, а неймовірно ризиковою аферою». Крім того, російські обстріли у день виборів можуть зменшити явку виборів до 10% і дати росіянам аргумент на користь їхнього пропагандистського нарративу про Україну як "failed state". Поки що в українському суспільстві масової вимоги проведення виборів немає²⁰⁹.

Крім того, виникли симптоми незгоди, яка існує у західному політикумі, з приводу перспективи другого президентського терміну Володимира Зеленського, однозначно підтриманої Головою Верховної Ради Русланом Стефанчуком²¹⁰. Конкуренти Зеленського у свою чергу можуть посилатися на думки, які лунають з іншого боку Атлантики. У вже згадуваній статті Г. Хейла і О. Онуч міститься доволі відвертий натяк Зеленському: "Мабуть, найбільшою справою, яку будь-коли зробив президент США Джордж Вашингтон, навіть більшою, ніж приведення своїх військ до перемоги у війні за незалежність, було відійти з поста президента в той час, коли його все ще шанували як героя війни і він був найвидатнішим лідером країни"²¹¹.

²⁰⁹ 100 громадських організацій висловились проти виборів в Україні під час війни. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-vybory-zayava-gromadskist/32598275.html>

²¹⁰ Кошкіна С. Руслан Стефанчук: «Зеленському потрібно йти на другий термін». URL: https://lb.ua/news/2022/09/01/528009_ruslan_stefanchuk_zelenskomu.html

²¹¹ Hale H., Onuch O. Zelensky's Fight After the War. What Peace Will Mean for Ukraine's Democracy. *Foreign Affairs*. July 4, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/zelenskys-fight-after-war>

Незаперечний авторитет, який Зеленський має зараз не тільки в Україні, а й у світі, не завадив президенту Німецького Фонду Маршалла Хізер Конлі закликати американський уряд реалізувати "термінову потребу" – відшукати особистість, рівну Полу Хофману – адміністратору Плану Маршала у повоєнній Європі, яка б контролювала і координувала всю допомогу уряду США Україні, відповідала перед Конгресом США та американським народом за досягнення заявлених цілей її відновлення та реконструкції²¹².

Претенденти на президентську посаду можуть поповнити свій багаж і думкою лідера британських консерваторів В. Хейга, що не тільки у диктатурах, а й "у кількох найважливіших демократіях світу є лідери, які відмовляються піти, яких мало хвилює збиток, який вони завдають життєво важливим інституціям своїх націй, поки вони можуть залишатися при владі або повернути її.... Формується модель, коли впливові особи за допомогою соціальних медіа та культурних розбіжностей стають загрозою для своїх власних демократій зсередини"²¹³.

Судячи з міжнародних і національних реалій, політичний ландшафт України ще тривалий час перебуватиме під впливом її найбільших донорів. Підтримку від них отримуватимуть насамперед ті політичні актори, які доведуть спроможність влитися у світовий політичний процес і відповідати критеріям сучасних політиків. Головним з критеріїв В. Хейг вважає здатність адекватно реагувати на ситуації, коли старі моделі управління суспільством не працюють, а поведінка людей не піддається розумінню в рамках звичної логіки. Прикладом цьому Хейг називає безпорадність політиків і управлінців перед крахом економічних і

²¹² Conley H. Biden Urgently Needs a Leader for Ukraine Reconstruction. Washington needs a seat at the table—and someone to convince Americans that aid is worth it. *Foreign Policy*. June 21, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/06/21/ukraine-reconstruction-aid-marshall-plan-economy-war-russia-biden-envoy-infrastructure-recovery/>

²¹³ Hague W. Leaders who cling on endanger democracies. Netanyahu, Erdogan and Trump are addicted to power to the detriment of their nations – they must be shown the door. *The Times*. March 13, 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/leaders-who-cling-on-endanger-democracies-jbrlwfgbq>

фінансових моделей. Але те саме відбувається в усіх галузях; "Як і економічні моделі, політичні моделі останніх кількох десятиліть більше не можуть передбачити події. Зростання культурних розбіжностей, теорій змови та дезінформації означає, що виборці більше не дотримуються старих правил"²¹⁴.

Конкуренція політичних проектів у вітчизняному просторі без сумніву стосуватиметься тих проблем, які турбують і західних політиків. Як приклад можна назвати проблему оновлення державної служби, про яку у квітні писала лондонська "Таймз" – більш суворий відбір претендентів, безпосередня участь в ньому міністрів і державних секретарів, встановлення попередніх успіхів претендента, спеціалізація чиновників, набуття ними знань про ведення бізнесу, перепрофілювання або звільнення тих, хто виконує непотрібну роботу. Британські політики зважають на те, що без вирішення цих питань, при скорому наближенні революції штучного інтелекту і відповідної автоматизації прийняття рішень, держава зіткнеться з дедалі більшими викликами²¹⁵.

Подальші процеси у політичному полі України безумовно підтвердять вже відому істину, що опозиція у диспутах з владою завжди матиме ту перевагу, що їй, на відміну від влади, не доводиться відповідати за свої дії. Відповідно, увесь час до наступних виборів буде етапом накопичення негативної інформації про дії правлячого режиму. В цьому відношенні владі доведеться дуже обережно прораховувати свої кроки, аби не давати підстав для поповнення "пулу критицизму". Такою підставою, приміром, може бути висунутий фракцією "Слуга народу" законопроект про позбавлення народних депутатів права брати участь у пленарних засіданнях на 5 днів з врахуванням із їхньої зарплати

²¹⁴ Hague W. We Need a New Mindset for this Age of Disruption. Our cherished models of the past 30 years are breaking, from inflation to politics, and we will have to adapt to survives. *The Times*. May 29, 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/new-mindset-needed-for-this-age-of-disruption-j32hmmxqm>

²¹⁵ Payne S. It's Time for a Revolution in the Civil Service. Whitehall has become adept at playing politics – power needs to swing back to where it belongs, with ministers. *The Times*. April 27 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/its-time-for-a-revolution-in-the-civil-service-tz2nk05jb>

за ці дні за поширення ними інформації про пленарні засідання раніше, ніж через одну годину після їх закриття (законопроект № 9005). Ця ініціатива обов'язково буде використана опозицією для звинувачень правлячої політичної сили у намірах запровадити у політику "закритість", обмежити у країні свободу слова і доступ громадян до інформації тощо²¹⁶. Благодатним ґрунтом для критики влади будуть її провали із доведенням злочинів опозиційних політиків, некомпетентних або шкідливих дій попередньої влади і т.п.

Національний бізнес у політичному ландшафті України.

Однією з головних тем політичного дискурсу у найближчі роки без сумніву стануть економічні проблеми. Можна очікувати насамперед політичної дискусії з приводу ефективності ринкових відносин для вирішення задач оборони країни та її повоєнної відбудови, тим більше, що питання про соціальні успіхи капіталізму періодично піднімається і у самому капіталістичному світі. Так, тільки у 2021 році майже 140 країні досягли угоди про встановлення мінімального глобального податку, а до цього панувала практика, коли великі транснаціональні компанії були зацікавлені в тому, щоб переміщувати свої прибутки в юрисдикції з низьким рівнем оподаткування, а країни намагалися їх приваблювати, чим стимулювався процес, названий "глобальною гонкою до дна", у якій не виграє ніхто, крім корпорацій. Укладанням же угоди було зроблено прорив у перемозі співпраці над конкуренцією²¹⁷.

Інша новація у євроатлантичному світі – елементи лівого популізму у консервативній політичній ідеології. Цей феномен з'явився два десятиліття тому серед європейських правих, а зараз проявляється у США закликами у середині Республіканської партії протистояти загрозам, створеним глобалізованими ринками і транснаціональними корпораціями, захищати робітників, їхні сім'ї

²¹⁶ Матяш Т. "Слуги" пропонують карати депутатів, які швидко розповідають про прийняті рішення Ради. URL: https://lb.ua/news/2023/02/10/545457_slugi_proponuyut_karati.html

²¹⁷ Kamin D., Kysar R. The Perils of the New Industrial Policy. How to Stop a Global Race to the Bottom. *Foreign Affairs*. April 18, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/united-states/industrial-policy-china-perils>

та громади, а також національні інтереси, що пояснюють залежністю партії від виборців з малим рівнем доходу²¹⁸.

Роздуми західних аналітиків на цю тему будуть свого роду "підкастом" відповідних роздумів в Україні на тему надання українській економіці належної інклюзивності й подолання в ній екстрактивних тенденцій. Не важко передбачити, що риторика на підтримку інклюзивності української економіки буде повторюванням не раз озвучених ідей, як це відбувається вже зараз, коли висуваються рецепти досягнення національного успіху: докладання зусиль із залучення інвестицій, технології і висококваліфікованого кадрового ресурсу; пошук можливості для переходу України від держав із нестійкими інституціями та неспроможністю щодо розвитку до кола таких країн, як Ізраїль чи Південна Корея; формування власної самодостатньої спроможності з формування експортоорієнтованої конкурентної економіки з високою доданою вартістю товарів на продаж; висунення відповідальної та послідовної державницької еліти й створення інституцій, які мають формувати і стимулювати потенціал нації; довгострокове і цілеспрямоване врахування інтересів широких груп населення; забезпечення дієвого верховенства права; ведення справедливої і необтяжливої податкової політики; здійснення значних системних інвестицій в людський капітал; переналаштування державного регулювання під базові пріоритети і ресурси; залучення коштів із фондів репарацій, конфіскацій, грантів на відновлення від урядів інших країн сукупно із приватною складовою партнерства – залученням послуги з відбудови; досягнення державними органами більшої прозорості, чітких і досяжних стандартів контролю та, головне, більшої доступності до тендерів представників вітчизняного бізнесу²¹⁹.

²¹⁸ Berman S. Why the U.S. Right Doesn't Like Free Markets Anymore. Strengthening the state's economic role led to right-wing parties' electoral success in Europe. The GOP is taking notes. *Foreign Policy*. April 3, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/04/03/us-right-economic-policy-gop-free-markets/>

²¹⁹ Редзюк Є. Українська економіка в умовах війни. *Дзеркало тижня*. 24 березня 2023 р. URL: <https://zn.ua/ukr/macroeconomics/ukrajinska-ekonomika-v-umovakh-vijni-potentsial-mozhливosti-i-perspektivi.html>

Не важко передбачити популістські змагання з інших економічно чутливих питань, як це впливає з уже наявної риторики політичних акторів. Партія "Батьківщина", приміром, домагатиметься при ухваленні закону "Про споживче кредитування" внесення в нього поправок щодо встановлення справедливої облікової ставки та мінімальної суми протермінованої заборгованості людей перед банками при реструктуризації їхніх кредитів, щодо відповідальності банків та колекторів, які не виконуватимуть норми закону, розширення кола тих, хто підпадає під дію цього закону за рахунок не тільки військовослужбовців та тих, хто отримав інвалідність під час воєнних дій, а й членів їх родин, внутрішньо переміщених осіб та тих українців, які легально виїхали за кордон після початку широкомасштабної війни²²⁰, явно намагаючись розширити коло своїх прихильників. Аналогічним чином зростуть обіцянки різного роду пільг, приміром у податковій системі, нинішня політика щодо якої піддається критиці з боку і "Батьківщини"²²¹, і "Європейсько солідарності"²²², або державних дотацій у випадках, що об'єктивно трапились внаслідок воєнних дій²²³.

Більша чи менша виразність економічної теми у політиці значною мірою буде залежати від активності самого бізнесу, чим актуалізуватиметься увага до відносин між владою і тими, кого зазвичай відносять до олігархів. Загалом, ставлення українців до олігархату за роки незалежності склалося в цілому як негативне.

²²⁰ Юлія Тимошенко: Кредитна ставка та умови реструктуризації споживчих кредитів під час воєнного стану мають бути справедливими. URL: <https://ba.org.ua/yuliya-timoshenko-kreditna-stavka-ta-umovi-restrukturyzaci%d1%97-spozhyvchix-kreditiv-pid-chas-voynenogo-stanu-mayut-but-i-spravedlivimi/>

²²¹ Влада продовжує здачу національних інтересів України! – Юлія Тимошенко про ухвалення законопроекту № 5600. URL: <http://kyiv.ba.org.ua/vlada-prodovzhuye-zdachu-natsional-ny-h-interesiv-ukrayiny-yuliya-ty-moshenko-pro-uhvalennya-zakonoprojektu-5600/>

²²² Ніна Южаніна проаналізувала зміни у податковій системі за 4 роки – висновки невтішні. URL: <https://eurosolidarity.org/2023/03/26/nina-yuzhanina-proanalizuvala-zminy-u-podatkovij-systemi-za-4-roky-vysnovky-nevtishni/>

²²³ Після оцінки збитків потрібно запустити держпідтримку аграріїв, які постраждали внаслідок підриву Каховської ГЕС, – Денис Марчук. URL: <https://bizagro.com.ua/pislya-otsinki-zbitkiv-potribno-zapustiti-derzhpidtrimku-agrariyiv-yaki-postrazhdali-vnaslidok-pidrivu-kahovskoyi-ges-denis-marchuk/>

Українських олігархів прийнято вважати творцями економічної і політичної корупції, і ця тема, скоріше за все, і надалі буде лейт-мотивом подальшого політичного процесу у країні. Кожна політична сила буде переконувати населення, що вона спроможна примусити олігархат до національної відповідальності. Для підтвердження скоріше за все будуть використані посилення на діяльність великих бізнесменів у розвинутих країнах. Але цікаво, що осудливі випадки проти олігархів трапляється і в країні класичного капіталізму – Сполучених Штатах. Прикладом є стаття Франка Бруні у "Нью-Йорк Таймз" від 15 червня 2023 р., у якій такі особистості Як Дональд Трамп і Сільвіо Берлусконі віднесені до братства "олігархів-розбійників", чий успіх був породжений їхньою здатністю маніпулювати громадською думкою через засоби масової інформації²²⁴. Не говорячи про підозри у бік американських бізнесменів у тому, що вони не менш корумповані, ніж українські. Красномовною в цьому відношенні була історія із звинуваченнями сина нинішнього американського президента Хантера Байдена, яка свого часу поволі вщухла на тлі україно-американського військового співробітництва, але у 2023 р. спливла знову, коли сенатор США Чак Грасслі звинуватив президента Байдена в отриманні 5 млн дол. хабаря від української енергетичної компанії, в якій певний час працював його син²²⁵.

Під час воєнного стану ознаки політичної активності українських олігархів майже повністю зникли, але, як відзначає агентство "Блумберг", не зникла вірогідність формування нового олігархічного класу, що може негативно вплинути на перспективи України і гальмувати надходження закордонних інвестицій та демонополізацію ринку²²⁶.

²²⁴ Bruni F. The Brotherhood of the Philandering Oligarchs. *The New York Times*. June 15, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/06/15/opinion/trump-berlusconi.html>

²²⁵ Dawber A. Secret Tapes 'prove Biden took \$5m bribe from Ukrainian company'. Trump ally Chuck Grassley accuses president and his son Hunter. *The Times*. June 13, 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/secret-tapes-prove-biden-took-5m-bribe-from-ukrainian-company-7v0zwnfj>

²²⁶ В Україні фактично немає олігархів, але є ризики появи нових, - Bloomberg. URL: https://censor.net/ua/news/3410635/v_ukrayini_faktychno_nemaye_oligarhiv_ale_je_ryzykypoyavy_novyh_bloomberg

Ситуація дає підстави для припущення, що однією з ліній політичного розмежування в Україні буде ставлення до олігархату загалом і зокрема до так званого "закону про олігархів", прийнятого у 2021 р. Неоднозначність ставлення до українського олігархату на Заході ілюструється тим, що попри постійні звинувачення його у наданні українському суспільно-політичному життю корупційних рис, тим не менше Європейська комісія "За демократію через право" ("Венеційська комісія") рекомендувала відкласти імплементацію цього закону на час війни. У відповідь Кабінет Міністрів України не тільки відтермінував строк формування реєстру олігархів, а ще й передбачив виконання рекомендації комісії про внесення до закону окремих змін²²⁷. Позитивно відгукнувся на рекомендацію комісії і Офіс Президента, вважаючи, що український бізнес зазнав під час війни великих втрат, а тому зараз важко визначити, хто може бути у цьому списку²²⁸.

Раціональність такого підходу може бути дезавуована, якщо за підсумком війни з'являться факти шкідливих щодо України дій з боку конкретних представників великого бізнесу. Такий перебіг подій неминуче загострить полеміку між правлячим режимом і його конкурентами, на хід якої обов'язково почне впливати великий бізнес, у підсумку підважуючи єдність суспільства, яка сформувалася під час війни.

Особливо гострими можна передбачити дебати стосовно здатності чинної влади подолати корупцію – явище, масштаби якого в Україні є традиційним приводом для зволікання з прийняттям її до ЄС і НАТО. У вимогах подолати українську корупцію євроатлантичні лідери навряд чи братимуть до уваги застереження, що у критиці антикорупційних структур слід бути дуже

²²⁷ Ящук М. "Венеційська комісія" рекомендувала відтермінувати імплементацію закону про олігархів, – Малуцька. URL: <https://ukranews.com/ua/news/938494-venetsijska-komisiya-rekomenduvala-vidterminuvaty-implementatsiyu-zakonu-pro-oligarhiv-malyuska>

²²⁸ В Офісі президента вважають, що реєстр олігархів нині «не на часі». URL: <https://uaprom.info/news/189409-ofisi-prezidenta-vvazhayut-shho-reyestr-oligarhiv-nini-chasi.html>

обережними і не перегинати комунікаційну і емоційну палицю, роздмухуючи вороже ставлення до інституцій, від яких безпосередньо залежить безпека держави²²⁹.

Слід відзначати, що на Заході помічають активізацію антикорупційної діяльності адміністрації Зеленського. Керівник київського бюро газети "Нью-Йорк Таймс" на основі власних спостережень стверджує, що хоча тема корупція і зникла на певний час з порядку денного влади через російські агресію, але до неї повернулися вже на початку 2023 року, взявши під особливий контроль використання іноземної допомоги²³⁰. Газета звернула увагу і на факт арешту Голови Верховного Суду України Всеволода Князева як на ще одне підтвердження просування в антикорупційній боротьбі, як і на коментар голови правління некомерційної організації «Центр протидії корупції» Віталія Шабуніна, що зустрічаються і факти зволікання з прийняттям необхідних рішень, зокрема з відновленням системи декларування майна державними службовцями, як того вимагає Міжнародний валютний фонд, або на зауваження виконавчого директора Transparency International Україна Андрія Боровика, що "за Зеленського ми завжди були крок вперед, крок назад"²³¹.

У західній пресі висловлюються сумніви у здатності України самостійно подолати корупцію після війни, коли почнеться період відновлення, і висувається пропозиція доповнити національний рівень протидії їй другим рівнем – системою міжнародної багатосторонньої координації та нагляду, третім – інститутом

²²⁹ Маємо бути обережні з градусом емоцій, які точно не наближають перемогу, - Андрій осадчук про кризу інституцій. URL: <http://www.goloszmin.org/news/mayemo-buti-oberezhni-z-gradusom-emocij-yaki-tochno-ne-nablizhayut-peremogu-andrij-osadchuk-pro-krizu-institucij>

²³⁰ Kramer A. In High-Profile Raids, Zelensky Showcases Will to Tackle Corruption. The New York Times. February 2, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/02/02/world/europe/ukraine-corruption-probe.html>

²³¹ Gall C. Ukraine Arrests a Top Judge as Crackdown on Corruption Expands. At least three more Supreme Court judges, in addition to the chief justice, have been implicated in a growing bribery case, prosecutors say. *The New York Times*. May 18, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/05/18/world/europe/ukraine-bribery-supreme-court.html>

генеральних інспекторів для поточного фінансування військових операцій та гуманітарної допомоги, а також багатосторонні донорські агентства та агентства ЄС, і четвертим – незалежним інтегрованим офісом для управління зусиллями з реконструкції²³². Не виключено, що ставлення до тих або інших проєктів, які народжуються у країнах-донорах майбутньої реконструкції України, стануть лініями розмежування і між владою та позицією, і в середині самої опозиції, коли настане для них час висунення власних проєктів побудови нової країни.

Політична тактика соціального популізму. Тема соціальної відповідальності бізнесу скоріше за все буде доповнюватися традиційно привабливою для виборців ширшою темою соціальної відповідальності багатства взагалі. Тема зберігає свою актуальність не тільки у соціально занепалому суспільстві, яким є сучасне українське, а навіть у заможних, яким є, приміром, британське, де вона знову піднята на гору публічних дискусій у зв'язку із пропозицією радикальних консерваторів у парламенті скасувати податок на спадок. Противники такого кроку, у т.ч. у середовищі торі, попереджають про загострення соціальних протиріч в разі схвалення такої пропозиції²³³. Критика багатства і тих, хто його має, може стати вигідною темою для українських радикалів, які завжди намагалися грати на емоціях соціально знедолених.

По завершенні війни, коли настане підведення її соціальних підсумків, у політичному полі вірогідно загостриться протистояння альтернативних програм – з одного боку врахування реальних можливостей держави у сфері соціального забезпечення, а з іншого – роздавання соціальних обіцянок. Друга із програм, в основу якої зазвичай кладеться критика чинної влади і

²³² Stakhiv E., Bowen S., Jr. How to Curb Corruption in Ukraine's Postwar Reconstruction. Lessons from Iraq and Afghanistan on managing malfeasance while rebuilding. . Foreign Policy. June 22, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/06/22/ukraine-postwar-reconstruction-corruption-united-states/>

²³³ Phillips T. End Inheritance Tax and Risk a Class Revolt. The Tories' mooted pre-election giveaway would upset the social compact in which wealth comes with obligations. *The Times*. July 17, 2023, URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/end-inheritance-tax-and-risk-a-class-revolt-xdj6pm0sl>

пропонуються альтернативні їй заходи, може бути виграшною з точки зору завоювання електоральних симпатій. Деякі публікації у ЗМІ дозволяють казати, що реалізація популістських програм почалася вже зараз: влада намагається підтвердити свою турботу про соціальну сферу, а опозиція – запевнити у своїй більшій турботливості добробутом населення. Так, під час засідання між представниками ЄС і Кабміну України у квітні 2023 р. було озвучено інформацію про заходи, здійснені органами української влади із захисту прав людини в умовах війни. Йшлося про державну підтримку громадян в зоні активних бойових дій та окупації, тимчасово переміщених осіб, про створення системи реабілітаційних послуг, про влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування, у сім'ях, повернення в Україну дітей, що були примусово вивезені окупантами²³⁴. Умовно опозиційний до влади "Голос" демонструє свою демократичність захистом прав ЛГБТ, зокрема ініціативою законопроекту про так звані одностатеві "соціальні партнерства"²³⁵. Послідовно опозиційна "Батьківщина" рекламує започатковану нею спільно з партнерами спеціальну програму забезпечення українських військових новими автомобілями медичної допомоги, свою позицію в парламенті із протидії ініційованому владою і ухваленому закону, який позбавляє бізнес пільгового оподаткування^{236; 237}. Активну експлуатацію соціал-демократичних гасел можна очікувати від тих політиків, які входять у Верховній раді до депутатських груп "За життя та мир" і "Відновлення України", утворених колишніми членами забороненої

²³⁴ Представники Мінсоцполітики взяли участь у восьмому засіданні Діалогу з прав людини між Україною та Європейським Союзом. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/evropeyska-ta-evroatlantichna-integraciya.html>

²³⁵ Законопроект про реєстровані партнерства важливий для євроінтеграції України, - Інна Совсун. URL: <https://golosmin.org/news/zakonoprojekt-pro-reyestrovani-partnerstva-vazhlivij-dlya-yevrointegraciyi-ukrayini-inna-sovsun>

²³⁶ Ще один крок до Перемоги, – «Батьківщина» започатковує нову волонтерську програму. URL: <https://ba.org.ua/shhe-odin-krok-do-peremogi-batkivshhina-zapochatkovuye-novu-volontersku-programu/>

²³⁷ Український бізнес потребує підтримки, а не посилення податкового тиску, – Валентин Наливайченко. URL: <https://ba.org.ua/ukra%d1%97nskij-biznes-potrebuye-pidtrimki-a-ne-posilennya-podatkovogo-tisku-valentin-nalivajchenko/>

проросійської партії, яка приваблювала виборців соціал-демократичними гаслами, "Опозиційна платформа за життя" і деякими співчуваючими їй політичній філософії. Рівень активності цих груп покаже, наскільки можлива реанімація цієї партії під новою назвою і з новою програмою, орієнтованою на європейську інтеграцію України і на традиційні соціал-популістські наративи.

Національна єдність і електоральне гуртування. Можна припустити, що однією з ліній розмежування у політичному полі України будуть претензій кожного із основних політичних акторів на роль сили, здатної найміцніше згуртувати суспільство для протистояння агресору. Заклики до національної єдності будуть автоматично лунати і як заклики до електоральної єдності із їхніми авторами. Прийом доволі перспективний, зважаючи на загальне зміцнення єдності населення перед лицем агресії та її наслідками в силу як патріотичного почуття, так і в силу особистої причетності тією або іншою мірою до війни: на кінець березня 2023 р., за даними Центру Разумкова, 37% українців мали родичів або близьких і знайомих, які загинули або були поранені внаслідок воєнних дій, 28% опитаних громадян мали знайомих та близьких, яких війна змусила шукати притулку за кордоном²³⁸.

Єдність у протидії агресору має посилюватися непримиренністю до тих, хто співпрацював з ним. Партія "Голос" вже зараз опановує цю тему в контексті недопущення будь-яких змін у Кримінальному кодексі, які допускали б поблажливості до тих, хто у будь-який спосіб допомагав окупантам матеріалами, харчами, коштами тощо²³⁹.

Непримиренність до колабораціонізму в силу невеликої кількості тих, хто був його учасниками, не несе такої загрози політичним акторам з точки зору формування свого електорату, як

²³⁸ Кожен третій: скільки українців мають близьких, які постраждали у боях на війні, – опитування URL: <https://focus.ua/uk/ukraine/556953-kazhdyu-tretyi-skolko-ukraincev-imeyut-blizkih-postradavshih-v-boyah-na-voyne-opros>

²³⁹ Час сигналів толерантності давно пройшов, Андрій Осадчук прокоментував дискусії про зміни до покарання за колабораціонізм. URL: <https://goloszmin.org/news/chas-signaliv-i-tolerantnosti-davno-projshov-andrij-osadchuk-prokomentuvav-diskusiyi-pro-zmini-do-pokarannya-za-kolaboracionizm>

негативне налаштування до тих, хто залишив країну під час війни, особливо до чоловіків призовного віку, не увільнених від військового обов'язку. Негативне ставлення до них має приваблювати тих, хто залишався у країні, але позбавляє перспективи залучити шукачів притулку на свій бік. Тактика кожної політичної сили буде визначатися і цими міркуваннями у сукупності із загальною духовною атмосферою у країні. Можлива і тактика лавірування, до якої вже зараз вдається правляча партія, чия фракція у Верховній раді відмовилася голосувати за законопроект щодо відповідальності для чоловіків призовного віку, які поїхали за кордон і не повернулись у встановлений термін під час воєнного стану, а на підтвердження своєї послідовності у справі консолідації населення пообіцяла розробити механізм покарання для десятків посадовців, чиновників і депутатів, які втекли з України під час війни²⁴⁰.

Загальна атмосфера ворожого налаштування до агресора робить неможливим структурування політичного поля вздовж лояльності/неприйнятності стосовно російських нарративів. Швидше за все, структурування буде йти вздовж теми ефективності протидії ворожій пропаганді. Виснажена війною людська свідомість може легше піддаватися навіюванням, що застосовуються агресором, і проявляти толерантність до нього. Західні журналісти також звертають увагу на те, що "Через рік війни, незважаючи на місяці артилерійських і ракетних ударів російських військових, деякі жителі міст уздовж лінії фронту на сході України все ще бентежать чиновників і поліцію своєю підтримкою Росії. Вони повторюють російську пропаганду, звинувачуючи Захід у розв'язанні війни, а українську армію в обстрілах будинків, щоб змусити людей виїхати"²⁴¹, що "не лише в Росії, а й в окупованих

²⁴⁰ Лисогор І. "Слуга народу" не буде голосувати за відповідальність для чоловіків призовного віку, які виїхали і не повернулись, – Арахамія. URL: https://lb.ua/news/2022/04/14/513388_sluga_narodu_bude_golosuvati.html

²⁴¹ Gall C., Chubko J., Shapoval D. 'Our Own Guys Are Shelling Us': How Russian Propaganda Plagues Ukraine. *The New York Times*. April 19, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/04/19/world/europe/ukraine-russia-donbas-propaganda.html>

регіонах східної та південної України мільйони людей сприймають лінію Кремля щодо України через російське телебачення"²⁴².

Усе це добре усвідомлюється акторами українського політичного поля, і кожен намагатиметься своїми контр-пропагандистськими акціями збільшити свій авторитет серед українського населення. Однак, у ситуації війни, коли суспільству доводиться миритися з концентрацією усіх ресурсів в руках влади, остання має більше можливостей, якщо не сказати монополію, на ведення психологічної війни з ворогом. З другого боку, в разі, якщо масова психологічна втома зменшить переконливість офіційної контр-пропаганди, в опозиції з'являться можливості для звинувачень її у нездатності протистояти ворожій ідеології.

Здобутий правлячим режимом під час війни лідерський авторитет дозволяє йому більш відверто проводити політики з культурної гомогенізації і дерусифікації української нації громадян. В цілому ця політика зустрічає схвалення і підтримку, що особливо важливо, серед культурної еліти, яка в радянські часи і тривалий відрізок незалежності була переважно російськомовною, на що звертає увагу і зарубіжна преса²⁴³. Культурна дерусифікація України сприймається у західній пресі якщо не з вітаннями, то, принаймні, із розумінням, оскільки "повномасштабне вторгнення президента Путіна, засноване на його наполяганні на тому, що України не існує як окремої країни, викликало нову негативну реакцію проти всього російського. Це, а також нове й сильніше відчуття української ідентичності, викликане війною, є прямою протилежністю тому, що Кремль мав на меті за часів імперії та радянської епохи, а також із зусиллями знову поглинути Україну Росією"²⁴⁴. З іншого боку, "дерусифікація як

²⁴² Shuster S. Inside Zelensky's Plan to Beat Putin's Propaganda in Russian-Occupied Ukraine. *Time*. June 22, 2023. URL: <https://time.com/6288904/ukraine-russia-propaganda-counteroffensive-zelensky/>

²⁴³ Bigg M-M. Ukraine's Social Media Stars Rethink How They Wield Their Influence. Russian was once the lingua franca of influencers in Ukraine. Now, not so much. *The New York Times*. April 20, 2023. . URL: <https://www.nytimes.com/2023/04/20/world/europe/ukraine-social-media-influencers.html>

²⁴⁴ Philp K. On the Front-line of Ukraine's Cultural de-Russification. *The Times*. February 10 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/war-in-ukraine-on-the-front-line-of-a-countrys-cultural-de-russification-pgl0bz96x>

заборона" може справити і протилежний очікуваному ефект, оскільки російські високі культурні досягнення цінуються у світі, продовжують приваблювати значну частину населення України, і це може бути використано конкурентами влади. Із припиненням воєнних дій у політичному полі знову може пролягти лінія між адептами повної відмови від культурної спадщини метрополії, у т.ч. заборонними методами, і адептами збереження тих її зразків, які позбавлені шовіністичного ідеологічного наплення, несуть загальнолюдські естетичні й духовні ознаки, продовжують демократичну і гуманістичну традицію. В руках адептів другої лінії можуть опинитися кращі аргументи, щоб повернути на свій бік значну частину населення, особливо по завершенні воєнних дій, коли утворена у масовій свідомості асоціація між російською культурою і жорстокістю агресії буде поволі розмиватися.

Схожого характеру можуть набути політичні дебати з приводу релігійної єдності православної частини суспільства. Владі доведеться зважати на те, що у проросійських політиків залишається шанс на пропаганду своїх програм серед тих, хто поки що прихильний Українській православній церкві – Московський патріархат. Згідно проведених у 2020-2021 рр. опитувань їх частка серед опитаних становила близько 22%. Вона значно менше частки прихильників Православна церква України (ПЦУ), яка досягла на той час близько 40%, але щодо позиції самих віруючих, то навіть після початку російської агресії перехід церковних громад із УПЦ-МП до ПЦУ хоч і відбувається, але не набув масовості²⁴⁵. Проросійські православні церковні кола можна позбавити можливості розколювати віруючих і протидіяти їхній діяльності радикальними методами – позбавленням їх храмів, монастирських приміщень (у т.ч. у відповідь на заклики місцевих органів влади²⁴⁶), доступу до засобів масової інформації і т.п. В той же час, такі кроки несуть в собі

²⁴⁵ Парашевін М. Трансформація конфесійного простору України. *Українське суспільство в умовах війни. 2022*. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. С. 124–127.

²⁴⁶ Київрада закликала Кабмін та РНБО розірвати з УПЦ МП договори оренди або користування культовими спорудами. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.ua/kiyivrada-zaklikala-kabmin-ta-rnbo-rozirvati-z-upc-mp-dogovori-orendi-abo-koristuvannya-kultovimi-sporudami_n138709

ознаки недемократичності, в той час як подальші розмежування у політичному полі країни стосуватимуться саме оновленого обличчя української демократії, захист якої є одним із гасел в опори фашистській агресії. Воєнний стан певної мірою переконує населення у необхідності вимушеного відходу від загальнодемократичних принципів заради національного самозбереження. Однак у подальшому жорсткі заходи по відношенню до проросійських церковників можуть сприйматися віруючими як виправдані за умови декларування з боку Вселенської Патріарх якщо не підтримки такої церковної політики, то, принаймні, нейтральної позиції щодо неї.

Проблема національної консолідації неминуче поставатиме разом з питанням про національних меншин – їхніми правами і статусом. Не зайве нагадати, що вдосконалення законодавства у сфері національних меншин було однією з вимог, які ставилися для України щодо надання їй статусу кандидата на членство у Європейському Союзі. Логічно очікувати, що ті політичні актори, які розташуються вздовж цієї лінії політичних дебатів, будуть орієнтуватися на етнополітичні практики, які є домінуючими у провідних країнах ЄС, водночас декларуючи відданість принципам, що утверджуються міжнародними організаціями з прав людини, насамперед Венеційською комісією.

У цьому зв'язку доречно згадати, що у державах Європейського Союзу немає матричної моделі етнонаціональної політики. Приміром, Франція дотримається філософії національної мовно-культурної гомогенності, згідно якої не визнається присутність у єдиній нації громадян якихось етнічних сегментів. Те, що ця філософія розходиться з реаліями життя, підкреслюється аналітиками з інших європейських країн. Коментуючи заворушення у Франції наприкінці червня 2023 р. через вбивство поліцейськими юнака-вихідця з Алжиру, Кетрін Портер із "Нью-Йорк Таймс" наголосила на тому, що накладене у країні табу на обговорення расової приналежності у Франції є нічим іншим, як замовчуванням проблеми²⁴⁷.

²⁴⁷ Porter K. A Fatal Shooting and a Hijab Ban: Two Faces of France's Racial Divisions. The almost simultaneous police killing of Nahel Merzouk and a ban on head scarves in soccer were coincidental, but they illuminate France's crisis of identity and inclusion. *The New York Times*. July 2, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/07/02/france-nahel-soccer-hijab.html>

Коментар цих подій Тревора Філіпса у лондонській "Таймз" привернув увагу до наявності такої самої проблеми також у Великій Британії: у темношкірих шанси бути зупиненими і обшуканими вищі за середній рівень у Парижі у 20 разів, у Лондоні – у шість разів²⁴⁸.

В Україні посилення дебатів з етнополітичних питань цілком можливе у зв'язку з питанням про ставлення до "руського міра" як політико-ідеологічного феномену і до російської меншини як етносоціальної спільноти. Якщо по відношенню до цієї найбільшої в Україні меншини буде вестися політики не те що дискримінації, а й ігнорування, то варто чекати скорої появи її захисників, які апелюватимуть до міжнародних інституцій. Питання може набрати тим більшої гостроти, що йтиметься про право меншини на розвиток культури своєю національною мовою у країні свого проживання у ситуації, яка буде наповнена продовжиться кроками з повної культурної дерусифікації України.

Не можна виключати винесення на політичний порядок денний і питання про фактор імміграції у досягненні національної єдності в Україні. Питання є предметом обговорення і у європейських країнах, які вже давно задекларували ліберальний курс у етнополітичній сфері. Приміром, у статті Джульет Семуель у консервативній "Таймз" неоднозначно наголошується на необхідності уповільнення темпів міграції для захисту національної згуртованості і на відмові від надання однакових прав корінним британцям та іммігрантам, оскільки такі кроки ведуть до розпаду нації²⁴⁹. Стаття лідера британських консерваторів В. Хейга, де він, посиляючись на невтішні демографічні прогнози, доводить неминучість міграції, забезпечує всю партію торі від звинувачень в

²⁴⁸ Philips T. France's Colour-blindness is a Gift to Le Pen. Shocking segregation will plague the government in Paris until politicians stop pretending its minorities are invisible. *The Times*. July 3, 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/frances-colour-blindness-is-a-gift-to-le-pen-phk7dq0xl>

²⁴⁹ Samuel J. Britain Isn't Enough for Our Lofty Leaders. The political class fails to protect our national interests because it is bent on trying to internationalise policy-making. *The Times*. May 17, 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/britain-isnt-enough-for-our-lofty-leaders-8f99p30rz>

міграційному обструкціонізмі. Ідея автора статті – що для уникнення у суспільстві поляризації та розколу міграційна політика повинна ґрунтуватися не на заборонах, а на трьох принципах – встановлення контролю, створення можливостей і просування спільної ідентичності²⁵⁰.

Неминуче погіршення демографічної ситуації в Україні внаслідок війни поставить державне керівництво перед питанням про резерв робочої сили, і в залежності від фінансових ресурсів, а відтак і від масштабів відбудовних проєктів – про залучення працівників з поза меж України. Поява великих груп іноземних працівників, які зазвичай гуртуються на новому місці за етно-релігійною ідентичністю, призведе до утворення нових іммігрантських етно-релігійних груп. Нова ситуація у складі населення країни відкриє для політичних акторів як перспективу здобуття лояльності автохтонних громадян, формуючи серед них настрої підозрливості до прибульців, так і перспективу залучення на свій бік потенціалу цих прибульців, якщо ті отримують можливості впливу на політичні рішення, а то й право голосу на виборах – якщо не загальнонаціональних, то місцевих, як це практикується у країнах Європейського Союзу. Не виключено, що така модель політичної і громадської участі іммігрантів буде просуватися європейськими правозахисними організаціями. Відповідно, у політичному полі України окреслиться лінія розмежування з питання вибору моделі, і полеміка з цього приводу може викликати серед корінного населення альтернативні настрої. З одного боку, у народу, який веде боротьбу за національне самозбереження, можуть виникнути настрої упередженості до прибульців як до нової загрози усталеній національній ідентичності. З іншого боку, у виснаженого війною і втомленого населення можуть посилитися почуття вдячності до тих, хто прибув допомагати йому у відбудові країни і відповідної емпатії до них. Здобуття голосів виборців як

²⁵⁰ Hague W. Even Rightwingers Know We Need Migrants. This is only the start of the age of migration – parties from all sides must strive for new ideas or risk French-style chaos. *The Times*. July 10, 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/even-right-wingers-know-we-need-migrants-ckxrzf8wc>

головна мета політичної боротьби може змусити частину політикуму позбутися гуманістичних принципів і спробувати використати атавізми масової психології, не турбуючись про моральне здоров'я суспільства.

Дражливим питанням у політиці національної консолідації буде досягнення узгодження між необхідною в умовах війни централізацією управління у межах регіонального і місцевого самоврядування. У євроатлантичному світі розширення меж місцевого самоврядування і розпочата ще перед війною децентралізація управління здобули позитивне ставлення, про що можна судити хоча б з того факту, що авторитетний "Форін афферз" вмістив у червні 2023 р. статтю ректора Київської школи економіки Тимофія Бріка і доцента Пітсбурзького університету Дженіфер Брік-Мурташавілі, центральна ідея якої полягає у тому, що "Основним джерелом стійкості України є... сильне почуття місцевої громадянської ідентичності. Це опора самооборони країни, і це допомагає пояснити, чому так багато українців, особливо російськомовних, так готові захищати їхні громади проти російського вторгнення".

Якщо поблажливо поставитися до певного перебільшення в апологетиці територіальної самооборони, варто уважно придивитися до думки авторів, що "Україна зміцнила свою державу шляхом передачі влади. Політична легітимність в Україні була створена громадянами знизу вгору, і Україна повинна зосереджуватися на місцевому рівні, коли вона починає розглядати можливість відновлення країни після закінчення війни"²⁵¹. Політичні актори, без сумніву, намагатимуться використати на свою користь зміцнення регіональної свідомості і збільшити за рахунок цього свій електорат. Певний потенціал для цього існує: регіони зробили різний внесок у протистояння агресору, зазнали різного масштабу людських і матеріальних втрат, потребуються різного обсягу підтримки з боку центральної влади. Не отримавши очікуваного обсягу підтримки, стануть шукати різних спонсорів, донорів та інвесторів

²⁵¹ Brik T., Brick Murtazashvili J. The Source of Ukraine's Resilience. How Decentralized Government Brought the Country Together. *Foreign Affairs*. June 28, 2022. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2022-06-28/source-ukraines-resilience>

за межами України, і не виключено, що і в країнах, які під час війни демонстрували лояльність до російського керівництва. Такий розвиток подій, якщо він трапиться, з одного боку може посприяти угамуванню геополітичних пристрастей, спричинених зухвалим порушенням Росією норм міжнародного права. З іншого боку, може розвиватися відчуття національної небезпеки, яке солідаризувало українців під час війни, може також утворюватися сприятливий ґрунт для пропаганди серед них євразійства.

Політична розстановка: вірогідність оновлення. Лінії політичного розмежування можуть набувати будь-якої конфігурації, але їхній прояв перестає бути метафоричним тільки за наявності політичних акторів, розташованих вздовж них. За роки незалежності в Україні утворилася багатопартійність із певною структурою більш менш стабільних за своїм впливом суб'єктів. Вище вже зауважувалось, що в умовах війни політична активність, особливо опозиційна, партій значно зменшилася, не говорячи про припинення діяльності партій, які були симпатиками країни-агресора та її політичного режиму. У нинішній ситуації авторитет партії залежить від її участі в організації захисту країни, який здійснюється під проводом правлячої політичної сили. Непримиренність у конкуренції з нею може бути сприйнята населенням як курс на політичний розкол і руйнування спільного фронту боротьби. Мало реально, щоб якась із партій ризикнула здобути таку репутацію. До речі, звинувачення партій у нездатності зміцнити національну єдність лунають і в традиційних демократіях, наприклад у Великій Британії: "Таймз" опублікувала статтю із саркастичним підтекстом, що коли хтось і об'єднує британську націю, то це монархія, бо "жодна з наших двох великих коаліцій не пропонує чіткої відповіді на відносний занепад нашої економіки та нашу мляву продуктивність. І в політичному плані під час кожного виборчого випробування стає все ясніше, що наші дві потенційні правлячі партії все більше відшвартовуються від своїх традиційних баз"²⁵².

²⁵² Phillips T. Monarchy Blooms While the Politicians Wilt. The King's mission to unite a diverse nation is beyond parties that are characterised by scandal, name-calling and impotence. *The Times*. May 8, 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/monarchy-blooms-while-the-politicians-wilt-gmzmts3b0>

Війна змусила правлячий режим, який представляє партію "Слуга народу", стати ядром організації захисту країни. Тим самим небувало зріс рейтинг Президента України – у травні 2023 р., за даними Київського міжнародного інституту соціології, частка тих, хто визнає його здатність ефективно виконувати обов'язки верховного головнокомандувача, зросла до 84%²⁵³. Відповідно, зберігається високий рейтинг і його партії. Однак, коли йдеться про майбутню розстановку політичних сил, то треба мати на увазі вірогідність появи політичних акторів з не меншим авторитетом. Так, у січні 2023 р. велику підтримку у 49% опитувані надали неіснуючій "Політичній партії Сергія Притули", яка випередила партію "Слуга народу (41%)²⁵⁴.

Наведений казус з опитуванням нагадує, що ситуація у розстановці сил у політичному полі країни може суттєво змінитися, якщо відбудеться політизація активних соціальних сегментів. Таким може бути, наприклад, ветеранський корпус. Позиція його членів, безумовно, важлива і для правлячої, і для опозиційних політичних сил. Збройні сили взагалі в умовах війни користуються особливим авторитетом у населення. Соціологічні опитування вже після перших місяці війни показали, що майже 93% українців вважають, що суспільство сьогодні поважає ветеранів. Але ще важливіше, що більшість українців відчують вдячність до ветеранів російсько-української війни, половина відчують гордість за них, понад 90% довіряють ЗСУ²⁵⁵. Потенціал кожної із політичних сил може суттєво зрости, якщо відбудеться політизація ветеранського сегменту, в силу його кількісного зростання: вже до 24 лютого 2022 р. в Україні було близько 500 тис. учасників Антитерористичної

²⁵³ Чи здатний Володимир Зеленський ефективно працювати як Верховний головнокомандувач: погляди українців до і після широкомасштабного російського вторгнення. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1252&page=1&t=1>

²⁵⁴ Умовна «партія Притули» випередила Слугу народу в новому опитуванні. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/rejtingi-partiy-v-ukrajini-partiya-prituli-viperedila-slugu-narodu-novini-ukrajini-50307247.html>

²⁵⁵ Стешенко А. Понад 90% українських громадян довіряють військовим та ветеранам, – соціологи. URL: https://lb.ua/society/2022/08/17/526574_ponad_90_ukrainskih_gromadyan.html

операції та Операції об'єднаних сил, разом із членами сімей загиблих Героїв, зокрема Героїв Небесної сотні, постраждалих учасників Революції гідності, а також іншими категоріями (учасники Другої світової війни або прирівняні до них особи, учасниками миротворчих місій). Кількість тих, хто може бути віднесений до ветеранів, складала 1,2 млн осіб, а тепер, якщо враховувати воїнів ЗСУ, бійців територіальної оборони, добровольчих формувань територіальних громад, а також членів сімей загиблих, то ця цифра може в майбутньому досягти 4-5 млн людей²⁵⁶. Не важко передбачити, що кількісне і морально-психологічне ядро цієї соціальної групи становитимуть безпосередні учасники бойових дій. Особливими рисами характеру, набутими цими людьми, захоплюються і зарубіжні репортери, які відвідували лінію фронту²⁵⁷.

Ті, хто зацікавлений у залученні ветеранів на свій бік, скоріше за все застосовуватимуть випробувану тактику роздавання соціальних обіцянок. Стан війни дає можливість правлячому режиму концентрувати в своїх руках основні суспільні ресурси, а відтак і можливість вже зараз застосовувати таку тактику, тим більше що аспект соціального захисту учасника бойових дій і без того є необхідним для мобілізації резервістів, а це, у свою чергу, забезпечує владу від звинувачень у психологічних маніпуляціях.

Незалежно від відкритих і прихованих мотивів соціальної політики режиму по відношенню до ветеранів, його конкретні рішення і кроки безумовно мають викликати у вояків і членів їхніх сімей схвальні відгуки і почуття вдячності. Тим більше, що соціальний захист ветеранів декларується як послідовна урядова політика, яка включатиме адаптацію військовослужбовців до цивільного життя; забезпечення їх медичними послугами та психологічною підтримкою, а також реформу медико-соціальних

²⁵⁶ Корогодський Ю. Кількість ветеранів може збільшитись до 5 млн осіб, - Лапугіна. URL: https://lb.ua/society/2022/05/08/516086_kilkist_veteraniv_mozhe.html

²⁵⁷ Midgley C. Stacey Dooley: Ready for War? Review – Ukraine's teachers and florists turned soldiers. *The Times*. April 12, 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/stacey-dooley-ready-for-war-review-ukrainians-sheer-courage-shows-how-they-wrong-footed-putin-nl28b8pch>

експертних комісій та військово-лікарських комісій; створення для ветеранів економічних можливостей; реалізацію цифрового проекту "єВетеран і послуги для ветеранів"; вирішення їх житлових проблем; створення інституту помічника ветерана та Сервісних офісів у справах ветеранів; вшанування подвигу ветеранів на рівні держави, громади та всього суспільства²⁵⁸. Нарешті, у проекті майбутньої України Президента України передбачено здійснення по відношенню до ветеранів так званої "Політики героїв", яка полягатиме у вирішенні їхніх найбільш важливих життєвих питань.

Правлячий режим вже зараз, до завершення війни, робить у цьому напрямі відповідні правові й управлінські кроки. Розроблено комплекс заходів, якими має бути полегшено цивільну адаптацію ветеранів^{259; 260}. Витрати на ветеранську політику окремо передбачені у державному бюджеті, і тільки у 2023 р. вони передбачені у розмірі 6,8 млрд грн., у т.ч. 5,5 млрд на забезпечення ветеранів житлом²⁶¹. Безумовно, усе це дії, якими можна завоювати симпатії ветеранів. В той же час, у їхній пам'яті залишатимуться факти обкрадання бійців, які несуть на собі тягар фронтового буття, що було виявлено журналістськими розслідуваннями²⁶². Навряд чи недовіру бійців до ефективності антикорупційних заходів

²⁵⁸ Перун В. Шмигаль назвав вісім основних завдань ветеранської політики в Україні. URL: https://lb.ua/economics/2023/03/30/550538_shmigal_nazvav_visim_osnovnih.html

²⁵⁹ В Україні планують затвердити стратегію переходу від військової служби до цивільного життя. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3645970-v-ukraini-planuut-zatverditi-strategiu-perehodu-vid-vijskovoi-sluzbido-civilnogo-zitta.html>

²⁶⁰ Лапутіна назвала основне завдання Стратегії переходу від військової служби до цивільного життя. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3646726-laputina-nazvala-osnovne-zavdanna-strategii-perehodu-vid-vijskovoi-sluzbido-civilnogo-zitta.html>

²⁶¹ Лотоцька Н. На підтримку захисників та членів їхніх сімей у держбюджеті-2023 передбачено 6,8 млрд грн. URL: https://lb.ua/economics/2022/11/04/534759_pidtrimku_zahisnikiv_chleniv.html

²⁶² Ніколов Ю. Тилові пацюки Міноборони під час війни "пиляють" на харчах більше, ніж за мирного життя. *Дзеркало тижня*. 21 січня 2023 р. URL: <https://zn.ua/ukr/economic-security/tilovi-patsjuki-minoboroni-pid-chas-vijni-pilajut-na-kharchakh-dlja-zsu-bilshe-nizh-za-mirnoho-zhittja.html>

державного і військового керівництва розвіють повідомлення про покарання частини корупціонерів²⁶³.

Вірогідно, правлячий режим намагатиметься каналізувати невдоволення бійців і ветеранів проти інших суспільних об'єктів. Симптомами такої тактики можна вважати періодичні вкидання в інтернет-простір ветеранських обурень розвагами цивільного населення під час війни, витратами на культурні і мистецькі проєкти замість спрямування цих коштів на потреби ЗСУ тощо.

Люди в окопах завжди вимагають від мирних громадян солідарності з ними, яка нерідко розуміється як добровільне самообмеження людей тилу у побутовому сенсі. Між тим історія показує, що усі війни супроводжувалися зусиллями по збереження в тилу максимально наближених до довоєнних поведінкових практик, для чого підтримувалася індустрія розваг і мистецького творення. При цьому усі культурні і мистецькі продукти намагалися у тій або іншій формі донести до лінії фронту. Війна робить людину більш жорсткою, і якщо вона буде ще й упереджено налаштована до культурного процесу, то може сприймати своїм ворогом цивільне життя як таке, що зробить мало реальним реалізацію стратегії адаптування такої людини до мирних умов. Взагалі, стимулювання у вояків комплексу недоотриманого ними боргу може закономірно перерости у споживацький комплекс, який проявлятиметься постійним зростанням соціальних вимог від країни, яка має акумулювати кошти на своє відновлення. Якщо режим спробує соціальним пакетом і заохоченням серед ветеранів претензій до суспільства збільшити за їх рахунок базу своєї політичної підтримки, то ефект може виявитися протилежний очікуваному.

Неминучість подовження війни дозволяє правлячому режиму залишатися ядром політичної консолідації суспільства, а політична і моральна підтримка, що надається йому євроатлантичним світом, від допомоги якого залежить підсумок війни, поки що убезпечує режим від політичного радикалізму з боку конкурентів. Але в

²⁶³ Смуток Б. 621 посадовця з Міноборони та ЗСУ викрили на порушеннях під час перевірок. URL: <https://chas.news/news/621-posadovtsya-z-minoboroni-ta-zsu-vikrili-na-porushennyah-pid-chas-perevirok>

залежності від перебігу війни, ті проблемні питання української політики, які окреслюються у вигляді перспективи, можуть спричинити вибуховий ефект в залежності від позиції щодо них з боку євроатлантичних донорів. Якщо це буде позиція "зовнішнього управлінця", то поведінка основних політичних акторів в Україні може звестися до конкуренції за здобуття його лояльності

Будь-який прогноз несе на собі відбиток авторської суб'єктивності. Прогноз, який претендує на статус наукового, не є винятком. Евристика, яка становить його сутнісне ядро, буде перевірена тільки через певний час. Тому політичний прогноз є більшою мірою спробою, ніж переконливим обґрунтуванням з дотриманням ключової наукової вимоги – достовірності емпіричного знання, на основі якого із застосуванням формальної логіки можна зробити прогностичний висновок. Таке знання ще має з'явитися після того, як політичне життя країни наповниться справжньою відкритою політичною конкуренцією.

РОЗДІЛ 5

СУСПІЛЬНА МОБІЛІЗАЦІЯ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОГНОЗ

Згуртованість – реакція українців на агресію. Відповіддю українського суспільства на російську воєнну агресію – повномасштабне вторгнення військ РФ в Україну 24 лютого 2022 року – стала суспільна консолідація, зміцнення єдності й згуртованості соціуму як цілісної соціальної системи. Саме цілісність цієї системи стала основою реалізації її мобілізаційного ресурсу – не лише військового, економічного, організаційного, але й (і передусім) – людського. Очевидно, що ворог у своєму прагненні "денацифікувати" Україну (маючи взагалі хибні уявлення про українське суспільство) цього потужного ресурсу не враховував, а недооцінка морально-психологічної та мотиваційно-сміслової складових сучасного українства стала чи не першою й основною поразкою агресора.

Попри масовані ракетні обстріли міст та сіл України, попри людські жертви та руйнування, попри початок стихійної евакуації мешканців, з перших днів великої війни десятки тисяч українських громадян прийшли до центрів комплектування батальйонів територіальної оборони, до територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, а іноді й просто – до місць видачі зброї, щоб з нею в руках стати на захист своєї країни^{264; 265; 266}.

Спротив українських громадян російській агресії став смислотворчою основою суспільної мобілізації та єднання українців задля відсічі ворогові. Згуртованість суспільства, особливо на початковому етапі спротиву повномасштабному воєнному вторгненню, засвідчила

²⁶⁴ Черги біля військкоматів: скільки охочих стати до зброї для оборони країни. *TCH*. 24.02.2022. URL: https://www.youtube.com/watch?v=DkNCN2Uuz_E

²⁶⁵ "Прийшли захищати Україну". У Кропивницькому на площі збираються чоловіки та йдуть до військкомату. *Суспільне. Новини*. 24 Лютого 2022. URL: <https://suspilne.media/210300-prijsli-zahisati-ukrainu-u-kropivnickomu-na-centralnij-plosi-zibralisa-coloviki/>

²⁶⁶ Черги у військкомати в містах України. *The Village*. 24.02.2022. URL: <https://www.the-village.com.ua/village/city/city-news/323053-chergi-u-viyskomati-v-mistah-ukrayini>

високий рівень усвідомлення українством цінності держави, її незалежності та територіальної цілісності²⁶⁷, цінність свободи й вагу громадянства своєї країни та водночас – готовність ці цінності захищати.

З хронології першого дня повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну 24 лютого 2022 року:

– близько четвертої години ранку перша колона російських танків зайшла на підконтрольну Україні територію Луганської області;

– російські війська завдали удару по міжнародному пункту пропуску Велика Писарівка Охтирського району Сумської області;

– близько 5-ї години ранку ракетних ударів зазнали Київ та десятки міст по всій Україні, збройні сили Росії атакували цивільні об'єкти, аеродроми та військову інфраструктуру;

– Президент України Володимир Зеленський ввів воєнний стан в Україні²⁶⁸, видав укази "Про загальну мобілізацію"²⁶⁹, "Про утворення військових адміністрацій"²⁷⁰, "Про утворення Ставки Верховного Головнокомандувача"²⁷¹ та низку інших указів, спрямованих на організацію спротиву російській воєнній агресії;

– на півдні країни російські війська безперешкодно пройшли через Перекоп і Чонгар, удень – захопили Нову Каховку, головну споруду Північнокримського каналу та Каховську ГЕС на території Херсонської області, підійшли до Херсона, наблизилися до Мелітополя;

– на Донбасі ворог атакував Волноваху, Маріуполь, Щастя;

– розпочалася блокада українських морських портів;

²⁶⁷ Шайгородський Ю. Ж. Суспільна мобілізація як зміна ціннісних пріоритетів. *Політичне життя*. 2023. № 3. С. 88–97.

²⁶⁸ Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>

²⁶⁹ Про загальну мобілізацію : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 65/2022 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/652022-41653>

²⁷⁰ Про утворення військових адміністрацій : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 68/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/682022-41405>

²⁷¹ Про утворення Ставки Верховного Головнокомандувача : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 72/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/722022-41421>

- на Київщині російські війська перетнули державний кордон України й обстріляли територію країни з "градів";
- рухаючись із території Білорусі, російські війська захопили Чорнобильську АЕС;
- на Сумщині колони російської техніки рухаються в бік Конотопа, Ромнів та Прилук;
- українські війська та батальйони територіальної оборони ведуть бої за Суми, бої біля Харкова, в Гостомелі Київської області, почалися бої за аеропорт "Антонов";
- на контрольно-пропускних пунктах державного кордону та у всіх містах України обладнуються захисні споруди;
- бої точаться по всьому периметру російських кордонів;
- військові звертаються до громадян: "кожна пляшка запально-вальної суміші з даху на ворожий танк, кожен постріл з мисливської зброї по авто окупанта різко знижує наступальні апетити загарбників, надає значну перевагу силам оборони у відсічі збройної агресії"²⁷²;
- унаслідок морського та повітряного бомбардування російські війська захопили острів Зміїний у Чорному морі;
- російські війська та бронетехніка рухаються у напрямку північних околиць Києва, за столицю точаться запеклі бої;
- президент США Джо Байден оголосив про повне заморожування активів кількох російських банків у США;
- країни "Великої сімки" домовилися про запровадження санкцій, спрямованих на обмеження російської банківської сфери;
- спеціальна моніторингова місія ОБСЄ евакуювала з України всіх своїх співробітників;
- перші російські військовослужбовці здалися до полону Збройним силам України під Черніговом;
- наприкінці дня Президент України Володимир Зеленський заявив про 137 загиблих і 316 поранених українських громадян²⁷³.

²⁷² На територію України введено понад 60 батальйонних тактичних груп РФ – Генштаб. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3412026-rosia-prodovzue-nastup-na-ukrainu-de-trivaut-zapekli-boi.html>

²⁷³ Підсумки 24.02.2022. Звернення Президента Володимира Зеленського. *Телеканал МТМ*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=gUR3a51qnCQ>

Цей день був першим з-поміж наступних сотень днів великої війни. Бої за Київ, Маріуполь, Суми, Чернігів, Харків, звільнення окупованих ворогом територій, трагедії Бучі й Гостомеля, мужність захисників Маріуполя, Охтирки, Волновахи, Бахмута, героїчних мешканців українських міст і сіл України ще не скоро стануть історією війни, але вже нині вони стали свідченням героїзму українців, їх єднання у відсічі агресії та (хоча й трагічною) частиною історії українського державотворення.

Світ не був готовим до цієї війни. Європейські країни протягом усіх мирних років XXI століття жили у впевненості повсюдного домінування демократичних цінностей та відсутності небезпеки масштабних воєнних загроз. На цьому тлі уряди європейських країн суттєво зменшили свої оборонні витрати. Про неготовність низки країн ЄС долучитися до коаліції держав на підтримку України з жалем говорив у своєму зверненні до народу наприкінці першого дня війни й Президент України²⁷⁴. Варто визнати – і Захід, і США певний час були у стані розгубленості, і лише стійкість українського народу, його спротив агресору, здатність до єднання та мобілізації зламали цю тенденцію непевності, яка була притаманною більшості наших, у майбутньому – надійних, партнерів. Щоб підтримати Україну, у всьому світі пройшли багатотисячні акції протесту проти російської агресії. На знак солідарності з українським народом на мітинги вийшли жителі європейських столиць та багатьох інших міст різних країн. Учасники мітингів висловлювали своє захоплення відвагою та стійкістю українців при зустрічі з ворогом²⁷⁵. Уже наприкінці четвертого дня великої війни Президент України заявив²⁷⁶ про

²⁷⁴ Підсумки 24.02.2022. Звернення Президента Володимира Зеленського. Телеканал МТМ. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=gUR3a5IqnCQ>

²⁷⁵ Як по всьому світу проходять мітинги на підтримку України. *Vogue*. URL: <https://vogue.ua/article/culture/lifestyle/yak-po-vsomu-svitu-prohodyat-mitingi-na-pidtrimku-ukrajini-47790.html>

²⁷⁶ Звернення Президента України до громадян у четвертий день війни. Президент України Володимир Зеленський. Офіційне інтернет-представництво. URL: <https://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-ukrayini-do-gromadyan-u-chetvertij-den-73221>

сформованість потужної антивоєнної міжнародної коаліції на підтримку України.

Коли мовиться про суспільну консолідацію та мобілізацію, єдність та спрямованість дій, здатність до ефективної їх реалізації, на нашу думку, йдеться, з одного боку, про внутрішні, соціально-психологічні регулятивні механізми, якими визначається ухвалення рішень та поведінка, з другого – про досвід практичного розв’язання наявних проблем. У цьому сенсі, варто виокремити щонайменше два аспекти процесу суспільної мобілізації: морально-психологічний та організаційний (а в контексті нашого дослідження – самоорганізаційний).

Основою *морально-психологічної консолідації суспільства*, яка забезпечила його мобілізаційну здатність став високий рівень ціннісно-орієнтаційної єдності. Ця єдність ґрунтується на ступені збігу оцінок, установок і позицій стосовно найбільш суспільно значущих подій, ідей, нагальних завдань, тобто ціннісних пріоритетів як мотивів і смислів людського буття. Повномасштабне російське воєнне вторгнення стало для українських громадян екзистенційним викликом через усвідомлення реальної загрози ціннісним основам суспільства – державі, її незалежності та територіальній цілісності, свободі, демократичному, європейському шляху розвитку та й самій фізичній можливості відвернути цю загрозу і врятувати націю і державу. Саме ціннісно-орієнтаційна єдність як консенсусна сукупність цінностей, установок, мотивів, інтеріоризованих моральних норм постала основою домінантних цінностей, а через систему соціальних зв’язків – регулятором поведінки й орієнтиром вибору її моделей.

Оприлюднені 1 березня 2022 року результати соціологічного опитування українських громадян²⁷⁷ засвідчили практично одностайну (98%) підтримку Збройних сил України. Протягом тижня після початку великої війни більше ніж удвічі, порівняно з опиту-

²⁷⁷ Загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни (1 березня 2022). Соціологічна група "Рейтинг". URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschenacionalnyu_opros_ukraina_v_usloviyah_voyny_1_marta_2022.html

ванням за тиждень до повномасштабного російського воєнного вторгнення, зріс рейтинг Президента України (з 41% до 93%). Найвищого показника досягла довіра до Президента як Верховного Головнокомандувача, адже за місяць до великої війни лише чверть (26,9%) опитаних Центром Разумкова респондентів вважали, що Володимир Зеленський у разі повномасштабного російського воєнного вторгнення здатен ефективно працювати як Верховний Головнокомандувач та організувати оборону країни²⁷⁸. Виявили українці й свою довіру представникам органів місцевого самоврядування – 84% респондентів заявили про підтримку дій місцевих голів.

Попри щоденні обстріли практично усієї території України, руйнування, жертви серед мирних жителів та загиблих на фронтах, оцінюючи ситуацію в країні, 90% опитаних заявили про відчуття надії й лише 5% – розчарування. Порівняно з довоєнними часами, кількість тих, хто оптимістично оцінював ситуацію в країні, всупереч усьому, зростає втричі. Соціологи зафіксували максимальний, за усі попередні роки опитувань, рівень цього показника у всіх без винятку регіонах країни.

Про свою беззастережну віру у здатність українців відбити напад Росії та в безумовну перемогу України заявили 88% опитаних (зі значною перевагою цього показника у всіх регіонах країни). Лише 10% респондентів, опитаних в перші дні повномасштабного російського воєнного вторгнення в Україну, не мали впевненості в українській перемозі.

Своєрідним показником усвідомлення цінності держави, її незалежності та територіальної цілісності є отримані соціологами результати опитування після початку великої війни. На запитання "Як би Ви проголосували, якби сьогодні стояв вибір підтримати проголошення Незалежності України" 97% (86% однозначно й 11% скоріше) заявили, що зробили б це. Навіть порівняно з

²⁷⁸ Оцінка громадянами України загрози агресії з боку Росії (січень 2022 р.).
Центр Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-ukrainy-zagrozy-agresii-z-boku-rosii-cichen-2022r>

попереднім, довоєнним 2021 роком, цей показник зріс на 17%, а порівняно з 2012 роком – у півтора раза ²⁷⁹.

Про психологічну готовність українців до самооборони свідчать результати соціологічних опитувань: за місяць до повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну про свою готовність долучитися до захисту країни зі зброєю в руках заявляли 44,9% опитаних ²⁸⁰, а за тиждень після вторгнення – 80% опитаних соціологами респондентів (90% чоловіків та 70% жінок) заявили про свою готовність зі зброєю в руках відстоювати територіальну цілісність України ²⁸¹. Порівняно з довоєнними опитуваннями, суттєво зросли й показники підтримки вступу України до Європейського Союзу та НАТО: якщо у січні 2022 року прихильників вступу до цих міжнародних організацій було, відповідно, 65% та 60%, то в березні 2022 року підтримка громадянами приєднання України до Європейського Союзу становила 86%, а за вступ до НАТО – 76%. За такий вектор зовнішньополітичного руху країни висловилися більшість респондентів усіх вікових груп та усіх регіонів України. (Зазначимо, що в червні 2023 року про своє бажання бачити Україну в складі НАТО заявили вже 89% респондентів ²⁸²).

Попри щоденні бомбардування українських міст та економічні проблеми понад 70% ²⁸³ (найвищий показник за весь час української незалежності) вважали, що події в країні розвиваються у правильному напрямі. Навіть економічну ситуацію в країні

²⁷⁹ Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності (17–18 серпня 2022). Соціологічна група "Рейтинг". URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_independence_082022_xvii_press.pdf

²⁸⁰ Оцінка громадянами України загрози агресії з боку Росії (січень 2022 р.). Центр Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-ukrainy-zagrozy-agresii-z-boku-rosii-cichen-2022r>

²⁸¹ Загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни (1 березня 2022). Презентація. Соціологічна група "Рейтинг". URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1200_032022_war_press.pdf

²⁸² Ставлення до вступу України до НАТО та безпекові гарантії. КМІС. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1258&page=1>

²⁸³ Ставлення до вступу України до НАТО та безпекові гарантії. КМІС. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1258&page=1>

респонденти визнавали найкращою за час існування незалежної держави²⁸⁴ (що, на нашу думку, є ще одним свідченням, з одного боку, впевненості у перемозі над ворогом, а з другого – усвідомленням того, що українці здатні до самообмежень в умовах війни).

Повномасштабне воєнне вторгнення Російської Федерації в Україну суттєво змінило ціннісні пріоритети українських громадян. Демократія, соборність держави та її територіальна цілісність під час великої війни не лише стали пріоритетними, але й набули конкретних форм. Прагнення матеріального добробуту поступилися прагненням збереження демократичного шляху розвитку України та її державної незалежності (табл. 5.1).

Таблиця 5.1.

Динаміка зміни ціннісних пріоритетів громадян України *

Цінності	Сума відповідей "дуже важливо" та "скоріше важливо", %					
	2012	2014	2016	2018	2020	2022 (вересень)
Матеріальний добробут	94,5	92,3	92,4	95,4	91,0	73,3
Міцна сім'я	95,2	94,5	96,8	94,3	92,9	94,1
Державна незалежність України	70,0	80,4	82,3	81,3	80,6	97,1
Демократичний розвиток країни	67,8	74,4	75,3	79,1	70,4	94,0

* Складено за ²⁸⁵.

²⁸⁴ Українське суспільство. Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інститут соціології. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20230829_d/%D0%A1%D0%9C%20%D0%A3%D0%A1%20-%20%D0%A2%D0%B0%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%96%202023.pdf

²⁸⁵ Українське суспільство в умовах війни. 2022 : колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. С. 326–329.

Серед факторів, які ворог, готуючись і здійснюючи свою агресію проти України, не врахував (і не міг врахувати через свої хибні уявлення про українське суспільство), є здатність українства до самоорганізації. Ця здатність до єднання у відсічі воєнній агресії стала результатом становлення в Україні громадянського суспільства, усвідомлення його ваги й значущості. Досвід згуртованості й навички ефективної суспільної взаємодії здобувався у протидії несправедливості й боротьбі з нею протягом усього часу незалежності. Свідченням цього стали й студентська Революція на граніті, й самоорганізовані неформальні громадські рухи (з регіональним представництвом) під час Помаранчевої революції та Революція гідності, й добровольчі батальйони та волонтерські об'єднання для допомоги їм у перші роки воєнного вторгнення Росії в Україну, й організація благодійної допомоги переміщеним з тимчасово окупованих територій Сходу України та АР Крим тощо.

Російське воєнне вторгнення 2014 року стало не лише серйозним випробуванням для Збройних сил України, але й поклало початок організованому, зі зброєю в руках, спротиву громадян агресії. У березні 2014 р. були створені перші добровольчі оборонні формування. Склавши присягу на вірність українському народові, прямо з Майдану на Східний фронт рушили перші добровольці. Вже за рік у структурі Міністерства оборони України, МВС та Національної гвардії функціонували близько 100 добровольчих батальйонів. Учасники АТО та Операції об'єднаних сил на Сході України долучилися до формування воєнізованих підрозділів Сил територіальної оборони країни та добровольчих формувань територіальних громад, діяльність яких була унормована Законом України "Про основи національного спротиву"²⁸⁶. За результатами соціологічного дослідження, яке було проведене в січні 2022 року – після набуття чинності цього Закону, – 56% українців заявляли про готовність приєднатися до формувань територіальної оборони, якщо вони будуть створені у їхній

²⁸⁶ Про основи національного спротиву : Закон України від 16 липня 2021 р. № 1702-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>

громаді²⁸⁷. Тож, не лише морально й психологічно, але й через самоорганізацію українські громадяни були готові до протистояння ворогу. Батальйони територіальної оборони, добровольці та пересічні громадяни разом з воїнами ЗСУ з перших днів повномасштабного вторгнення стали на захист своєї держави^{288; 289; 290; 291; 292}.

Окрім добровільної мобілізації до лав Збройних сил України та батальйонів територіальної оборони, українці долучилися до потужного волонтерського руху, продемонструвавши єдність у боротьбі проти зовнішнього ворога. Досвід організації волонтерської діяльності, набутий передусім під час Революції гідності та протягом восьми років захисту країни від російської агресії на Сході України, дозволив з перших днів великої війни організувати роботу волонтерів²⁹³.

Варто наголосити на тому, що ця форма громадської активності реалізувалася й реалізується здебільшого поза межами формальних інститутів і частіше – вибудовується на неформальних, мережевих принципах соціальної взаємодії, зумовленої необхідністю оперативного розв'язання наявних проблем. Після повномасштабного російського воєнного вторгнення в Україну волонтерські об'єднання часто виникали стихійно й були ініційовані не лише лідерами громадської думки, але й небайдужими, активними громадянами. Волонтерські об'єднання створювалися

²⁸⁷ Скільки громадян готові приєднатися до територіальної оборони – опитування. *Gazeta.ua*. URL: https://gazeta.ua/articles/life/_skilki-gromadyan-gotovi-priyednatisya-do-teritorialnoyi-oboroni-opituvannya/1065766

²⁸⁸ У Києві на Оболоні знешкодили замаскованих російських диверсантів. *YouTube*. ТСН. URL: https://www.youtube.com/watch?v=GeIX1IJ8R_M

²⁸⁹ Роздача зброї у Києві на Оболоні. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/shorts/wp-XbA78_JQ

²⁹⁰ У Київ завозять додаткову зброю. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=wKdcw3rW8yE>

²⁹¹ Гопники из Киева голыми руками остановили БТР российских оккупантов и вошли в историю. *YouTube*. *Факти ICTV*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=gt_EIjmJzb4

²⁹² Киев: Тероборона обезвреживает ДРГ. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/shorts/57Gmv59hp2k>

²⁹³ Шайгородський Ю. Ж. Волонтерська діяльність як форма суспільної мобілізації у відсічі російській агресії. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія політичні науки*. № 8 (2023). С. 55–62.

(зокрема, завдяки популярності соціальних мереж та використання їх комунікаційних можливостей) за принципами мережевих структур шляхом самоорганізації та взаємодії у розв'язанні конкретних завдань з надання адресної допомоги підрозділам Збройних сил України та тим громадянам, які потребують підтримки.

Чимало благодійних фондів організували збір грошових коштів – пожертвувань на потреби Збройних сил України та громадянам, яким була потрібна допомога. Протягом усього часу спротиву російській військовій агресії українці щодня перераховують пожертви (донати) на мільйони гривень. Загалом, за час повномасштабної війни, як зазначають організатори зборів коштів на потреби ЗСУ, часто і двох-трьох днів вистачає, щоб накопичилися мільйонні суми для придбання необхідного захисникам обладнання. Одним із наймасштабніших був збір коштів "Народний Ваурактар", оголошений у червні минулого року фондом Сергія Притули – 500 мільйонів гривень на придбання трьох турецьких безпілотників. За три дні українці задонатили 600 мільйонів гривень, яких вистачило б на чотири безпілотні апарати. Швидкість збору коштів і загальний розмір пожертв вразили компанію Ваукар: "Компанія Ваукар не прийматиме оплату за ТВ2 і безоплатно відправить 3 БПЛА на український фронт. Ми просимо натомість зібрані кошти спрямувати на допомогу в боротьбі народу України. Ми зворушені цією солідарністю та рішучістю перед обличчям, здавалося б, нездоланих викликів", – ішлося в офіційному повідомленні компанії²⁹⁴.

У жовтні минулого року, після серії російських ракетних ударів по українських містах, фонд Притули та волонтер Сергій Стерненко організували збір "народної помсти". Менше ніж за два дні українці перерахували 352 мільйони гривень на закупівлю ударних дронів-камікадзе RAM II UAV²⁹⁵. Своїми враженнями помноженою активністю українців у фінансовій підтримці ЗСУ

²⁹⁴ Компанія Ваукар передасть Україні три Ваурактар ТВ2 безкоштовно. *Military*. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/kompaniya-baykar-peredast-ukrayini-try-bayraktar-tb2-bezkoshtovno/>

²⁹⁵ Найбільші збори на ЗСУ за час війни: на що і як швидко збирали кошти. *Слово і діло*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/08/15/infografika/suspilstvo/najbilshi-zbory-zsu-chas-vijny-yak-shvydko-zbyraly-koshty>

поділився волонтер Сергій Притула: "За попередні 8 років [було зібрано] 52 мільйони гривень, за рік роботи тепер – 4,1 мільярда було зібрано допомоги"²⁹⁶.

До волонтерської діяльності та залучення коштів для потреб ЗСУ, допомоги тимчасово переміщеним особам і біженцям від війни долучилися відомі українські спортсмени, письменники, художники, композитори й співаки.

Потужним інструментом організації й реалізації збору пожертв на потреби української армії стали соціальні мережі в Інтернет. Авторитетні блогери (без формалізації свого статусу як волонтера) протягом кількох годин здатні, за підтримки небайдужих громадян, розв'язати конкретну й нагальну проблему. Наприклад, популярний у мережі блогер "Николаевский Ванек"²⁹⁷ (з-понад 1,5 мільйона підписників) 19 жовтня 2023 року о 20:30 на прохання бійців 110-ї окремої механізованої бригади імені генерал-хорунжого Марка Безручка оголосив збір 2 млн гривень на FPV-дрони. Збір було завершено за 13 хвилин, а на банківський рахунок перераховано 2 млн 300 тис. гривень.

Своєю згуртованістю українці засвідчили силу громадянського суспільства й дієвість неформальних горизонтальних зв'язків, які згуртували навіть незнайомих, але об'єднаних досягненням спільної мети людей.

Стрімке розгортання волонтерського руху в Україні після початку повномасштабного російського воєнного вторгнення є свідченням здатності українських громадян до самоорганізації, ефективної колективної дії, спроможності до суспільної мобілізації. Залученість до волонтерської діяльності та багатомільйонні пожертви громадян на потреби ЗСУ виокремили волонтерські організації серед інших соціальних інститутів рівнем довіри до них. За балансом рівня довіри/недовіри волонтерські організації (71,7%) поступилися лише

²⁹⁶ Романюк Р., Попадюк Ф. 24.04: Реконструкція. Епізод 4. Російське вторгнення: фронти, люди й міста. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/10/16/7424263/>

²⁹⁷ Николаевский Ванек. *Telegram*. URL: https://t.me/vanek_nikolaev

ЗСУ (87,3%) та добровольчим батальйонам (78,2%)²⁹⁸ і засвідчили згуртованість суспільства, високий рівень його єднання у протистоянні російській військовій агресії, зрештою – політичну зрілість громадян.

Свідченням морально-психологічної стійкості українців та їх готовності до спротиву агресору, а також – своєрідної психологічної підтримки один одного стали й численні відео- та інформаційні повідомлення гумористичного характеру (відео у TikTok*, короткі багатосерійні гумористичні ролики "Бандерівське смузи", "Волонтери", "Наша Файта" за участі відомих українських акторів, або ж так звані "меми" ** – "бавовна" (коли йшлося про вибухи на території ворога, або тимчасово ним окупованих територіях України). Цим визначенням почали користуватися й медіа, й офіційні особи, а Мініборони України створили навіть іграшку "бавовнятко". Або ж – загальновідомий завдяки мужності й рішучості українських прикордонників вислів-мем про "руській військовий корабель", вислів, який став своєрідним девізом українців у цій війні й був підхоплений світом (навіть виголошений у залі сесії Парламентської асамблеї ОБСЄ), чи – "доброго вечора, ми – з України!" (вислів, який поширився світом). А ще – ті символи, які психологічно допомогли вистояти у перші дні війни: гімн Січових стрільців набув свого нового звучання уже на четвертий день війни – "Ой у лузі червона калина" стала символом незламності українського народу й найпопулярнішою у світі піснею. Гімн української боротьби відкривав футбольні матчі й завершував великодні меси, а Національний банк України закарбував його на пам'ятній монеті.

²⁹⁸ Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до окремих ініціатив органів влади (липень 2023 р.). *Цент Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskyykh-diiachiv-stavlennia-do-okremykh-initsiatyv-organiv-vlady-lypen-2023r>

* TikTok – соціальний застосунок для створення та поширення відеофайлів та онлайн-трансляцій.

** Мем – (англ. meme) – одиниця культурної, часто символічної інформації гумористичного характеру, поширювана від однієї людини до іншої.

Навіть побіжний аналіз подій останнього часу та реакції на них переважної більшості українських громадян дає підстави для проміжних висновків нашого дослідження.

По-перше, злочинне, нічим не спровоковане російське воєнне вторгнення в Україну у 2022 році не лише кардинально змінило життя людей, але й позначилося на структурі ціннісних орієнтацій українських громадян. Реальна загроза державі, її суверенітету та територіальній цілісності згуртувала й мобілізувала українське суспільство, а зміни ціннісних пріоритетів населення України стали основою його ціннісно-орієнтаційної єдності. Українці усвідомили себе одним народом, єдиною країною, спільнотою, здатною здолати ворога.

По-друге, здатність українських громадян до суспільної мобілізації та єднання у відсічі російській агресії є результатом усвідомлення ними цінності держави, укоріненню у свідомості загальнолюдських, демократичних цінностей і готовності їх захищати зі зброєю в руках, а здатність українства до суспільної мобілізації – наслідком становлення та розвитку в Україні громадянського суспільства, його розбудови на основі самоорганізації та взаємодопомоги.

По-третє, моральна й політична зрілість, готовність протистояти ворогу у боротьбі за свою державу, мужність і відвага не лише бійців ЗСУ, але й більшості українських громадян, їхня здатність до суспільної мобілізації та самоорганізації стали спонукуючою широкої міжнародної підтримки – урядів демократичних держав та їх громадян: допомоги озброєнням, фінансової підтримки, допомоги українським біженцям від війни та моральної підтримки України й українців. Наслідком і своєрідною оцінкою європейською спільнотою політичної зрілості українських громадян стало й стрімке просування країни в напрямі членства в ЄС, і прийняття Альянсом беззаперечного членства України в НАТО у майбутньому.

Попри "барбаросівські" плани росіян – блискавичної переможної "спеціальної воєнної операції" в Україні – героїчний спротив українців російській воєнній агресії триває вже понад двадцять місяців, примножуючи втрати агресора і в живій силі, і в

військовій техніці. Україна впевнено рухається до перемоги у цій кровопролитній війні. Зростає військово-технічна та фінансова допомога з боку США та західних країн, політична підтримка України міжнародними організаціями, парламентами, урядами та небайдужими громадянами демократичних країн.

Разом з тим, варто визнати наявність не лише позитивних зовнішньо- та внутрішньополітичних змін, але й окремих негативних тенденцій суспільно-політичного розвитку, які впливають на рівень консолідації, згуртованість соціуму та його мобілізаційного потенціалу.

"Втома від війни" – саме так, частіше всього, позначають зарубіжні, та й вітчизняні, медіа загальну атмосферу, яка поступово посилюється в політичних колах країн-партнерів України, в американському та у суспільствах розвинених демократій. І якщо завдяки зусиллям військово-політичного керівництва України та розумінню урядами партнерських країн військово-технічна допомога (хоч і поступово) зростає, то окремі напрями гуманітарної та фінансової – скорочуються. Попри те, що в ЄС погодили продовження тимчасового захисту для біженців з України до 2025 р.²⁹⁹, окремі країни Союзу вводять, або ж мають намір увести, певні обмеження на фінансування тимчасового перебування українців у своїх країнах. Уряд Німеччини оголосив про намір наступного року вдвічі зменшити витрати на допомогу біженцям з України³⁰⁰, у Польщі обговорюють скорочення допомоги українським біженцям у 2024 р.³⁰¹, Швеція, яка прийняла близько 50 000 біженців з України, заявила про намір обмежити виплати для мігрантів з

²⁹⁹ У ЄС погодили продовження тимчасового захисту для біженців з України до 2025 року. *Українська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/09/28/7170390/>

³⁰⁰ Німеччина наступного року вдвічі зменшить допомогу на біженців, – Reuters. *Суспільне*. URL: <https://suspilne.media/580345-nimeccina-nastupnogo-roku-vdvici-zmensit-dopomogu-na-bizenciv-reuters/>

³⁰¹ У Польщі допускають скорочення допомоги українським біженцям у 2024 році. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/09/20/704535/>

України та запровадити заходи, які спонукали б майбутніх біженців утриматися від прибуття до Швеції³⁰².

Підтримка приймання українських біженців рекордно, до найнижчого рівня з початку повномасштабного воєнного вторгнення Росії в Україну, впала серед жителів Естонії. Про це свідчить зокрема й опитування, яке провели на замовлення Державної канцелярії країни. Якщо в першому півріччі 2023 р. приймання українських біженців підтримували від 74% до 82% естонських респондентів, то у вересні таких було лише 66%. Серед жителів Естонії інших національностей підтримка приймання українських біженців коливалася від 48% до 56% у першій половині 2023 р., а у вересні опустилася до 46%³⁰³. За результатами опитування українських біженців у Чехії, проведеного чеським дослідницьким агентством PAQ Research у червні 2023 р., 57% респондентів заявили, що вони стикалися з вербальною агресією через своє походження, а 5% – що зазнавали фізичного нападу³⁰⁴.

Окремі європейські країни виступають за послаблення санкцій проти Росії та не підтримують європейський курс на підтримку України. Через позицію Угорщини блокується фінансова та військова підтримка України Європейським Союзом³⁰⁵. Прем'єр-міністр Словаччини Роберт Фіцо заявив, що не збирається підтримувати європейські санкції проти Росії та не підтримає військовою допомогою України^{306; 307}.

³⁰² Швеція обмежить виплати для мігрантів. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/21/7425071/>

³⁰³ В Естонії рекордно впала підтримка прийому біженців з України – опитування. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/4/7422577/>

³⁰⁴ Більше половини українських біженців у Чехії стикалися з агресією. *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/09/25/7170090/>

³⁰⁵ Угорщина знову завадила ЄС виділити 500 млн євро на військову підтримку України. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/23/7425353/>

³⁰⁶ Фіцо заявив, що не підтримає військовою допомогою України. *Європейська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/26/7425791/>

³⁰⁷ Словаччина не даватиме Україні зброю, – новий прем'єр країни. *Європейська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/26/7425903/>

Очевидно, "втома від війни" виявляється і в цих – означених тенденціях. Щоправда, як засвідчили результати міжнародного опитування, проведеного в липні – серпні 2023 року компанією GlobeScan, майже сім із десяти людей у світі вважають, що їхні уряди повинні підтримувати Україну в захисті від російської агресії. Згідно з опитуванням 30 000 осіб у 30 країнах, більшість їх мешканців, окрім респондентів Мексики, хочуть, щоб їхні уряди підтримали Україну. Результати засвідчили, що в середньому 29% опитаних у кожній з цих країн "повністю згодні" з тим, що їхні уряди повинні підтримувати Україну, ще 40% – "скоріше згодні" з цим. Лише 11% "категорично незгодні" і 20% "скоріше незгодні". Найбільше підтримують Україну жителі Португалії (86%), Швеції (81%) та Австралії (80%), Великої Британії (79%) та Канади (78%). У США, країні, яка надає найбільшу військову допомогу Україні, 70% респондентів хочуть, щоб їхній уряд підтримав Україну. У Німеччині, ще одному ключовому постачальнику військової допомоги, про необхідність підтримки України заявили 66% опитаних. Загалом мешканці країн Європи та Північної Америки, яких було включено до опитування, зазвичай найбільше підтримують Україну, тоді як жителі Латинської Америки висловлюють найменшу підтримку. Про необхідність підтримки України заявили 55% саудитів та перуанців, 54% – індонезійців, 51% – колумбійців. Мексиканці ж – найменше хочуть, щоб їхній уряд підтримував Україну (46%)³⁰⁸. Водночас (і це – варто визнати) перед військово-політичним керівництвом України постають нові й складні завдання, пов'язані з необхідністю консолідації міжнародної підтримки України, подолання проблем взаємодії, які час від часу виникають³⁰⁹.

³⁰⁸ Сім із десяти людей у світі хочуть, щоб їхні уряди підтримували Україну. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/sim-iz-desyati-lyudey-u-sviti-khochut-shchob-ikhni-uryadi-pidtrimuvali-ukrainu>

³⁰⁹ Time: Зеленський злий на союзників через брак допомоги, але продовжує вірити в перемогу. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/30/7426406/>

В означеному контексті важливим суспільно-політичним завданням, на наше переконання, є збереження й посилення єдності українського соціуму, його консолідації у подоланні внутрішньополітичних викликів. Ці виклики виникли й посилювалися передусім через *управлінські прорахунки* керівників різних напрямів організації суспільного життя в умовах повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну. Важливим чинником позитивного впливу на рівень суспільної єдності в перші дні цього вторгнення була демонстрація єдності українських політичних еліт. Одностайність в ухваленні рішень Верховною Радою України, долучення до організації спротиву воєнній агресії також і політичної опозиції, спрямованість риторики влади та її конкретних дій на досягнення спільної і єдино важливої мети тощо безумовно сприяли суспільній консолідації. Саме на цьому тлі рівень довіри до влади та її інститутів досягнув найвищих показників. Разом з тим, як свідчать результати соціологічних опитувань останнього часу, цей рівень знижується, а невдоволення, навпаки, зростає (табл. 5.2).

Таблиця 5.2.

Динаміка показників рівня довіри^{*} до окремих соціальних інститутів (вересень 2022 – вересень 2023)^{}**

	Президент України, %		Уряд України, %		Верховна Рада України, %		Політичні партії, %	
	довіра	недовіра	довіра	недовіра	довіра	недовіра	довіра	недовіра
вересень-жовтень 2022	81,8	17,8	51,5	48,1	39,7	59,9	22,1	77,2
грудень 2022	77,0	15,0	42,8	46,6	38,5	51,0	17,1	65,8
лютий-березень 2023	82,9	11,5	50,0	41,4	41,0	51,0	21,7	63,3
травень 2023	83,3	11,3	39,4	48,8	34,9	55,2	14,8	68,8

Продовження таблиці 5.2.

липень 2023	79,9	15,0	39,1	52,2	36,2	56,3	17,0	68,2
вересень 2023	71,7	20,2	31,9	60,4	29,1	63,6	14,1	73,6

* Наведено суми відповідей "повністю довіряю" і "скоріше, довіряю" та відповідей "зовсім не довіряю" і "скоріше, не довіряю".

** Складено за ^{310, 311, 312, 313, 314, 315}

³¹⁰ Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії (вересень-жовтень 2022 р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykoideologichni-orientatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r>

³¹¹ Політичні підсумки 2022 року: оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (грудень 2022 р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/politychni-pidsumky-2022-roku-otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-gruden-2022r>

³¹² Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (лютий-березень 2023 р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-liutyi-berezen-2023r>

³¹³ Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів (травень 2023 р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-traven-2023r>

³¹⁴ Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до окремих ініціатив органів влади (липень 2023 р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlenia-do-okremykh-initsiatyv-organiv-vlady-lypen-2023r>

³¹⁵ Оцінка громадянами ситуації в країні. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів. Ставлення до проведення загальнонаціональних виборів в Україні до завершення війни (вересень 2023 р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlenia-do-provedennia-zagalnonatsionalnykh-vyboriv-v-ukraini-do-zavershennia-viiny-veresen-2023r>

Наведені в таблиці результати свідчать про суттєве зниження протягом останнього часу рівня довіри до основних державно-політичних інститутів. Звернімо увагу, що йдеться не про військово-політичне, а саме про державно-політичне керівництво. Військово-політичне керівництво, як діяльність, спрямована на забезпечення реалізації політики держави у сфері оборони, отримує високу й позитивну оцінку громадян. Рівень довіри до ЗСУ залишається найвищим серед усіх соціальних інститутів протягом усього часу воєнного вторгнення РФ – середній показник довіри становить 95,9% (протилежний цьому показник не досяг і 4%). І це зрозуміло – громадяни України свої сподівання на перемогу у цій війні покладають передусім на ЗСУ, на добровольчі батальйони й негативно реагують на спроби приниження авторитету захисників країни. Численні ворожі інформаційно-психологічні операції, спрямовані на дискредитацію ЗСУ, добровольчих батальйонів та волонтерського руху в Україні не позначилися на рівні довіри до них і ця довіра залишається високою протягом усього часу великої війни.

Аналіз наведеної (табл. 5.2) динаміки рівня довіри до державно-політичних інститутів дозволяє припустити, що певне зростання цього рівня у лютому-березні 2023 р. може бути пов'язане передусім з тогочасними знаковими подіями: 11 лютого припинилися масові віялові відключення електроенергії в країні; 20 лютого столицю України відвідав Президент США Джо Байден; 17 березня Міжнародний кримінальний суд у Гаазі видав ордери на арешт президента Росії В. Путіна та уповноваженого при президентові РФ з прав дитини М. Львової-Белової; 20 березня БПЛА успішно атакували залізничний вузол з вантажем ракет "Калібр", аеродром та базу окупантів у тимчасово окупованому Джанкої (АР Крим). Крім того, українці перебували в очікуванні весняного наступу ЗСУ та сподівалися на його позитивні, відчутні й швидкі результати.

Тенденція **наростання критичного ставлення до влади та державно-політичних інститутів** пов'язана передусім з прорахунками в організації суспільного життя в умовах війни, з не завжди продуманими управлінськими рішеннями та спробами їх реалізації бюрократичними, не адекватними ситуації, методами. Особливий вплив на морально-психологічний стан суспільства та

рівень довіри до влади мають факти корупції у її вищих ешелонах, факти фінансової та моральної недоброчесності високопосадовців, прояву байдужого ставлення державних службовців до потреб військовослужбовців, внутрішньо переміщених осіб, постраждалих від війни громадян, а також – на переконання громадян – відсутність належної реакції на ці факти з боку влади, антикорупційних, правоохоронних та судових органів. Мало того, працівники саме цих органів часто самі небезпідставно стають фігурантами гучних корупційних скандалів^{316, 317}.

На необхідності боротьби з корупцією наголошують не лише українські громадяни, а й наші партнери за кордоном. На думку окремих європейських політиків, відсутність системної боротьби з корупцією в Україні може стати на заваді її членства в Євросоюзі³¹⁸, подальшої фінансової допомоги з боку ЄС³¹⁹. Докладати більше зусиль для боротьби з корупцією в уряді закликають Україну й США, пов'язуючи результати цієї боротьби з подальшою невійськовою підтримкою з боку Сполучених Штатів³²⁰.

Непоодинокі, а в окремих сферах та галузях – системні прояви корупції під час війни вкрай гостро сприймаються українським суспільством, а корупційні дії характеризуються ним як мародерство³²¹. Чимало фактів корупції стають відомими широкому загалу, а відтак предметом реакції правоохоронних органів завдяки

³¹⁶ Начальник районного ТЦК Одеси збагатився на майже 47 млн грн: НАЗК бачить корупцію. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/19/7424864/>

³¹⁷ Керівник суду на Одещині вимагав 50 тисяч за "правильне" рішення. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/09/29/7422019/>

³¹⁸ Колишній голова Єврокомісії: Україна не готова до вступу в ЄС, бо корумпована. *Європейська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/5/7422721/>

³¹⁹ ЗМІ: Фіцо розповідав ЄС, що в його країні переживають через корупцію в Україні. *Європейська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/27/7425986/>

³²⁰ CNN: США надсилали Україні демарш із закликом посилити боротьбу з корупцією. *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/10/3/7170669/>

³²¹ Корупція під час війни – це мародерство та страшний злочин. *Еспресо*. URL: <https://espresso.tv/koruptsiya-pid-chas-viyini-tse-maroderstvo-ta-strashniy-zlochyn>

громадським активістам, журналістам-розслідувачам, небайдужим пересічним громадянам. Надто м'яку, на думку більшості, реакцію влади на прояви корупції (а іноді й відсутність будь-якої реакції) громадяни пов'язують (і часто – небезпідставно) з недоброчесністю посадовців найвищого рівня^{322; 323}, народних депутатів³²⁴, суддів Верховного Суду³²⁵ тощо. Варто зазначити, що, з одного боку, інформація про корупцію у владі викликає справедливий осуд громадян, з другого – наявність та публічність цієї інформації є своєрідним свідченням боротьби з корупційними проявами³²⁶. Таку оцінку ситуації підтверджують і результати соціологічних досліджень. Соціологи звертають увагу на певну позитивну динаміку в оцінці респондентами ефективності боротьби влади з корупцією. Якщо у 2018 р. 25% відзначали відносну ефективність цієї боротьби ("скоріше ефективно"), то за результатами опитування під час великої війни – взимку 2022–2023 рр. – таку оцінку дали 50% громадян. Результати соціологічного опитування, проведеного восени 2023 р., засвідчили, що 59% респондентів вважають, що в Україні є позитивні зрушення у справі подолання корупції. Водночас істотна частка респондентів (34%) вважає, що оприлюднення фактів корупції є свідченням "безнадійної корумпованості України, і позитивних змін немає"³²⁷.

³²² Corruption accusations continue to plague top Zelenskiy aides. *Reuters*. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/graft-accusations-dog-top-zelenskiy-aides-2023-09-19/>

³²³ Фігурант антикорупційних розслідувань по "Великому будівництву" діє регулярно буває в ОП – ВІНУС. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/10/3/705023/>

³²⁴ Понад 53 тисячі гривень: ВАКС обрав запобіжний захід депутатці Марченко. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/09/20/7420684/>

³²⁵ НАБУ за 4,5 місяці завершило слідство у справі ексголови Верховного Суду. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/4/7422576/>

³²⁶ Держдеп США побачив в Україні агресивні антикорупційні заходи. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/3/7422387/>

³²⁷ Сприйняття боротьби з корупцією в Україні: результати телефонного опитування, проведеного 29 вересня – 9 жовтня 2023 року. *Пресреліз КМІС*. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1306&page=1>

Занепокоєння та роздратування багатьох українців викликають несвоєчасні видатки з державного бюджету³²⁸. Наприклад, рішення Верховної Ради України про виділення 573,9 млн грн на добудову Національного музею Голодомору. З погляду збереження пам'яті про геноцид 90-річної давнини ці видатки не викликають заперечень, проте багатьох справедливо обурили витрати на завершення спорудження музею в той час, коли Росія вчиняє проти України дії, які також можна трактувати як геноцид, і єдиним запобіжником від якого, на переконання громадян, є зміцнення обороноздатності країни. Аналогічним є ставлення українців до запланованих урядом багатомільйонних витрат на виробництво телевізійних серіалів під час війни³²⁹ тощо.

Громадська активність проявляється й у протидії невиправданам в умовах війни та необґрунтованим бюджетним витратам органів місцевого самоврядування. Масовими протестами^{330, 331} проти таких витрат та закликами спрямувати наявні кошти на потреби ЗСУ відгукнулися громадяни на спробі органів місцевої влади витратити кошти громад на будівництво стадіонів, заходи з благоустрою тощо. На тлі щоденних зусиль волонтерів зі збору коштів на обладнання, автівки та дрони для бійців на фронтах несвоєчасні закупівлі тих чи тих послуг за завищеними цінами, реалізація будівельних проєктів без економічного їх обґрунтування та очевидної доцільності викликають обурення значної

³²⁸ У країні війна, а влада робить ремонти. Чи можна витратити ці гроші на армію? Чи виправдані ремонти та реконструкції під час війни і чи можливо використати ці кошти для боротьби з агресором. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/07/18/702312/>

³²⁹ Закупівля послуги з виробництва (створення) аудіовізуального твору – серіалу під робочою назвою "Санаторій „Незабудка"". *Прозоро*. URL: <https://prozorro.gov.ua/tender-UA-2023-07-12-009026-a>

³³⁰ Гроші на ЗСУ. У Києві, Одесі й інших містах протести за витрати на армію – відео, фото. *Ліга. Новини*. URL: <https://news.liga.net/ua/politics/video/hroshi-na-zsu-u-kyievi-odesi-ta-inshykh-mistakh-protestuiut-za-vytraty-na-armiiu-video>

³³¹ "Бруківка нікого не врятує": у Києві, Одесі, Дніпрі та Черкасах під стінами міських адміністрацій відбулись акції протесту. *Еспресо*. URL: <https://espresso.tv/brukivka-nikogo-ne-vryatue-u-kyievi-odesi-ta-dnipri-pid-stinami-miskikh-administratsiy-vidbulis-aktsii-protestu>

частини громадян³³². Серед об'єктів таких обурень, наприклад, рішення влади Житомира витратити 70 млн грн на реконструкцію стадіону, Львова – 1 млн грн на озеленення Личаківського району, Луцька – 1,5 млн грн на придбання квітів³³³, Одеси – 10 млн грн на ремонт приміщення Київського районного суду міста тощо. Серед найскандальніших "закупівель" місцевої влади – оголошення тендера на купівлю барабанів³³⁴ для укрить на 890 тис. грн, високотехнологічних овочерізок та сковорідок на 3,5 млн грн у Дніпровському районі Києва на тлі того, що третина укрить міста, за результатами перевірки, виявилася непридатною для використання³³⁵. Або ж – придбання міською владою Кременчука ігрових ноутбуків на 1,5 млн грн під прикриттям гасла "Українська визвольна війна"³³⁶.

Попри протести небадюжих громадян та чергової спроби унормування означеної ситуації Кабінетом Міністрів України³³⁷ (зауважимо, що нині чинною березневою постановою 2022 року Кабінетом Міністрів врегульовано питання щодо ухвалення органами місцевого самоврядування рішень про перерахування

³³² "У першу чергу ЗСУ". У Києві, Одесі й інших містах України відбулися протести за збільшення витрат на армію. *Гордон*. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/society/u-pershu-cherhu-zsu-u-kijevi-odesi-j-inshikh-mistakh-ukrajini-vidbulisja-protesti-za-zbilshennja-vitrat-na-armiju-1686083.html>

³³³ Марнотратство у час війни? Мер Ківерців хоче витратити ₪150 млн на стадіон та бігові доріжки. *Волинські новини*. URL: <https://www.volynnews.com/news/all/marnotratstvo-u-chas-viyny-mer-kivertsiv-khoche-vytratyty-150-mln-na-stadijon-ta-bihovi-dorizhky/>

³³⁴ Закупівля барабанів для укрить: договір на понад 800 тисяч розірвали. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/06/16/701257/>

³³⁵ У Києві перевірили 91% укрить та сховищ: третина – не придатна до використання. *Суспільне. Новини*. URL: <https://suspilne.media/502237-u-kiievi-perevirili-91-ukrittiv-ta-shovis-tretina-ne-pridatna-do-vikoristanna/>

³³⁶ Мерія Кременчука купила ігрові ноутбуки на 1,5 млн і назвала це "визвольною війною". *УНІАН*. URL: https://www.unian.ua/society/novini-poltavshchini-meriya-kremenchuka-kupila-igrovi-noutbuki-mayzhe-na-pivtora-milyona-griven-12362103.html?utm_source=unian&utm_medium=related_news&utm_campaign=mult_i_related_news_in_post

³³⁷ Догралися з барабанами: уряд хоче відлучити місцеві бюджети від "годовниці". *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/derzhdyudzheta-2024-uryad-hoche-vidluchiti-miscevi-byudzheti-vid-kormushki-12385815.html>

коштів з місцевого до державного бюджету для здійснення заходів загальної мобілізації, відсічі російській збройній агресії та гарантування національної безпеки³³⁸), не всі органи місцевого самоврядування призупинили свої ухвали про фінансування несвоєчасних в умовах війни витрат^{339, 340}.

У складний воєнний час сумлінною сплатою податків до бюджету громадяни фінансово підтримують економіку України. Порівняно із січнем – лютим 2022 р. приріст з податку на доходи фізичних осіб у січні – лютому 2023 р. становив 10,8% (зростання – 2,4 млрд грн). До місцевих бюджетів у січні – лютому 2023 р. надійшло 66,5 млрд грн, що на 5,9 млрд грн, або на 9,8%, більше, ніж у січні – лютому попереднього року. Майже в півтора раза, порівняно з 2022 роком, у 2023-му зросли надходження акцизного податку. Надходження єдиного соціального внеску, навіть в умовах воєнного стану, у січні – лютому 2023 р. зросли на 13,4%, порівняно з тим самим періодом року попереднього³⁴¹. Завдяки активній громадянській позиції платників податків держава стабільно отримує кошти для забезпечення Збройних сил України та соціальних виплат. Зазначеною позитивною тенденцією до зростання податкових надходжень спростовано побоювання окремих вітчизняних економістів стосовно можливого суттєвого зменшення бюджетних надходжень після ухвалення Закону України "Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії окремих податкових норм на

³³⁸ Деякі питання формування та виконання місцевих бюджетів у період воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 березня 2022 р. № 252. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/252-2022-%D0%BF#Text>

³³⁹ Протести в Одесі. Миськрада не скасувала 10 млн грн на ремонт суду: поіменне голосування. *Ліга. Новини*. URL: <https://news.liga.net/ua/politics/news/odesskiy-gorodskoy-soviet-ne-otmenil-10-mln-grn-na-remont-suda-poimennoe-golosovanie>

³⁴⁰ Протест у Гайвороні проти виділення коштів на стадіон: миський голова відповів, чому гроші не направлять на ЗСУ. *Центральноукраїнське бюро новин*. URL: <https://cbn.com.ua/2023/10/26/protest-u-gajvoroni-proty-vydilennya-koshtiv-na-stadion-miskyj-golova-vidpoviv-chomu-groshi-ne-napravlyat-na-zsu/>

³⁴¹ Огляд інструментів підтримки фінансової стійкості в умовах воєнного стану в Україні (лютий 2023). *НІСД*. URL: <https://niss.gov.ua/en/node/4862>

період воєнного стану"³⁴² та упровадження низки пільг зі сплати податків.

Водночас певне занепокоєння підприємців викликають урядові рішення про повернення до довоєнного механізму оподаткування та відновлення податкових перевірок. Це занепокоєння пов'язане не з очевидним зростанням податкових зобов'язань (наведені дані про збільшення надходжень від підприємницької діяльності протягом року дії воєнного стану та податкових пільг підтверджують це твердження) і не з відновленням податкових перевірок, а з побоюванням повернення до довоєнного "стилю" цих перевірок.

Навіть наявність позитивних зрушень, зокрема в частині активнішого використання та адміністрування електронних каналів зв'язку та звітності ("Електронного кабінету платника податків", сервісу "Дія", контакт-центрів ДПС тощо) у період воєнного стану, не сприяє підвищенню рівня довіри до Державної податкової служби. Цей рівень залишається найнижчим серед усіх державних інститутів³⁴³. Не сприяє зростанню рівня довіри до ДПС й відсутність належного діалогу фіскальних органів з підприємцями та роз'яснювальної роботи щодо задекларованого реформування податкової системи. Підприємці, які після ухвалення змін до Податкового кодексу на період воєнного стану розраховували на спрощення податкових механізмів, побоюються повернення довоєнних практик. А про їх низьку ефективність свідчать не лише відсутність довіри українських громадян, а й оцінки міжнародних експертів.

У жовтні 2023 р. американський "Фонд 1841" опублікував доповідь "Tax Hells Index 2023" ("Податкове пекло")³⁴⁴, визначивши

³⁴² Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану : Закон України від 15 березня 2022 р. № 2120-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text>

³⁴³ Міграція та соціально-політичні настрої під час повномасштабної війни Росії проти України – дванадцята хвиля дослідження. *Gradus*. URL: https://gradus.app/documents/317/Gradus_EU_wave_12_UA.pdf

³⁴⁴ Tax Hells Index 2023. *The 1841 Foundation*. URL: https://the1841foundation.com/wp-content/uploads/2023/10/TH-Index-2023-The-1841-Foundation_ENG.pdf

країни з пекельними податковими системами. Індекс ґрунтується на кількісних та якісних даних МВФ та Світового банку 2021 року (тобто показник індексу стосується оцінки податкової системи в довоєнній Україні). Експерти оцінювали податкові системи 82 країн світу. У групі країн із найбільш "пекельними", токсичними податковими правилами Україна посідає 4-те місце. Гіршою, на думку експертів, є ситуація лише в Аргентині, Венесуелі та Білорусі. Загалом, статус "податкове пекло" отримали 13 країн світу, але навіть податкові системи Росії (9-те місце), Гондурасу (11-те) та Гаїті (13-те) визнані кращими, ніж в Україні. Найкращими ж, за результатами експертизи, є податкові системи Ірландії, Швейцарії, Данії, Швеції, Норвегії, Нідерландів, Уругваю та Литви. Експерти "Фонду" акцентують, що оголошення країни "податковим пеклом" зумовлюється не лише високим фіскальним навантаженням на платників, а й слабкістю інститутів забезпечення верховенства права та слабкою захищеністю права власності.

Відсутність позитивних змін у системі оподаткування рано чи пізно призведе до проблем дефіциту бюджету, а цей дефіцит потягне за собою затримки із фінансуванням соціальних виплат, скорочення робочих місць та зростання безробіття, скорочення компенсаційних витрат. А в таких фінансових умовах украї важко розраховувати на допомогу партнерів та збільшення притоку інвестицій у нашу державу, що є одним із найважливіших факторів повоєнної відбудови. Тож зменшення податкового тиску та оптимізація системи оподаткування стає вагомим чинником зміцнення довіри громадян до держави.

Не завжди продуманими й своєчасними, на думку волонтерських та благодійних організацій, є й урядові рішення, спрямовані на унормування роботи в Україні організацій, які опікуються гуманітарною допомогою. Згідно з ухваленою 5 вересня 2023 р. Кабінетом Міністрів постановою³⁴⁵, з 1 грудня для таких організацій змінюються правила роботи. Міністерство соціальної

³⁴⁵ Деякі питання пропуску та обліку гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 вересня 2023 р. № 953. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/953-2023-%D0%BF#Text>

політики України пояснює ці зміни, по-перше, боротьбою з незаконними "схемами" роботи з гуманітарною допомогою, по-друге, необхідністю забезпечення самих благодійних та волонтерських організацій від можливих проблем у майбутньому. Водночас очевидно, що спроба боротьби з фактами розкрадання гуманітарної допомоги та зловживання у цій сфері не силами правоохоронних та судових органів, а шляхом ускладнення роботи волонтерів є малоефективною й позначиться на здатності більшості благодійних організацій швидко реагувати на військові потреби захисників.

Ухвалена урядом постанова викликала хвилю обурення з боку волонтерів, які роками допомагають забезпечувати українське військо зв'язком, оптикою, медициною, автівками тощо³⁴⁶. Волонтери переконані, що нововведення суттєво ускладнять та уповільнять ввезення та передачу допомоги тим, хто її потребує³⁴⁷. Протягом лише двох днів петиція із закликом відтермінувати дію нових правил для можливості ознайомлення з ними та адаптації своєї діяльності до нових вимог, розміщена на сайті Кабінету Міністрів України, набрала необхідні 25 тисяч голосів. Мінсоцполітики не розголошує перелік благодійників, з якими проводилися консультації перед ухваленням нових правил, а непорозуміння, які виникли після ухвалення рішення, засвідчили відсутність належної комунікації між відомством та благодійними фондами.

Нерозуміння новацій волонтерами може призвести до зменшення критично важливих постачань фронту. На переконання благодійників, несподіване запровадження нових правил та неврахування ними практики волонтерської діяльності може суттєво ускладнити роботу, зменшити й навіть зупинити постачання необхідної на фронті допомоги, зокрема тієї, яка надходить завдяки малим волонтерським групам та іноземним фондам.

³⁴⁶ Волонтери проти уряду. Як з 1 грудня треба ввозити гуманітарну допомогу. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/10/26/705887/>

³⁴⁷ Електронні петиції. *Кабінет Міністрів України*. URL: <https://petition.kmu.gov.ua/petitions/5606>

Україна пережила перший блекаут – масове відключення електроенергії в жовтні 2022 – січні 2023 рр. внаслідок російських ракетних атак та пошкодження об'єктів енергетичної інфраструктури. Громадяни вдячні за мужність та стійкість українським енергетикам у подоланні його наслідків, а також – зарубіжним партнерам нашої країни за фінансову та матеріальну допомогу у подоланні проблем з відновленням енергетичної інфраструктури в Україні. З розумінням поставилися українці й до суттєвого підвищення тарифів на електричну енергію в червні 2023 р.³⁴⁸

Разом з тим, в умовах війни, безумовної залежності населення, підприємств військово-промислового комплексу, виробничих та обслуговуваних потужностей від електроенергії, забезпечення її постачання, на переконання громадян, перестає бути виключно комерційною діяльністю окремих "товариств з обмеженою відповідальністю", якими є енергопостачальні компанії. У громадян, і не безпідставно^{349; 350; 351; 352}, виникають запитання стосовно використання приватними енергетичними компаніями коштів, які отримані ними й з державного бюджету, і шляхом підвищення тарифів на електроенергію для населення, і отриманням допомоги від країн-партнерів. У цьому випадку йдеться не про розмір отриманих приватними енергокомпаніями коштів, а про відсутність будь-якого інформування населення про їх витрати, обґрунтування цих витрат та

³⁴⁸ Тариф на електрику можуть ще раз підвищити: в Кабміні натякнули, коли саме. *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/economics/energetics/opublikuvano-postanovu-pro-pidvishchennya-tarifu-na-elektriku-dlya-naselennya-12277512>.

³⁴⁹ Зловживання на відновленні енергетичної інфраструктури: СБУ проводить низку обшуків. *Главком*. URL: <https://glavcom.ua/country/politics/sbu-provodit-nizku-obshukiv-u-dekilkokh-oblastjakh-ukrajini-954396.html>

³⁵⁰ СБУ розслідує зловживання в енергетиці, – ЗМІ. *Волинські новини*. URL: <https://www.volynnews.com/news/all/sbu-rozsliduye-zlovzhyvannia-v-enerhetytsi-zmi/>

³⁵¹ ДБР пояснило причини обшуків на ТЕЦ Києва: розкрадали гроші на ремонтах після обстрілів. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/10/27/705952/>

³⁵² У кількох областях проходять понад 20 обшуків через зловживання на відновленні енергетики. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3757217-sbu-provodit-ponad-20-obsukiv-u-kilkoh-oblastah-cerez-zlovzivanna-na-vidnovlenni-energetiki.html>

їх прозорості. Відсутність належного діалогу з громадськістю з боку урядових та енергетичних структур може призвести до посилення соціальної напруженості, недовіри до влади та її інститутів.

Відсутність діалогу з громадськістю та несвоєчасність ухвалення необхідних політико-управлінських рішень призвели до масових виступів у багатьох містах України з вимогою ухвалення закону про демобілізацію після 18 місяців служби³⁵³. Відповідна петиція, підписання якої передувало мітингам, назбирала необхідні для розгляду 25 тисяч голосів. Акції, які в жовтні 2023 р. пройшли в Києві, Тернополі, Львові, Запоріжжі, в Кривому Розі, у Кропивницькому, Хмельницькому, в Одесі, в Чернівцях та Дніпрі, об'єднали родичів військових під гаслами: "Настав час інших!", "За перемогу відповідальні всі!", "Військові теж мають сім'ї", "На одних плечах війну не виграти" та ін.

На тлі численних повідомлень про ухиляння від мобілізації^{354; 355; 356; 357}, корупції у військово-лікарських комісіях^{358; 359}, "вибірковості" окремих керівників територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки з виконання мобілізаційних

³⁵³ "Настав час інших": в Україні пройшли мітинги на підтримку демобілізації. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/27/7426002/>

³⁵⁴ Прикордонники завдяки дрону впіймали 14 «зайців-ухилянтів» за добу. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/28/7426153/>

³⁵⁵ Затримали депутата, який зі спільником вивозив ухильців за кордон. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3777518-zatrimali-deputata-akij-zi-spilnikom-vivoziv-uhilantiv-za-kordon.html>

³⁵⁶ Прикордонники на Закарпатті за добу затримали 12 ухильців з різних областей. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3773341-prikordonniki-na-zakarpatti-za-dobu-zatrimali-12-uhilantiv-z-riznih-oblastej.html>

³⁵⁷ В Одесі викрили злочинну схему видачі «білих квитків» депутатам та їхнім родичам. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3770771-v-odesi-vikrili-zlocinnu-shemu-vidaci-bilih-kvitkiv-deputatam-ta-ihnim-rodicam.html>

³⁵⁸ СБУ затримала заступника херсонського військового комісара і голову ВЛК на Прикарпатті, які заробляли на ухильцях. *Інтерфакс-Україна*. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/935823.html>

³⁵⁹ На корупції викрито все керівництво військово-лікарської комісії на Одещині. *Главком*. URL: <https://glavcom.ua/odesa/news/na-koruptsiji-vikrito-vse-kerivnitstvo-vijskovo-likarskoji-komisiji-na-odeshchini-956242.html>

завдань^{360; 361; 362} вимоги мітингувальників є зрозумілими та справедливими. Очевидно, серед чинників, які спонукали владу до пошуку шляхів розв'язання проблеми, були й ці події. Вже за кілька днів після виступів мітингувальників віцепрем'єром – міністром цифрової трансформації України М. Федоровим було оприлюднено проєкт "смарт-мобілізації"³⁶³ – механізму самостійного обрання військової спеціальності, на яку людина здатна мобілізуватися.

Разом з тим, демонстрацією суспільного запиту на справедливість та щодо належного ставлення до військовослужбовців не забарилися скористатися російські пропагандисти у безнадійних спробах розколоти, поляризувати українське суспільство.

Варто визнати, що єднання політичних та бізнесових еліт з народом, на жаль, не було тривалим. Окремі політики уже після перших перемог ЗСУ на фронтах війни почали більше перейматися проблемами власного політичного майбутнього й не завжди адекватно реагувати на суспільні запити.

Прикладом, з одного боку, невваженого політичного рішення, а з другого – сили й дієвості громадянського суспільства може бути спроба парламентарів уникнути ухвалення рішення про відновлення електронного декларування статків чиновників. У схваленій Верховною Радою України 5 вересня 2023 р. редакції закону про відновлення електронного декларування під час воєнного стану була норма, якою передбачалося залишити реєстр декларацій закритим ще на один рік з можливістю для декларантів добровільно подати до Національного агентства з питань запобі-

³⁶⁰ НАЗК зафіксувало ознаки збагачення заступника очільника Одеського ТЦК Галушка. *Дзеркало тижня*. URL: <https://zn.ua/ukr/anticorruption/nazk-zafiksuvalo-oznaki-zbahachennja-zastupnika-ochilnika-odeskoho-ttsk-halushka-.html>

³⁶¹ Керівник держави незадоволений корупцією та зловживаннями у військкоматах Полтавщини. *Зміст*. URL: <https://zmist.pl.ua/news/kerivnyk-derzhavy-nezadovolenyj-korupcziyeyu-ta-zlovzhyvannyamy-u-vijskkomatah-poltavshhyny>

³⁶² У поліції розповіли, скільки проваджень щодо військкоматів і ВЛК скерували до суду. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/29/7426275/>

³⁶³ Михайло Федоров: За місяць-два запустимо пілотну смарт-мобілізацію операторів дронів. *РБК-Україна*. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/mihaylo-fedorov-misyats-dva-zapustimo-pilotnu-1698644673.html>

гання корупції заяву щодо персонального відкриття декларації упродовж року. Ця норма викликала широке суспільне невдоволення. Петиція до Президента України із закликом накласти вето на ухвалений закон про відновлення е-декларування та повернути його до парламенту з вимогою відкрити реєстр майнових декларацій чиновників набрала необхідну для розгляду кількість підписів³⁶⁴ у рекордно короткий термін – протягом трьох годин – та була схвалена Президентом України. 12 вересня Президент України ветовав цей закон і вніс до Верховної Ради пропозиції до ухваленого документа. 20 вересня Верховна Рада України підтримала пропозиції президента і 10 жовтня Президент України підписав повторно ухвалений Верховною Радою закон із його пропозиціями³⁶⁵.

Обурення громадян викликали й політичні "маневри" у Верховній Раді України навколо ухвалення закону про заборону діяльності в Україні релігійних організацій, афілійованих із центрами впливу в Росії. 1 грудня 2022 р. указом Президента України було уведено в дію відповідне рішення РНБО³⁶⁶. Згідно з указом, 19 січня 2023 р. Кабінет Міністрів України вніс відповідний законопроект до українського парламенту. Передбачалося, що депутати винесуть його на розгляд у травні.

Соціологічні опитування свідчили про те, що більшість українців підтримували заборону УПЦ (МП) – 78% вважали, що держава тією

³⁶⁴ Петиція про публічні декларації посадовців зібрала необхідні 25 тисяч підписів за рекордні три години. Люди чекають на реакцію Президента. *БукІнфо*. URL: <https://bukinfo.com.ua/pravo/petyciya-pro-publichni-deklaraciji-posadovciv-zibrala-neobhidni-25-tysyach-pidpysiv-za-rekordni-try-godiny-lyudy-chekayut-na-reakciyu-prezydenta>

³⁶⁵ Про внесення змін до деяких законів України про визначення порядку подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в умовах воєнного стану: Закон України від 20 вересня 2023 р. № 3384-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3384-20#Text>

³⁶⁶ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 1 грудня 2022 року «Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»: Указ Президента України від 1 грудня 2022 р. № 820/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/8202022-45097>

чи іншою мірою має втрутитися в діяльність цієї церкви. Серед них 54% вважали, що вона має бути повністю забороненою в Україні, 24% виступали за дещо "м'якший" підхід, що передбачає не повну заборону, а встановлення державного контролю та нагляду, і лише 12% респондентів вважали, що нічого не варто робити й не варто втручатися у справи УПЦ (МП), а обмежитися розслідуванням лише окремих можливих випадків правопорушень³⁶⁷. Проте, наприкінці вересня Голова Верховної Ради України заявив, що, на його переконання, необхідних для ухвалення позитивного рішення голосів за заборону УПЦ (МП) в парламенті немає³⁶⁸. Разом з тим, уже за десять днів після такої заяви, 5 жовтня, народні депутати зібрали 226 підписів під зверненням до Голови Верховної Ради з вимогою розгляду закону щодо заборони УПЦ (МП) в Україні, а винесений на голосування проєкт³⁶⁹ Закону України "Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій" був підтриманий голосами 267 народних депутатів.

Українською негативно на рівні довіри до політичних інститутів та водночас сприятливо на показниках суспільної консолідації позначилися спроби окремих політиків в умовах воєнного стану, на тлі ракетних обстрілів міст і сіл країни та щоденних бойових втрат на фронтах війни актуалізувати питання проведення політичних виборів.

Сприяли розгортанню дискусії та наростанню політичної напруженості у суспільстві суперечливі заяви Голови Верховної Ради України. У червні 2023 р. він виступив із тезою про доцільність³⁷⁰

³⁶⁷ Якою має бути політика влади щодо Української Православної Церкви (Московського патріархату): результати телефонного опитування, проведеного 4–27 грудня 2022 року.

³⁶⁸ У Раді немає голосів для заборони УПЦ МП, – Стефанчук. *LB.ua*. URL: https://lb.ua/news/2023/09/23/576213_radi_nemaie_golosiv_zaboroni_upts.html

³⁶⁹ Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій: проєкт Закону України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41219>

³⁷⁰ Стефанчук назвав можливі терміни проведення виборів до Ради. *Слово і діло*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/06/19/novyna/polityka/stefanchuk-nazvav-mozhlyvi-terminy-provedennya-vyboriv-rady>

проведення виборів одразу після скасування воєнного стану в Україні, оскільки законодавством заборонено проведення виборів під час його дії, а в липні – із заявою, що "заборони [проведення виборів під час війни – *авт.*] в Конституції немає". Така заборона міститься в Законі України "Про правовий режим воєнного стану". Тому, мовляв, конституційної заборони проводити вибори під час воєнного стану немає, і найближчим часом, як заявив спікер парламенту, питання щодо виборів "буде актуалізовано"³⁷¹.

Разом з тим, як засвідчили результати опитування громадської думки, консолідованою більшістю українці заперечують припущення Голови парламенту – 81% респондентів заявили, що проведення виборів нині не на часі і їх необхідно буде провести лише після закінчення війни, 16% вважають, що вибори мають пройти у конституційно визначені строки, й лише 3% опитаних вагалися з відповіддю стосовно термінів проведення виборів Верховної Ради України та Президента України³⁷². Мало того, більшість українців категорично налаштовані проти ідеї дистанційного голосування через Інтернет з огляду на ризики фальсифікації результатів (65%), позитивно поставилися до цієї ідеї лише 29% опитаних.

Коментуючи результати досліджень громадської думки, соціологи наголошують, що виборці прагнуть того, щоб Україна була повноцінною демократією, і переконані, що вільні та чесні вибори є однією з найважливіших її складових (95% респондентів за результатами опитування КМІС (травень 2023 р.) висловилися за це). Українці розуміють, що вибори – це, з одного боку, найефективніший спосіб "очищення" влади від тих, хто не виправдав очікувань, з другого – забезпечення її легітимності. Нинішнє наростання внутрішньої критики центральних органів влади, особ-

³⁷¹ Стефанчук заявив, що Конституція не забороняє проводити вибори під час війни і невдовзі це питання «буде актуалізовано». *LB.ua*. URL: https://lb.ua/news/2023/07/28/567492_stefanchuk_zayaviv_shcho_konstitutsiya.html

³⁷² Коли мають бути проведені вибори, ставлення до голосування через інтернет та ставлення до можливого обмеження прав громадян: результати телефонного опитування, проведеного 30 вересня-11 жовтня 2023 року. *КМІС*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1309&page=1>

ливо парламенту та уряду, не містить, за спостереженнями соціологів, вимоги негайного проведення виборів. Навпаки, українці наполягають на тому, що нинішній пріоритет – це перемога над ворогом, а політичні вибори – не на часі й мають бути проведені вже після завершення війни. Тобто – наголошують соціологи – для українців відкладання виборів не означає, що влада втрачає легітимність, просто її електоральне "очищення" українці готові відкласти на післявоєнний період. Крім цього, легітимність влади для українців, навпаки, може бути підірвана проведенням виборів до її завершення. Так, мільйони людей не зможуть взяти участь або матимуть численні обмеження і як виборці, і як потенційні учасники виборчих перегонів (насамперед, ідеться про військово-службовців та біженців, які нині перебувають за кордоном). Ідея ж запровадження дистанційного голосування через Інтернет наштовхується на виразну недовіру населення. Тобто, вибори, в яких мільйони громадян не можуть взяти участь, а голосування відбуватиметься у сумнівний, з погляду довіри громадськості спосіб, є неприйнятними, а їх результати – не легітимними³⁷³. Отже, нині, в умовах повномасштабної війни, в умовах суспільної консолідації задля досягнення спільної мети утворився певний внутрішньополітичний наратив без політичних партій і рухів, а як політична єдність громадян з поки що чітко не сформульованою, але усвідомленою політичною позицією.

Важливим аспектом збереження й посилення суспільно-мобілізаційного потенціалу є урахування суттєвих змін емоційного стану українських громадян. Значною мірою цей стан визначається здатністю влади розв'язувати наявні проблеми, запобігати їм. Здебільшого (і на цьому варто наголосити) емоційний стан українців визначається новинами з фронтів великої російсько-української війни, результативністю бойових дій ЗСУ та позитивними повідомленнями про досягнення українських оборонців. Крім того, громадяни добре усвідомлюють, що підтримки, яку вони через

³⁷³ Пресреліз, підготовлений виконавчим директором КМІС Антоном Грушецьким. *КМІС*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1309&page=1>

волонтерів надають військовикам, замало, а інтенсивність та розміри фінансової й військової допомоги країн-партнерів теж багато в чому залежать від змісту повідомлень з фронтів.

В українському інформаційному просторі шириться помилкова думка про формування своєрідного "синдрому втоми українців від війни", пов'язуючи його з оцінкою емоційного стану громадян. Дійсно, результати оцінки емоційного стану українців засвідчують досить високий рівень стресу. Про такі відчуття заявляють 88% опитаних ³⁷⁴, а конкретизація цих емоцій та станів вказує на втому (50%). Разом з тим, 43% опитаних акцентують, що домінантним почуттям є надія. Серед інших поширених станів – напруга (42%), роздратування (31%), обережність (28%) та гнів (27%). Очевидно, що такі психологічні стани є природними в умовах війни. На формування такого емоційного стану в її умовах впливають і зміст новин, й інформація про щоденні ворожі обстріли, руйнування, смерті й жертви серед воїнів ЗСУ та мирних жителів, й невваженість чи помилковість окремих владних рішень, й відсутність, на думку громадян, реальної боротьби з корупцією, необґрунтованість розподілу бюджетних коштів, неефективність роботи територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, військово-лікарських комісій, недбалість (а часто й свавілля) чиновників різних рівнів у розв'язанні проблем військовослужбовців та українських громадян тощо. Складовими соціально-психологічного стану є й негативно забарвлені емоції, пов'язані з рівнем підтримки українського спротиву нашими міжнародними партнерами, коли військова допомога, на думку військових та пересічних громадян, часто надходить із запізненням і не в тих обсягах, які необхідні для реалізації воєнних завдань. Попри все (і на цьому теж варто наголосити), українське суспільство у протистоянні російським агресорам залишається консолідованим, а національна єдність – запорукою перемоги над ним.

³⁷⁴ 88% українців відчувають високий рівень стресу через війну, – дослідження. *Lb.ua*. URL: https://lb.ua/society/2023/05/05/554120_88_ukraintsiv_vidchuvayut_visokiy.html

До підсумкових результатів дослідження окремих чинників, які впливають на рівень суспільної мобілізації та морально-психологічного стану українського суспільства, а також факторів, які сприяють консолідації українців у протистоянні російській агресії, можна віднести такі **висновки та рекомендації**.

1. Попри певну суперечливість розвитку суспільно-політичних процесів протягом останніх десятиліть в Україні сформувалося дієве, а в умовах екзистенціальних загроз – здатне до мобілізації та єднання, громадянське суспільство. Його основними характеристиками є самоорганізованість, колективна спрямованість на досягнення спільної мети, усвідомлення цінності держави, її суверенітету, територіальної цілісності й готовність до їх захисту.

Органам влади, державно-політичному керівництву держави під час розроблення й ухвалення суспільно значущих рішень варто враховувати нинішній особливий стан суспільства, його прагнення до сприяння реалізації нагальних завдань та здатність до критичної оцінки ситуації.

За нинішніх умов важливим напрямом суспільної консолідації та формування громадської думки є реалізація заходів, спрямованих на підвищення рівня суспільної довіри до органів влади усіх рівнів. Одним із важливих напрямів цієї роботи має стати своєчасне й адекватне суспільним запитам та вимогам закону реагування на прояви недоброчесності державних службовців, непрофесіоналізму, корупції. Доцільним є удосконалення системи контролю діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, забезпечення дієвого механізму оперативного реагування на негативні факти цієї діяльності. Варто розширити можливості інструментів електронної демократії та використання її комунікативного потенціалу, зокрема, у налагодженні діалогової форми взаємодії з громадськістю.

2. Центральним органам виконавчої влади, місцевим військовим адміністраціям доцільно створити моніторингові групи з аналізу змісту звернень громадян з метою їх узагальнення та виокремлення основних проблем, які найбільше турбують професійні спільноти, мешканців територіальних громад. Результати такого аналізу сприятимуть визначенню основних галузевих та

територіальних проблем, а своєчасні заходи з їх розв'язання – запобіганню загострення та переростання в активні форми протесту.

У цьому контексті необхідним і доцільним є удосконалення інструментів електронної демократії, упровадження заходів, спрямованих на визначення домінантних тенденцій через організацію галузевих опитувань та опитувань мешканців територіальних громад з актуальних проблем та узгодження оптимальних шляхів їх розв'язання.

3. Задля посилення консолідації та мобілізаційного потенціалу суспільства вкрай важливою є інтенсифікація зусиль, спрямованих на формування громадської думки. Провідна роль у цьому належить державі й тим інститутам, які забезпечують її інформаційну політику.

Варто переглянути форми та методи роботи, політику інформаційних (передусім телевізійних) каналів. Зокрема, одним із напрямів такої роботи може бути використання ефірних можливостей нині не дуже популярного телепроекту "Єдиних новин" для регулярного інформування глядачів про стан справ у тих чи інших галузях керівниками міністерств та відомств, наявні проблеми та шляхи їх розв'язання. За нинішніх умов особливої ваги та уваги набувають питання, пов'язані з діяльністю (публічно доступною) Міністерства оборони України, а також з діяльністю центральних органів виконавчої влади соціально-економічного блоку уряду – Міністерства соціальної політики, Пенсійного фонду України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства культури та інформаційної політики, Державної служби з етнополітики та свободи совісті, низки інших владних структур – Уповноваженого із захисту державної мови, Національної ради з відновлення України від наслідків війни, Центру протидії дезінформації при Раді національної безпеки і оборони України тощо.

4. Особливої уваги потребують нині питання законодавчого регулювання проблем, пов'язаних з реінтеграцією тимчасово окупованих територій та громадян України, які тривалий час перебували в окупації. Очевидно, що робота над проектами актів нормативно-правового характеру потребуватиме об'єднання зусиль фахівців і чимало часу. Тому вже нині варто створити

робочі групи у складі народних депутатів України, фахівців з конституційного, міжнародного, кримінального права тощо для розроблення проектів відповідних нормативно-правових актів. Доцільним, на нашу думку, вбачається й розгляд питання про створення спеціальної судової палати з розгляду справ, пов'язаних із проявами колабораціонізму та сепаратизму, а також справ, пов'язаних з відшкодуванням матеріальних та моральних втрат, яких зазнали громадяни під час російсько-української війни.

5. Важливим напрямом роботи зі збереження суспільної єдності та морально-психологічного клімату є соціально-психологічна реабілітація учасників російсько-української війни та постраждалих від її наслідків. Тому вже зараз вбачається доцільним розроблення проектів законодавчого забезпечення діяльності з психологічної та соціальної допомоги цим категоріям населення, створення мережі спеціальних закладів із її забезпечення.

З цією метою доцільним убачається створення (на базі наявних, шляхом їх перепрофілювання) спеціальних структурних підрозділів міністерств соціально-економічного урядового блоку для організації й забезпечення цієї роботи. Задля підвищення ефективності їх діяльності варто розробити механізми залучення до неї науковців, медичних та соціальних працівників, волонтерів та ін.

6. Події останнього часу засвідчили важливість підвищення ваги й значущість для формування особистості історичних знань, політичної компетентності, здатності до критичного мислення та усвідомленого сприйняття дійсності, освоєння навичок політичної та громадської участі. З огляду на важливість цього напрямку державної політики, Кабінету Міністрів України, центральним органам виконавчої влади, Комітетам Верховної Ради України із залученням фахівців НАН України, НАПН України, фахових та громадських об'єднань варто розглянути питання про суттєве збільшення обсягу навчальних годин з історії України та всесвітньої історії, політології, основ держави та права для учнів загальноосвітніх шкіл, студентів закладів вищої та передвищої освіти, упровадити як обов'язковий іспит з історії України, основ держави та права під час зовнішнього незалежного оцінювання.

7. Неабиякої ваги в нинішніх умовах російсько-української війни та спротиву російській агресії набувають можливості т. зв. народної дипломатії. Міністерству закордонних справ України, Міністерству культури та інформаційної політики у співпраці з іншими міністерствами та відомствами, із залученням волонтерських організацій, інших інститутів громадянського суспільства, мистецьких професійних об'єднань та формувань варто розглянути можливість активізації роботи з популяризації української культури, мистецтва, історії тощо, залучаючи до цього українських громадян, які через війну вимушені тимчасово виїхати за кордон.

РОЗДІЛ 6

ДІЯЛЬНІСТЬ СТРУКТУР МОСКОВСЬКОГО ПАТРІАРХАТУ В УКРАЇНІ ЯК ВИКЛИК НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ ДЕРЖАВИ

Війна з Росією стала тим лакмусом, який виявив більшість болючих точок у системі національної безпеки України. Уже після 2014 р. було очевидно, що основним суб'єктом небезпеки для країни є її північно-східний сусід. Та самовпевненість, з якою Путін розпочав свою "спецоперацію", свідчить про переконаність російського державного керівництва не тільки у перевазі своїх збройних сил, а й у високій ефективності розбудованої в Україні агентурної мережі. Проросійські політичні партії і окремі політики, мережа традиційних і інтернет медіа, агентурна сітка в правоохоронних органах і спецслужбах – усе це утримувалося за мільярдні у доларовому еквіваленті суми із засекречених статей російського бюджету.

Суспільна реакція. Одним із важливих елементів цієї системи була і залишається Російська православна церква. На цей час ще немає судових рішень, які б констатували роль РПЦ у розв'язаній Росією війні проти України, але, на наше переконання, вони рано чи пізно з'являться. Наразі ж доводиться вдовольнитися показниками другого порядку, якими, на нашу думку, є дані, що засвідчують переконаність українців у злочинній діяльності цієї псевдорелігійної структури на території їхньої країни. Ця впевненість звучить в актах українського парламенту, рішеннях обласних рад, експертних оцінках і соціологічних опитуваннях, тобто на усіх щаблях українського суспільного організму.

У квітні–травні 2023 р. Інститут стратегічних досліджень у межах дослідницького проекту "Аналіз загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики" здійснив експертне опитування близько 50 зовнішніх експертів – представників дослідницьких, освітніх та громадських організацій, науковців з різних регіонів України, за результатами якого у переліку загроз, які мають найвищий дестабілізаційний потенціал за високої ймовірності реалізації у період воєнного стану, "діяльність УПЦ (МП) як інструмент російського впливу" поступалася лише "корупційним скандалом". Експерти

оцінили потенціал цієї загрози у 3,67, а ймовірність у 3,71 (з 5 можливих) бала. Експерти відзначали роль "УПЦ (МП) /РПЦ" у поширенні антидержавної пропаганди, розпалованні та провокуванні міжрелігійної ворожнечі, звернули також увагу на підривну діяльність "УПЦ (МП) /РПЦ" як "п'ятої колони" проти Української держави та її безпеки. Серед основних цілей інформаційного таргетування українського суспільства, що здійснюється країною-агресоркою, на думку експертів, є "розпаловання релігійної ворожнечі через свою агентуру в московському патріархаті". Як зазначив один із учасників опитування – російська розвідка разом із зарубіжними парафіями РПЦ успішно поширюють свій вплив серед українських біженців.

Експерти звернули окрему увагу на "використання РПЦ /УПЦ (МП) як легального майданчика для ведення антиукраїнської пропаганди, спрямованого на підрив інститутів української державності, послаблення опору українського суспільства російській агресії". Зокрема, ведеться така пропаганда завдяки організації масових акцій під егідою РПЦ в Україні, особливо на релігійні свята, задля дестабілізації внутрішньополітичної ситуації в Україні; використання УПЦ для поширення антиукраїнської та проросійської пропаганди; влаштування провокацій на місцях, сприяючи зростанню насильства та, відповідно, підриваючи авторитет правоохоронних органів та влади як спроможних утримувати контроль над ситуацією; звинувачення України у репресіях, просуюючи відповідні меседжі на міжнародному рівні (через дипломатичні та церковні структури); використання церкви як інструменту мобілізації віруючих у РФ для участі у війні проти України під гаслами захисту православ'я³⁷⁵.

Експертні оцінки корелюють із соціологічними опитуваннями, які показують надзвичайно високий рівень прагнення українців припинити або обмежити діяльність УПЦ в Україні (рис. 6.1, рис. 6.2)³⁷⁶.

³⁷⁵ Аналіз загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики (експертне опитування). URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-07/ad_analiz-zagroz_14072023.pdf

³⁷⁶ Якою має бути політика влади щодо Української православної церкви (Московського патріархату): результати телефонного опитування, проведеного 26 травня - 5 червня 2023 року.

URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1247&page=4>

Рис. 6.1. Як Ви вважаєте, якою має бути зараз політика влади України щодо Української Православної Церкви Московського Патріархату (глава – Онуфрій)?

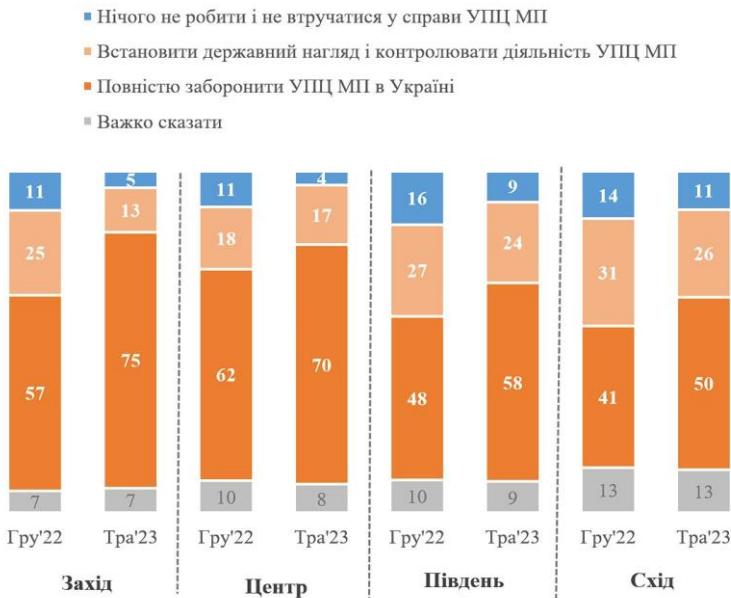

Рис. 6.2. Політика щодо УПЦ (МП) у регіональному вимірі

Однак, незважаючи на високі суспільні очікування щодо нейтралізації діяльності цієї релігійної структури в Україні, влада наразі не поспішає використати вдалий досвід у процесі ліквідації проросійських партій щодо одного з основоположних каменів ідеології "русского міра". На це є низка причин.

Як побачимо нижче, на різних рівнях прийняття політичних рішень існують перепони для застосування радикальних заходів стосовно УПЦ. Політики в Україні, як і в будь-якій іншій демократичній державі, великою мірою залежні від настроїв виборців. Загальноукраїнська соціологія, яка показує прагнення двох третин громадян повністю ліквідувати цю церкву, за більш детального аналізу видається не такою вже й переконливою.

У той час як політичні сили або окремі політики, електоральною базою яких є Захід держави, можуть абсолютно безпечно пропонувати найрадикальніші сценарії дій стосовно цієї релігійної структури, то для репрезентантів Сходу, Півдня і навіть Центру не все так однозначно. На Сході України лише у травні 2023 р. кількість прихильників заборони УПЦ сягала половини, а за півроку до того була ще меншою. При цьому динаміка суспільних настроїв не відзначається стабільністю, і куди хитне маятник ще через півроку-рік – нікому невідомо. До того ж варто враховувати, що більшість, яка виступає за заборону церкви, є швидше за все секулярною і аморфною в питаннях релігії, вони й не помітять, чи існуватиме УПЦ, чи її заборонять, а от для релігійної меншості це питання – одне з найпріоритетніших у шкалі цінностей, рішення стосовно їх церковної організації визначатиме ставлення до влади на довгі роки вперед.

Свідченням сказаного є динаміка переходів релігійних громад від УПЦ до ПЦУ. Саме цей показник не повною мірою (тому що у процес переходу залучені не тільки "воцерковлені" члени громад), але все ж більш коректно відображає динаміку зміни настроїв у середовищі віруючих. За час активної фази війни цей процес дійсно активізувався. Якщо до 2022 року відбулося усього 563 зміни церковної юрисдикції, то у 2022 р. – 638, а до вересня

2023 р. ще 353 переходи. Однак загалом ці показники не стали критичними для УПЦ. По-перше, втрати насправді не значні. За два найнепростіші роки у її історії від церкви відійшло менше 10 відсотків громад. Треба врахувати, що майже завжди перехід відбувався в умовах гострого протистояння, спричиняючись розколом колись єдиної громади, і релігійна меншість, зважаючи на її чітку ідентифікацію, навіть незважаючи на втрату храму, зберігала формальну або неформальну організаційну структуру. По-друге, понад 2/3 громад (1040), втрачених УПЦ, сконцентровані всього у шести областях: Хмельницькій (332), Волинській (207), Київській (207), Вінницькій (192) і Рівненській (102). Велика кількість громад у цих регіонах (на Хмельниччині, приміром, громад УПЦ на 2016 р. налічувалося 998, а на Вінничині 943) зумовлювалася не так вищим рівнем релігійності, як поселенською структурою – великою кількістю невеликих сіл, майже у кожному з яких функціонувала нечисленна православна громада. Попри значні втрати, у цих областях залишилася величезна кількість громад УПЦ. Наприклад, після втрати 332 громад УПЦ на Хмельниччині у 2023 р. усе ще зберігала 769 громад, поступаючись першістю лише Вінничині. З іншого боку, в 11 областях і місті Києві втрати УПЦ становили менше 5% громад. Маючи у столиці у 2016 р. 268 громад, УПЦ, навпаки, збільшила їх кількість до 273 станом на 2023 р., при цьому за весь цей час лише 9 громад заявили про свій перехід до ПЦУ (з них 6 – у 2022–2023 рр.). У Луганській області не відбулося жодного переходу, у Донецькій і Запорізькій по 1 (0,2% від усіх громад), Херсонській – 4 (1%), Харківській і Миколаївській по 8 (відповідно 2,2% і 2,8%), в Одеській і Сумській по 10 (відповідно 1,6% і 2,5%), у Кіровоградській – 14 (4,5%). З аналізу динаміки статистичних даних доходимо висновку, що одним з основних "опорних" регіонів УПЦ стає Закарпаття – регіон, в якому за високого рівня релігійності населення присутня розвинута мережа релігійних громад (631 на 2021 р.) і спостерігається "втішна" для УПЦ динаміка переходів (19 громад, або 3%). Близьким до нього за двома останніми показниками є Дніпропетровщина

(19 переходів на 639 громад). Харківська область, де на 2,6 млн жителів (на 2020 р.), діяло усього 370 громад УПЦ, продовжує зберігати реноме секулярного регіону³⁷⁷.

Отже, суспільні настрої, що фіксуються соціологічними дослідженнями, і реальна поведінка віруючих, відображена у їхній активності щодо зміни підпорядкованості своїх громад, слабо корелюються. Особливо це стосується Сходу і Півдня країни і, хоч як це дивно, Києва. У той час, як 75-відсоткове прагнення жителів Заходу країни позбавитися УПЦ екстраполюється у фактичну ліквідацію 53% громад УПЦ в Івано-Франківській області, 50% – у Львівській і 36% – у Тернопільській, то 58-відсоткове бажання позбутися цієї структури мешканцями Півдня матеріалізується у перехід до ПЦУ лише 1,7% громад, а 50-відсоткове Сходу – у 1,1%.

Що стосується подальшої динаміки церковних переходів, то є підстави прогнозувати, що в міру поступового емоційного виснаження вона буде знижуватися, як це сталося, приміром, після надання ПЦУ Томоса. Тоді стрімкий процес зміни підпорядкування громад тривав усього 4 місяці – з грудня 2018 до березня 2019 р., коли відбулося 514 переходів, у той час як за наступних 18 місяців – до лютого 2022 р. – їх було лише 54. Схожі процеси спостерігаються зараз. Якщо у лютому 2022 р. до ПЦУ перейшла усього 1 громада, то у березні вже 54, а у квітні 104. Травень 2022 майже зрівнявся із лютим 2019 р. (229 проти 234 переходів), але після цього процес різко загальмувався і у червні кількість переходів падає удвічі (104), у липні удвічі відносно червня (55), а з серпня по березень 2023 р. стабілізується на рівні від 13 до 31. Квітень (95), травень (73) і червень (50) 2023 р. були більш "урожайними" для ПЦУ (нижче буде роз'яснено чому), але з липня процес знов загальмувався до рівня близько 30 громад на місяць. У випадку, якщо динаміка переходів повернеться до рівня 2020 – 2021 рр., то це буде абсолютно нечутливо для УПЦ, тим більше, що паралельно триватиме процес реєстрації її нових громад.

Активізація обласних рад. Розуміючи, що "еволюційним" шляхом УПЦ не здолати, місцеві політичні еліти в окремих регіонах

³⁷⁷ Перехід церковних громад до ПЦУ. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

держави вирішили надати нового імпульсу процесу її маргіналізації. Першими з ініціативою заборони УПЦ 26 серпня 2022 р. звернулися до Верховної Ради депутати Тернопільської обласної ради ³⁷⁸, 16 вересня їх ініціативу підтримали депутати Івано-Франківської, 25 листопада Вінницької ³⁷⁹, 29 листопада Львівської ³⁸⁰, 7 грудня Житомирської ³⁸¹, 21 грудня Кіровоградської ³⁸², а 3 березня Черкаської ³⁸³ обласних рад. При цьому лише в поодиноких випадках окремі депутати не підтримували рішення рад.

Тригером для хвилі релігійного протистояння стала спроба позбавити УПЦ можливості продовження договору оренди приміщень Києво Печерської лаври. Наприкінці березня–початку квітня 2023 р. це викликало бурхливу реакцію з боку віруючих цієї церкви. Кілька тижнів тема була у центрі суспільного порядку денного, викликаючи шквал емоцій, і увінчалася інцидентом із побиттям у Свято-Покровському кафедральному соборі м. Хмельницький священниками УПЦ українського військового 2 квітня 2023 р. У відповідь на це 4 квітня було скликано позачергове засідання Хмельницької обласної ради, під час якого 46 присутніх депутатів одногосно ухвалили безпрецедентне рішення, яким, "враховуючи антиукраїнську та антидержавну позицію УПЦ, констатуючи факти відсутності у неї чіткої позиції, яка засуджує російську агресію в Україні та злочини окупантів упродовж війни, непоодинокі факти колаборації її представників, ігнорування

³⁷⁸ Депутати Тернопільської облради подали звернення до Верховної Ради про заборону УПЦ МП. URL: <https://suspilne.media/275244-deputati-ternopilskoi-oblradi-podali-zvernenna-do-verhovnoi-radi-pro-zaboronu-upc-mp/>

³⁷⁹ На Вінниччині облрада проголосувала за заборону Московського патріархату. URL: <https://glavcom.ua/vinnitsia/news/na-vinnichchini-oblrada-proholosuvala-za-zaboronu-moskovskoho-patriarkhatu-891406.html>

³⁸⁰ Львівська облрада проголосувала за заборону діяльності УПЦ (МП). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-lvivska-oblrada-upc-mp/32154415.html>

³⁸¹ Житомирська облрада прийняла рішення про заборону діяльності релігійних громад УПЦ МП. URL: https://24tv.ua/zaborona-upts-mp-zhitomirska-oblrada-priynala-rishennya-pro_n2213148

³⁸² Депутати закликали Верховну Раду заборонити російську церкву. URL: <https://oblrada.kr.ua/event/deputati-zaklikali-verhovnu-radu-zaboroniti-rosijsku-tserkvu>

³⁸³ Черкаська облрада просить заборонити московську церкву. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3677816-cerkaska-oblrada-prosit-zaboroniti-moskovsku-cerkvu.html>

норм Закону щодо позначення свого місця (і назви) в структурі іноземної релігійної організації, яка знаходиться в державі, що здійснила військову агресію проти України", вирішили заборонити діяльність УПЦ на території області. Облрада рекомендувала органам місцевого самоврядування сприяти зміні підлеглості релігійних громад УПЦ шляхом організації і проведення загальних зборів релігійних громад і внесення відповідних змін до їхніх статутів; здійснити заходи з інвентаризації земельних ділянок з подальшим припиненням права користування ними. Рада пропонувала Президенту України визначити законопроект "Про забезпечення зміцнення національної безпеки у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій" як невідкладний для його позачергового розгляду Верховною Радою³⁸⁴.

Рішення Хмельницької обласної ради спричинило "ефект доміно". 10 квітня депутати Рівненської,³⁸⁵ 11 квітня Волинської,³⁸⁶ 27 квітня Житомирської, а 16 травня Чернівецької обласних рад³⁸⁷ проголосували за заборону діяльності УПЦ на території областей. Депутати Херсонської обласної ради на засіданні 28 квітня 2023 р., Чернігівської³⁸⁸ – 6 червня, Київської³⁸⁹ – 9 червня виступили зі

³⁸⁴ Рішення Хмельницької обласної ради №1-15/2023 від 4 квітня 2023 р. URL: <https://km-oblrada.gov.ua/wp-content/uploads/2023/04/naczbezpeka.pdf>

³⁸⁵ Рівненська облрада заборонила діяльність УПЦ МП в області. URL: https://lb.ua/society/2023/04/10/551566_rivnenska_oblrada_zaboronila.html

³⁸⁶ На Волині облрада одноголосно підтримала заборону УПЦ МП. URL: Заборона УПЦ МП - облрада Волині одноголосно підтримала заборону | РБК-Україна (rbc.ua)

³⁸⁷ Фейсбук-сторінка Чернівецької обласної ради. URL: <https://www.facebook.com/oblrada.cv.ua/posts/pfbid02XZCDW2k5i2xFvxRpoqQurzhaCKprTVadQAfThZqhUT58xLg5oUmA3SsNk6WSY3Wzl>

³⁸⁸ Про Звернення депутатів Чернігівської обласної ради до Президента України Зеленського В.О., Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України щодо негайної заборони в Україні російської православної церкви, Української православної церкви московського патріархату, їх структурних підрозділів і залежних від них організацій. URL: <https://chor.gov.ua/normativni-dokumenty/rishennya/item/13209-pro-zvernennia-deputativ-chernihivskoi-oblasnoi-rady-do-prezydent>

³⁸⁹ Рішення Про забезпечення зміцнення національної безпеки у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій на території Київської області. URL: https://kor.gov.ua/robota_rady/rishennia/pro_zabezpechennia_

зверненням до Верховної Ради про необхідність пріоритетного ухвалення Закону України "Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій", не оголосивши при цьому заборону УПЦ на території областей³⁹⁰.

Водночас херсонські депутати звернулися до віруючих УПЦ, закликаючи їх розірвати усі зв'язки з РПЦ, та військових адміністрацій і органів місцевого самоврядування області з рекомендаціями сприяти: здійсненню зміни підлеглості релігійних громад УПЦ; припиненню договорів оренди та/або користування церковними спорудами, що перебувають у комунальній власності з УПЦ; здійсненню заходів з проведення інвентаризації земельних ділянок, що перебувають у користуванні УПЦ, з подальшим припиненням права користування³⁹¹.

Рішення Закарпатської обласної ради від 1 червня 2023 р. було більш обтічне. У ньому жодного слова про УПЦ і РПЦ, однак засуджувалася та визнавалася неприпустимою "діяльність на території Закарпатської області релігійних, церковних, громадських та інших організацій, які співпрацюють з країною-агресором – російською федерацією". Правоохоронним органам рекомендувалося "забезпечити швидке та дієве реагування на всі виявлені факти співпраці з країною-агресором – російською федерацією або ведення антиукраїнської пропаганди". Закарпатські депутати обрали шлях тактичних, а не стратегічних дій³⁹².

Депутати Сумської обласної ради 33-ма голосами (з 64) 4 квітня 2023 р. вирішили, що "розірвання договорів оренди та/або

zmitsnennia_natsionalnoi_bezpeky_u_sferi_svobody_sovisti_ta_diialnosti_relihiinykh_orhanizatsii_na_terytorii_kyivskoi_oblasti.html

³⁹⁰ Ланцюгова реакція: облради України одна за одною забороняють УПЦ (МП).

URL: https://lb.ua/society/2023/04/30/553488_lantsyugova_reaktsiya_oblradi_ukraini.html

³⁹¹ Про заходи щодо зміцнення національної безпеки у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій на території Херсонської області. URL: <https://docs.google.com/document/d/1nvuz6LChazErXQthNd1MvS0RvV9sW8hw/edit>

³⁹² Про зміцнення національної безпеки у сфері діяльності громадських та релігійних організацій на території Закарпатської області. Рішення Закарпатської обласної ради від 01.06.2023 №870. URL: https://zakarpat-rada.gov.ua/docs/rishennya/8/10_sesion/rish_870.pdf

користування на будівлі, що перебувають у державній чи комунальній власності", з УПЦ дозволить "зменшити вплив країни-агресора на релігійну ситуацію в Україні"³⁹³.

За повідомленням Релігійно-інформаційної служби України, через попередні провальні голосування лише 28 липня 55 депутатів Полтавської обласної ради підтримали компромісне звернення до Верховної Ради щодо обмеження діяльності УПЦ. Цей документ кардинально відрізняється від тону звернень інших рад намаганням зрозуміти позицію УПЦ. Зокрема, у ньому йшлося: "З початком широкомасштабного російського вторгнення, яке принесло українцям, зокрема й вірним УПЦ (МП), незліченні страждання, керівництво цієї церкви засудило російську агресію, але не наважилося розірвати відносини з московським патріархатом, який став одним із чільних ідейних натхненників війни. Хоча Помісний Собор УПЦ (МП) вилучив із церковного статуту згадку про московський патріархат, ієрархи не засудили колаборантів у своїх лавах (наразі невідомо про випадки колабораціонізму в жодній іншій християнській церкві України), не засудили патріарха Кирила, який у своєму освяченні людиновбивства перетнув не лише євангельські настанови, але й елементарні моральні норми, а також єпископів і кліриків, які взяли безпосередню участь у так званому "присєднанні нових територій". Українська держава не може погодитися на продовження діяльності в Україні релігійної структури, яка б підпорядковувалася центрові, що є, по суті, частиною путінського режиму і спрямовується на фізичний та культурний геноцид українців. Зусилля держави спрямовується не на обмеження права громадян України на свободу совісті та віросповідання, а на розрив підлеглості релігійних організацій релігійним центрам в державі-агресорі. З урахуванням викладеного звертаємося до Верховної Ради України щодо необхідності законодавчого обмеження діяльності в Україні релігійних організацій з центром в державі-агресорі (прийняття урядового законопроекту

³⁹³ Рішення Сумської обласної ради 8 скликання. URL: <https://sorada.gov.ua/dokumenty-oblrady/rishennja-oblasnoji-rady/8-sklykannja/category/272-rishennja-16-sesiji-04042023.html>

"Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій")"³⁹⁴.

12 травня датується "Звернення депутатів Харківської обласної ради до Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України щодо розгляду законів, спрямованих на врегулювання суспільно-релігійних відносин в Україні", в якому наголошується не на злочинній ролі РПЦ у розв'язанні війни, а на тому, що наче б то "з початку повномасштабної агресії російської федерації проти України загострилися міжрелігійні проблеми, що викликало значну напругу в суспільстві та непоодинокі випадки насильства". Депутати пов'язували це з наявністю церковно-канонічного зв'язку та входженням УПЦ до структури Московського патріархату РПЦ і пропонували "з метою врегулювання суспільно-релігійних відносин, недопущення насильства та розколу в країні розглянути закони, які б надали змогу вирішити проблеми, що виникають в діяльності релігійних організацій у правовому полі, виходячи з принципу верховенства права та статусу України як правової держави"³⁹⁵.

23 червня на пленарному засіданні Одеська облрада відмовилася розглядати заборону УПЦ. За внесення цього питання до порядку денного проголосували лише 8 депутатів³⁹⁶. Інформації про реакцію Дніпропетровської, Миколаївської, Запорізької віднайти не вдалося.

Отже, рівень радикальності рішень обласних рад стосовно визначення долі УПЦ, їх оперативність та підтримка під час голосувань залежали від впливовості цієї церкви у тому чи іншому

³⁹⁴ Полтавська облрада вимагає ухвалення закону про заборону УПЦ МП. URL: https://risu.ua/poltavska-oblrada-vimagaye-uhvalennya-zakonu-pro-zaboronu-upc-mp_n141323; Рішення Полтавської обласної ради №685 від 28 липня 2023 р. URL: <https://oblrada-pl.gov.ua/doc/doc/2507>

³⁹⁵ Звернення депутатів Харківської обласної ради до Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України щодо розгляду законів, спрямованих на врегулювання суспільно-релігійних відносин в Україні. URL: <https://ts.lica.com.ua/77/text/33783>

³⁹⁶ Одеська облрада відмовилася розглядати заборону УПЦ МП. URL: <https://zn.ua/ukr/POLITICS/odeska-oblrada-vidmovilasja-rozhljadati-zaboronu-upts-mp.html>

регіоні. Одним з них нічого не коштувало проголошувати найбільш радикальні рішення – аж до заборони діяльності цієї структури в областях, інші абсолютно доречно, з правової точки зору, намагалися перекласти цю відповідальність на Верховну Раду України. Окремі з них супроводжували ці рішення зверненнями до віруючих чи намаганнями виправдати свої дії перед ними. У деяких випадках рішення ухвалювалися у процесі гострих дискусій не з першого разу і мали компромісний характер. Одеська облрада відкрито відмовилася розглядати це питання. Інформація про внесення питання діяльності УПЦ у порядок денний сесій Дніпропетровської і Миколаївської облрад наразі відсутня. Запорізька облрада не збиралася на засідання з 2022 р., Донецька і Луганська – з 2014 р. Ці дані є свідченням того, що навіть в умовах загальнонаціональної консолідації, яка стала наслідком збройної агресії проти України, релігійний чинник і надалі залишається чи не єдиним фактором, здатним якщо й не підірвати, то підважити цю єдність, одним з небагатьох містків збереження ідентичнісної близькості з Росією, що робить його однією із основних загроз національній безпеці України.

Реакцією на імпульсивне рішення Хмельницької обласної ради про заборону діяльності УПЦ у цьому регіоні стало інтерв'ю голови Державної служби з питань етнополітики і свободи совісті (далі ДЕСС) Віктора Єленського українській службі Deutsche Welle від 4 квітня 2023 р., у якому він пояснив, що забороняти церкви місцеві органи влади не можуть. "Мотиви і прагнення зрозумілі, але це незаконно", – сказав В. Єленський. Він нагадав, що на розгляді Верховної Ради перебуває урядовий законопроект щодо діяльності релігійних організацій, згідно якого за судовим рішенням в Україні не допускатиметься діяльність релігійних організацій, які мають зв'язок з управлінськими центрами, що перебувають у країні-агресорці. Відповідно до норм майбутнього закону, встановити цей зв'язок має релігієзнавча експертиза³⁹⁷.

³⁹⁷ ДЕСС: Заборона УПЦ МП в Хмельницькій області незаконна. URL: <https://www.dw.com/uk/zaborona-upc-mp-na-teritorii-hmelnickoi-oblasti-nezakonna-golova-derzsluzbi-etnopolitiki/a-65251067>

Законотворча активність. Отже, основний наголос у врегулюванні проблеми діяльності УПЦ в Україні робиться на внесенні змін у вітчизняне законодавство. Після 24 лютого народні обранці здійснили кілька спроб відкоригувати його з метою обмеження функціонування в українському соціальному просторі Російської православної церкви.

Першою з них стала законодавча ініціатива депутатки-мажоритарниці з Івано-Франківська, представниці ВО "Свобода" Оксани Савчук, яка 22 березня 2022 р. зареєструвала проєкт Закону "Про заборону Московського патріархату на території України" (реєстр. № 7204). Документ підкуповує своєю лаконічністю і відвертістю, якого можна понад міру зустріти в усіх наступних законопроєктах. У ньому чітко описана мотиваційна частина, в якій зазначено, що закон ухвалюється "з метою захисту національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України, запобігання колабораціонізму, припинення розпалювання міжрелігійної ворожнечі та дестабілізації релігійного середовища в Україні". Документ констатує заборону діяльності в Україні МП та організацій, які є його частинами, у тому числі УПЦ. Органи управління цих структур повинні припинити свою діяльність з дня його ухвалення. Власність цих структур "упродовж 48 годин з дня набрання чинності цим законом інвентаризується і націоналізується". Релігійні громади, монастирі і духовні навчальні заклади МП можуть змінити свою підлеглисть впродовж 14 днів. У цьому випадку їм залишають право на володіння і користування майном, яке перебувало у їхній власності або користуванні. У разі відмови від зміни підпорядкованості їхня діяльність припиняється, майно вилучається на користь місцевої громади, а угоди про користування майном та землею, що перебуває на балансі державного, комунального чи приватного власника, розриваються. Лаври та інші архітектурні пам'ятки державного значення, що перебувають у власності або користуванні МП, переходять у власність держави, а угоди про користування скасовуються. Архітектурні пам'ятки місцевого значення, що перебувають у власності або користуванні МП, переходять у власність або користування місцевих громад. Самовільно захоплені ділянки та приміщення, збудовані без належних

дозволів, вилучаються на користь держави і передаються національним церковним установам. Стаття 5 законопроекту вказує на недостатність припинення діяльності МП і його структур. Передбачається, що під час зміни підлеглості релігійних громад, монастирів і духовних навчальних закладів Служба безпеки України "здійснює перевірку інформації щодо антиукраїнської чи будь-якої антидержавної діяльності або колабораціонізму з російським агресором та, у разі підтвердження цієї інформації, притягає винних до кримінальної відповідальності згідно з чинним законодавством"³⁹⁸.

Законопроект О. Савчук не дістав підтримки профільного Комітету з питань гуманітарної та інформаційної політики, який ухвалив рішення рекомендувати Верховній Раді України його відхилити. Майже кожен з аргументів Комітету спирався на те, що законопроект не відповідав нормам чинного Закону "Про свободу совісті і релігійні організації". На нашу думку, по-перше, ці твердження дисонуватимуть з наступними законопроектами, майже всі з яких пропонуватимуть внести зміни до цього Закону, а по-друге, РПЦ варто розглядати не як "релігійну", а як "злочинну" організацію (або структурну одиницю такої) з відповідним застосуванням щодо неї норм Кримінального кодексу, а не зазначеного Закону. Звісно, законопроект Оксани Савчук для багатьох мав шокуючий ефект, але через півтора роки війни приходиться розуміння, що він був абсолютно вчасним. Він міг бути ухваленим тільки у тій ситуації, в якій перебувала Україна у той момент. З огляду на дії, які вчинила супроти України Росія, він міг бути абсолютно зрозумілим більшою частиною українського суспільства й нашими зарубіжними партнерами. На жаль, українська політична еліта не скористалася історичним шансом. Видається, що наступний настане нескоро.

Через 2 місяці після законопроекту О. Савчук, 24 травня 2022 року, було зареєстровано проект Закону № 7403 "Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо обмеження

³⁹⁸ Про заборону Московського патріархату на території України : Проект Закону України від 22.03.2022 р. № 7204. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1247793>

надання статусу неприбуткових організацій, що не є платниками податку, релігійним організаціям, які входять до структури релігійної організації, керівний центр якої знаходиться в державі, що здійснила військову агресію проти України та або тимчасово окупувала частину території України", ініціаторами якого була депутатка від фракції "Голос" Інна Совсун та низка інших народних обранців. Вражає смислова прірва між цими двома документами. Основною ідеєю законопроекту І. Совсун було позбавлення афільюваних з РПЦ українських релігійних структур статусу неприбуткових організацій та переведення їх у ранг платників податку на прибуток. Документ не набув особливого розголосу, адже після того, що пережила Україна внаслідок трьох місяців війни, впроваджувати заходи, спрямовані на зміну податкового статусу одного з її головних ідеологів, було не зовсім адекватним. Тим більше, що навряд чи у кого могли б виникнути ілюзії, що представництво РПЦ в Україні припинить існування через брак фінансування. Згаданий ініціаторами законопроекту аспект проблеми міг би стати одним із пунктів комплексного рішення щодо діяльності в Україні означеної церковної структури, але аж ніяк не окремим, а тим більше єдиним законом у цій сфері.

23 листопада 2022 р. групою депутатів (в основному "Європейської солідарності") на чолі з М. Княжицьким було зареєстровано проєкт Закону № 8221 "Про забезпечення зміцнення національної безпеки у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій". На відміну від попередніх, він набув широкого суспільного резонансу.

У пояснювальній записці до законопроекту озвучувалися цілком зрозумілі мотиви необхідності ухвалення відповідного Закону, зокрема, вказувалося на те, що в умовах війни "будь-які структури, які здійснюють антиукраїнську діяльність, повинні припинити свою діяльність на території України". У документі, підписаному М. Княжицьким, стверджувалося: "Діяльність рпц на території нашої держави спрямована на підтримку збройної агресії рф проти нашої держави, реалізацію геноцидної політики рф, депортації українців, а не задоволення релігійних потреб громадян України сповідувати і поширювати віру. рпц не відокремлена від російської держави, а

її керівництво перебуває в тісній взаємодії з органами державної влади та спецслужбами, зокрема фсб рф, фактично виконуючи функції державних службовців у релігії та реалізуючи державну політику рф через наявні у них засоби влади і впливу. Зважаючи на це, діяльність рпц, її структур та організацій, які зберігають будь-яке підпорядкування з рпц, має бути повністю заборонена на території України. Така заборона відповідає практичній реалізації міжнародного права у сфері прав людини, зокрема свободи совісті, що підтверджує законодавчий досвід Латвії, де на законодавчому рівні прийнято рішення про відокремлення Латвійської православної церкви від рпц". У другій частині пояснювальної записки йшлося про необхідність законодавчо закріпити факт постановня в Україні автокефальної православної церкви та "поставити край спекуляціям в українському православ'ю"³⁹⁹.

Текст пояснювальної записки засвідчує абсолютно об'єктивне сприйняття народними обранцями ролі РПЦ у війні, розв'язаної Росією проти України, і розуміння необхідності заборони її діяльності на території держави.

Однак сам текст законопроекту абсолютно не про це. У його преамбулі зазначається, що метою закону є визначення особливостей діяльності іноземних релігійних організацій на території України з метою запобігання загрозам національній безпеці України та забезпечення порядку, а також особливостей найменування православних релігійних організацій "з урахуванням Патріаршого та Синодального Томосу".

Чомусь у преамбулі Закону, який має назву "Про забезпечення зміцнення національної безпеки у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій" розповідається про постановня Автокефальної Православної церкви України і отримання нею Томосу, а його перша стаття визначає статус Православної церкви України, яка, згідно з уявленнями авторів, "співпрацює з державними

³⁹⁹ Про забезпечення зміцнення національної безпеки у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій : Пояснювальна записка до проекту Закону України від 23.11.2022 р. №8221 URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1553223>

органами в межах державного та канонічного церковного законодавства щодо служіння церковній єдності, захисту релігійної свободи, а також інших питань, що становлять спільний інтерес"⁴⁰⁰ (це після того, як у пояснювальній записці у "симфонії" з державою звинувачувалася РПЦ). Друга стаття "регулює" використання терміна "православний". На думку авторів законопроекту, релігійні організації, які не належать до ПЦУ, можуть використовувати його лише "за рішенням керівного органу Православної Церкви України".

Третя стаття визначає "організаційні засади функціонування іноземних релігійних організацій". Причому, законодавці не тільки не потрудилися дати визначення терміна "іноземні релігійні організації", а й не пояснили, чому законодавче регулювання такого важливого аспекту релігійного життя міститься не у спеціальному законі. Усі організаційні засади їх функціонування у пропонованому законопроекті зводяться до того, що їм дозволяється здійснювати діяльність в Україні за умови, що їхня діяльність не шкодить національній і громадській безпеці, охороні публічного порядку, здоров'ю чи моралі, правам і свободам інших осіб, а уразі, якщо вони "прямо або опосередковано підтримують збройну агресію проти України", їхня діяльність буде забороненою (не зрозуміло, чому такі санкції необхідно застосовувати тільки до іноземних релігійних організацій).

У частині першій статті четвертої "Іноземні релігійні організації, діяльність яких заборонена на території України" відразу відбувається правозастосування попередньої статті і без будь-якої аргументації проголошується заборона діяльності на території України Російської православної церкви та її структур. У наступних частинах цієї статті, які регламентують процедури припинення діяльності, знову йдеться не конкретно про РПЦ, а про якісь міфічні "заборонені іноземні релігійні організації".

Отже, на нашу думку, цей документ схожий не на законодавчий акт, а на партійний буклет. Він грубо порушує

⁴⁰⁰ Про забезпечення зміцнення національної безпеки у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій : Проект Закону України від 23.11.2022 р. №8221 URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1553223>

основоположні демократичні принципи відокремлення держави від церкви і церкви від держави, свободи совісті і рівності конфесій перед законом (тут мова навіть не про РПЦ і її українські структури) і може мати далекосяжні катастрофічні наслідки, провокуючи розколи в українському суспільстві, запобігти яким, за твердженням його авторів, мав би й послужити Закон. При цьому він не виконує поставлену перед ним головну мету – законодавче обґрунтування заборони діяльності в Україні Російської православної церкви як ідеолога і сакралізатора розв'язаної Росією війни проти України.

Юридична оцінка проекту Закону № 8221 містилася у висновку Головного науково-експертного управління апарату Верховної Ради України. Експерти абсолютно слушно зазначили, що, "виходячи зі змісту та предмета регулювання законопроекту, прийняття окремого закону є сумнівним, адже питання державно-церковних відносин, свободи світогляду та віросповідання, діяльності релігійних організацій в Україні регулюється Конституцією України та спеціальним Законом України "Про свободу совісті і релігійні організації", а питання національної безпеки регулюється Законом України "Про національну безпеку України"⁴⁰¹. Автори висновку наголосили, що діяльність релігійних організацій, що є юридичними особами, у разі порушення положень чинного законодавства України може бути припинено лише за рішенням суду (ч.ч. 3 та 4 ст. 16 Закону про свободу совісті").

ГНЕУ висловило занепокоєння розмитістю формулювань, що визначають належність українських релігійних організацій до РПЦ, і перелічують підстави, які, відповідно до Закону, можуть стати приводом для припинення діяльності релігійних організацій, серед яких найбільш придатною до застосування в умовах війни бачиться норма, яка передбачає цю санкцію у разі "засудження

⁴⁰¹ Про забезпечення зміцнення національної безпеки у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій : Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України на проект Закону України від 23.11.2022 р. №8221. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1575318>

її (релігійної організації) уповноважених осіб за вчинення кримінального правопорушення проти основ національної безпеки України, передбаченого ст. 111-1 Кримінального кодексу України". Ще одним зауваженням експертів було те, що "ліквідація або припинення релігійної організації може мати серйозні наслідки для релігійного життя всіх членів релігійної громади, а тому слід подбати про те, щоб не припинити діяльність релігійної громади лише через протиправні дії окремих її членів".

Висновком ГНЕУ, по суті, було "поставлено хрест" на законопроекті М. Княжицького. Але і без нього цей проєкт закону був приречений з політичних причин, адже його ініціаторами були представники чи не єдиної групи згуртованої опозиції, що залишилася в українському парламенті, яка, до того ж, закладала в цей документ свій партійний інтерес. Саме цим можна пояснити артикуляцію уваги на набутті особливого статусу в українському релігійному полі Православної церкви України, постанови якої стійко асоціюється з Петром Порошенком і його політичною силою.

5 грудня 2022 р. було зареєстровано проєкт Закону 8262 "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення правового регулювання діяльності релігійних організацій"⁴⁰², ініціаторами якого були народна депутатка Ірина Констанкевич та інші. Норми цього документа спрямовані на вирішення трьох завдань: по-перше, на спрощення процедури зміни підлеглості релігійних громад та внесення відповідних змін у їх статuti, що мало б пришвидшити процес переходу громад з УПЦ до ПЦУ, по-друге, на невизнання державою права релігійних центрів, монастирів, релігійних братств, місіонерських товариств (місій) "на їх підлеглисть у канонічних та організаційних питаннях іноземним релігійним організаціям, діяльність яких заборонена на території України відповідно до Закону"; по-третє, на заборону

⁴⁰² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення правового регулювання діяльності релігійних організацій : Проєкт Закону України від 05.12.2022 р. № 8262. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1562260>

"передавати державне або комунальне майно в безоплатне користування або позичку, або оренду релігійній організації, яка ...входить до структури (є частиною) релігійної організації, керівний центр якої знаходиться за межами України, в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України". Якщо перший пункт може бути предметом дискусії, то правова обґрунтованість двох наступних викликає запитання. Річ у тім, що в українському законодавстві відсутнє визначення терміна "іноземні релігійні організації". Він побіжно згадується у статті 12 Закону "Про свободу совісті і релігійні організації". Критеріїв належності релігійних організацій до "іноземними" немає, й очевидно цей статус може бути легко оскарженим. Зрештою, якщо ініціатори законопроекту відстоюють ідею невизнання (заборони) релігійних організацій, підпорядкованих іноземним центрам, діяльність яких заборонена в Україні, то який смисл порушувати питання "заборони передачі державного або комунального майна"?

19 січня 2023 р. було зареєстровано проект Закону № 8371 "Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій"⁴⁰³, ініційований Кабінетом Міністрів України. Він передбачав внесення змін у Закон "Про свободу совісті і релігійні організації", згідно з якими "не допускається діяльність релігійних організацій, які афілійовані із центрами впливу релігійної організації, керівний центр якої знаходиться за межами України, у державі, яка здійснює збройну агресію проти України". Законопроект прописує процедуру припинення діяльності релігійної організації, яка можлива лише "у судовому порядку за позовом центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії, або прокурора". Автори законопроекту пропонують наділити центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії, повноваженнями: проведення релігієзнавчої експертизи щодо виявлення

⁴⁰³ Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій : Проект Закону України від 19.01.2023 р. №8371. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1622350>

підлеглості релігійних організацій у канонічних і організаційних питаннях центрам впливу, що перебувають у державі, яка здійснює збройну агресію проти України; видання приписів щодо усунення у місячний термін порушень, виявлених експертизою; звернення до суду з позовом щодо припинення діяльності релігійної організації у разі невиконання нею приписів.

Аналізуючи текст законопроекту, експерти Головного науково-експертного управління ВРУ у своєму висновку⁴⁰⁴ зазначають, що ані Закон, в який пропонується внести зміни, ані сам законопроект не містять визначення термінів "релігійна організація, афілійована із центрами впливу", "центр впливу релігійної організації (об'єднання)", "керівний центр", "підлеглисть у канонічних питаннях", що, на їхню думку, порушує принцип правової визначеності. Відсутність юридичної визначеності у положеннях законопроекту може впливати, зокрема, і на об'єктивність проведення релігієзнавчої експертизи та "видання приписів щодо усунення порушень, виявлених за результатами проведення релігієзнавчої експертизи". На думку авторів висновку, закон мав би визначити засади проведення експертизи, статус експерта, права, обов'язки та відповідальність суб'єктів експертизи тощо. З цими зауваженнями важко не погодитися, адже остаточне рішення щодо припинення діяльності релігійної організації прийматиметься у судовому порядку у процесі жорсткого протистояння між сторонами з оскарженням як статусу позивача, так і будь-якого його твердження, що не має юридичної визначеності. Тобто, за відсутності конкретно вписаних процедур, чітко визначеного статусу експертів судовий порядок припинення діяльності релігійних організацій приречений перетворитися на тривалий і безперспективний процес.

Новелу про підлеглисть зарубіжним центрам у Закон "Про свободу совісті і релігійні організації (стаття 12) було впроваджено

⁴⁰⁴ Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій : Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України на проект Закону України від 19.01.2023 р. №8371. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1658255>

ще 20 грудня 2018 р. Законом № 2662-VIII⁴⁰⁵. Тільки там визначення було більш розлогим і юридично виваженими. Конституційним Судом України приписи Закону № 2662-VIII, з а якими "Релігійна організація (об'єднання), яка безпосередньо або як складова частина іншої релігійної організації (об'єднання) входить до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України", були оцінені як чіткі й однозначні, передбачувані за своїми наслідками, сформульовані з достатньою чіткістю та зрозумілістю. Виникає запитання, навіщо автори законопроекту 8371 вдавалися до нових, неживаних термінів, про що зауважують експерти ГНЕУ?

Законом № 2662-VIII впроваджувалася норма, яка зобов'язувала означені релігійні організації "відтворювати у своїй назві повну статутну назву такої (зарубіжної – *авт.*) релігійної організації з можливим додаванням слів "в Україні" та/або позначення свого місця в структурі іноземної релігійної організації". У ньому ж визначалися ознаки входження української релігійної організації до складу такої зарубіжної організації і навіть делегувалися повноваження центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії, проводити релігієзнавчу експертизу зареєстрованих статутів релігійних організацій (об'єднань) для виявлення цих ознак.

Отже, законодавцям немає потреби "винаходити велосипед". Норми про "релігійну організацію, яка входить до структури релігійної організації, керівний центр якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила

⁴⁰⁵ Про внесення зміни до статті 12 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України. Закон України від 20.12. 2018 р. № 2662-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2662-19#Text>

військову агресію проти України...", про ознаки входження української релігійної організації до складу такої організації, про релігієзнавчу експертизу уже присутні у чинному законодавстві. Понад те, юридична сила цих норм визнана Конституційним Судом, який у грудні 2022 р. у відповідь на подання 49 народних депутатів від 18 січня 2019 р. ухвалив рішення, що Закон України „Про внесення зміни до статті 12 Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації“ № 2662-VIII є конституційним⁴⁰⁶.

Крім того, спеціально створена експертна група, що мала дати висновок стосовно аналізу зв'язків УПЦ з РПЦ, уже підготувала його і він розміщений на офіційному сайті ДЕСС (щоправда, нам не вдалося вияснити дату документа). Підставою для створення експертної групи стало рішення РНБО України від 1 грудня 2022 р. "Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)", введене у дію Указом Президента України від 01 грудня 2022 р. № 820/2022, та Наказ ДЕСС № Н-39/11 від 23 грудня 2022 р. "Про забезпечення проведення релігієзнавчої експертизи Статуту про управління Української Православної Церкви". До її складу увійшло 6 науковців і співробітниця ДЕСС, на яку покладалися функції секретаря. Очолив експертну групу відомий український релігієзнавець Олександр Саган. У "Висновку релігієзнавчої експертизи Статуту про управління Української Православної Церкви на наявність церковно-канонічного зв'язку з Московським патріархатом" стверджується, що "УПЦ продовжує перебувати відносно РПЦ у відносинах

⁴⁰⁶ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення зміни до статті 12 Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації“ щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України» (справа щодо повної назви релігійних організацій). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va04p710-22#Text>

підпорядкування. Вона не діє як самостійна (автокефальна) Церква і не проголошує власної самостійності (автокефалії). Жодних документів чи дій, які би свідчили про трансформацію УПЦ в самостійну відносно РПЦ релігійну організацію, членами Експертної групи не виявлено"⁴⁰⁷.

На момент підготовки цього матеріалу (вересень 2023 р.) урядовий законопроект 8371 так і не був представлений для голосування. Журналіст ВВС Віталій Червоненко, посилаючись на власні джерела у парламенті, ще на початку травня 2023 р. повідомляв, що незважаючи на те, що документ підготовлений Кабінетом Міністрів за дорученням Президента В. Зеленського, який оголосив боротьбу за духовну незалежність одним зі своїх гасел, саме у фракції "Слуга народу" зібралася велика і впливова група противників заборони УПЦ: "Доходить до того, що у самій "Слузі народу" з-понад 200 депутатів проти церковного закону, як кажуть співрозмовники, можуть виступати більше третини. Одним з лідерів цієї групи захисників у команді президента є відомий православний депутат, заступник голови фракції Артем Кульченко. А дехто, як от депутат Артем Дмитрук (колишній член фракції "Слуга народу"), публічно критикує дії влади щодо, як він каже, утисків УПЦ, і навіть поскаржився на це голові МВС. Не публічно таку позицію підтримують багато його колег по Раді. Тому, як визнають співрозмовники у парламенті загалом та у "Слузі народу" зокрема, зібрати голоси зараз важко і для голосування "найм'якшого" законопроєкту"⁴⁰⁸. За його даними, наступна спроба почати розгляд законопроєкту мала відбутися наприкінці весни—на початку літа. Але і на момент написання цього розділу (початок осені 2023 р.) жодної активності з цього приводу не спостерігається. Проте наприкінці вересня спікер парламенту Руслан Стефанчук відверто визнав, що

⁴⁰⁷ Висновок релігієзнавчої експертизи Статуту про управління Української Православної Церкви на наявність церковно-канонічного зв'язку з Московським патріархатом. URL: <https://dcss.gov.ua/vysnovok-relihiieznavchoi-ekspertyzy-statutu-pro-upravlinnia-ukrainskoi-pravoslavnoi-tserkvy/>

⁴⁰⁸ Чому Верховна Рада не може заборонити УПЦ МП і як це мало працювати. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-65477459>

має серйозні сумніви, що у Верховній Раді зможе набратися необхідна кількість голосів для ухвалення закону, який обмежуватиме права УПЦ.⁴⁰⁹

Тим часом 6 лютого 2023 р. у парламенті відбулася реєстрація ще одного проекту закону № 8371-1 "Про внесення змін до Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" щодо встановлення обмежень щодо здійснення свободи сповідувати релігію або переконання, які необхідні для охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян"⁴¹⁰, тобто уже другого законопроекту, що мав стосунок до УПЦ, який ініціювала депутатка "Голосу" Інна Совсун. Документ за своєю суттю близький до урядового, тобто з розряду тих, що передбачав заборону діяльності "релігійних організацій, які входять до структури релігійної організації, керівний центр якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України...." і передбачав проведення "релігієзнавчої експертизи". У ньому було прибрано деякі з огріхів урядового законопроекту, на які вказувало ГНЕУ, однак це не вберегло його від нових гострих зауважень цієї парламентської інституції. На цьому етапі поява нових законопроектів уже сприймалася "законодавчим спамом" і усе більше переконувала у безперспективності цього процесу.

Таким чином, на нашу думку, можна констатувати, що тривалі намагання на законодавчому рівні обмежити функціонування УПЦ в Україні зведені нанівець. Через брак політичної волі було заблоковано не лише найрадикальніші законопроекти, зокрема авторства Оксани Савчук, а й урядовий документ, який встановлював такі рамки, які б ніколи не вдалося подолати українському суду.

⁴⁰⁹ Заборона УПЦ відкладається? Слуги проти. URL: https://lb.ua/news/2023/09/26/576499_zaborona_upts_mp_vidkladaetsya.html

⁴¹⁰ Про внесення змін до Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" щодо встановлення обмежень щодо здійснення свободи сповідувати релігію або переконання, які необхідні для охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян : Закон України від 06.02.2023 р. №8371-1. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1641591>

Ймовірно, це є свідченням наявності в системі української влади досить впливових сил, яким вдалося спочатку загальмувати, а потім повністю зупинити процес маргіналізації УПЦ.

Українська політична еліта, належна або близька до УПЦ, проявила своєрідне прагнення дистанціюватися від РПЦ. На різних рівнях (парламент, обласні ради) ця церковна структура оголошувалася невід'ємною складовою злочинного політичного режиму, що розв'язав війну проти України, а "рідна" УПЦ бачилася заручницею ситуації. Необхідно зауважити, що у середовищі УПЦ діє потужна опозиція не стільки митрополиту Онуфрію, як керуючому справами УПЦ митрополиту Антонію Паканичу, якого звинувачують у прагненні не допустити повного розриву зв'язків з РПЦ. Це наштовхує на думку, що й серед політиків, належних до УПЦ, також немає цілковитої єдності. Саме цим, на нашу думку, можна пояснити порівняно легке ухвалення Верховною Радою Постанови № 2288 від 31 травня 2022 р. "Про схвалення пропозицій щодо застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) до представників Російської православної церкви".⁴¹¹ Вона засвідчує розуміння українських законодавців ролі РПЦ у розв'язаній Росією війні. Зокрема, у документі стверджується: "Представники Російської православної церкви неодноразово публічно підтримували збройну агресію Російської Федерації проти України, геноцид Українського народу та депортацію українців. У системі диктатури, вибудованої в Російській Федерації, вище керівництво релігійних організацій (об'єднань) перебуває в тісній взаємодії з органами державної влади та спецслужбами, зокрема Федеральною службою безпеки Російської Федерації, фактично незаконно виконуючи функції державних службовців у релігії та реалізуючи державну політику Російської Федерації через наявні у них засоби влади і впливу". Далі документ визначає "серед церковних діячів, які системно й активно

⁴¹¹ Про схвалення пропозицій щодо застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) до представників Російської православної церкви: Постанова Верховної Ради України від 31 травня 2022 р. №2288. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2288-IX#Text>

підтримують війну проти України, легітимізують військове вторгнення та геноцид Українського народу збройними силами Російської Федерації" громадян РФ: В. М. Гундяєва (патріарх Московський і всієї Русі Кирил); Г. В. Алфєєва (митрополит Волоколамський Іларіон, керівник відділу зовнішніх церковних зв'язків РПЦ); М. В. Балашова (протоієрей, заступник керівника відділу зовнішніх церковних зв'язків РПЦ); Г. О. Шевкунова (митрополит Псковський і Порховський Тихон); П. П. Волочкова (архієпископ Сиктивкарський і Комі-Зирянський Питирим); А. В. Владимірова (протоієрей); А. Ю. Ткачова (митрофорний протоієрей); О. І. Осипова (російський православний богослов, педагог і публіцист). Однак у депутатів не вистачає юридичних інструментів, щоб піддати цих осіб відповідному до їх злочинів покаранню. І Верховна Рада обмежується тим, що вносить на розгляд РНБО України пропозицію щодо застосування до названих представників РПЦ персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій). У переліку з 19 заходів 15 мають фінансово-економічне спрямування. Депутати пропонують впровадити проти ієрархів РПЦ такі економічні обмеження: блокування активів, обмеження торговельних операцій, запобігання виведенню капіталів, зупинення ліцензій та інших дозволів, заборону участі у приватизації та набуття у власність земельних ділянок, користування радіочастотами, впровадження валютних та готівкових обмежень. Інші санкції спрямовані на позбавлення державних нагород України, заборони в'їзду на територію України, анулювання офіційних візитів і "припинення культурних обмінів, наукового співробітництва, освітніх та спортивних контактів, розважальних програм з іноземними державами та іноземними юридичними особами.

Лише через 8 місяців після ухвалення Постанови № 2288 Указом Президента України від 23 січня 2023 року № 26/2023 було уведено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 січня 2023 року "Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)" щодо групи осіб, належних до Російської православної церкви і Російського об'єднаного союзу християн віри євангельської (п'ятидесятників). Щоправда, ініціатором упровадження

санкцій у Рішенні РНБО значиться не Верховна Рада, а Кабінет Міністрів та Служба безпеки⁴¹².

Порівняно з парламентською постановою кількість обмежувальних заходів зазнала скорочення. Замість 19 (а по суті 18) їх залишилося 14. У список санкцій РНБО не увійшли такі обмеження, пропонувані Верховною Радою: заборона користування радіочастотним ресурсом України; обмеження або припинення надання електронних комунікаційних послуг і використання електронних комунікаційних мереж; припинення видачі дозволів, ліцензій на ввезення в Україну з іноземної держави чи вивезення з України валютних цінностей та обмеження видачі готівки за платіжними картками, емітованими резидентами іноземної держави; припинення дії торговельних угод, спільних проєктів та промислових програм у певних сферах, зокрема у сфері безпеки та оборони; відмова в наданні та скасування віз резидентам іноземних держав, застосування інших заборон в'їзду на територію України. Перші дві позиції стосувалися доступу підсанкційних осіб до українського медійного простору, наступні дві, на нашу думку, могли стосуватися усе ще діючих торговельних угод як між Україною та Росією (наприклад, угоди про транзит газу), так і між Росією і Євросоюзом (ті самі газові договори).

Однак головна інтрига крилася не в суті економічних обмежень, а у переліку осіб, щодо яких запроваджено санкції. На відміну від парламентської Постанови, де значилося 8 представників РПЦ, в Додатку до Рішення РНБО під санкції підпало 22 особи. До Алфеева Г. В., Балашова М. В., Волочкова П. П., Владімірова А. В., Ткачова А. Ю., Осипова О. І. у новому списку додалися Богдасаров Р. С. (завідуючий сектором із взаємодії з розгвардією РПЦ), Булков О. В. (архімандрит Філарет, заступник голови відділу зовнішніх церковних зв'язків РПЦ), Ганьжин О. І. (архімандрит Алексій, заступник голови синодального відділу із взаємодії зі збройними силами та правоохоронними органами

⁴¹² Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 січня 2023 року "Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)": Указ Президента України від 23 січня 2023 р. № 26/2023. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/262023-45613>

РПЦ), Горбачов Л. Е. (митрополит Клінський Леонід РПЦ, голова патріаршого екзархату Африки), Гундяєв М. М. (представник РПЦ при Всесвітній Раді Церков, протоієрей, племінник патріарха Кирила), Ємельянов Л. Г. (митрополит Владимирський і Суздальський Тихон РПЦ), Кіпшидзе В. В. (заступник голови синодального відділу із взаємодії церкви з суспільством та ЗМІ РПЦ), Кульберг О. С. (митрополит Єкатеринбурзький і Верхотурський Євгеній, голова синодального відділу релігійної освіти та катехізації РПЦ), Легойда В. Р. (т. в. о. керівника пресслужби патріарха Московського і всієї Русі), Немцов М. Ф. (митрополит Пермський і Кунгурський Мефодій), Овчаров О. А. (голова синодального відділу із взаємодії зі збройними силами та правоохоронними органами РПЦ), Севрюк А. Ю. (митрополит Волоколамський Антоній, голова відділу зовнішніх церковних зв'язків РПЦ), Татаринцев К. Ю. (завідуючий сектором із взаємодії з повітряно-космічними силами синодального відділу із взаємодії зі збройними силами та правоохоронними органами РПЦ, протоієрей), Чашин М. М. (митрополит Сингапурський і Південно-Східно-Азіатський Сергій РПЦ), Щипков О. В. (заступник голови всесвітнього російського народного собору, перший заступник голови синодального відділу із взаємодії церкви з суспільством та ЗМІ РПЦ), Ряховський С. В. (головуючий єпископ, голова духовної ради Російського об'єднаного союзу християн віри євангельської (п'ятидесятників), співголова консультативної ради глав протестантських церков Росії).

У переліку осіб, щодо яких застосовано санкції цим документом, відсутні два ключові суб'єкти – Патріарх Кирил (Гундяєв) і митрополит Псковський і Порховський Тихон (Шевкунов). Останній вважається особистим духовником Путіна і найімовірнішим наступним патріархом. Виявляється, що до них санкції було запроваджено рішенням РНБО від 19.10.2022 року, уведеним в дію Указом Президента України від 19.10.2022 № 726/2022⁴¹³. У

⁴¹³ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 19 жовтня 2022 року «Про застосування та внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» : Указ Президента України від 19.10.2022 р. № 726/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7262022-44481>

Додатку 1 до рішення РНБО міститься перелік 2251 фізичної особи, до яких застосовуються санкції. 2215 і 2216 позиції списку, які розміщені на 1569–1561 сторінках цього об'ємного документу, займають Гундяєв Володимир Михайлович і Шевкунов Георгій Олександрович. Щодо обох було впроваджено ідентичний пакет економічних санкцій із 13 пунктів. Не дивно, що в українському інформаційному просторі ця подія була майже не поміченою. Лише РІСУ (Релігійно-інформаційна служба України) зуміла віднайти у довгих санкційних списках прізвище Московського патріарха. Ще кілька інших видань перепостило її повідомлення. Жодних коментарів офіційних осіб з цього приводу нам віднайти не вдалося. Зважаючи на те, що занесення до санкційних списків вищих ієрархів РПЦ мало не так економічне, як символічне значення, медійне мовчання з цього приводу можна сприймати або за умисне прагнення приховати подію, або за просте нерозуміння її значення.

Показовими на цьому тлі були дії найближчих союзників України. Міністерство закордонних справ Великобританії оголосило про запровадження санкцій проти Московського патріарха ще у червні 2022 року⁴¹⁴. У цей же час обговорювався шостий пакет санкцій Євросоюзу щодо Росії, який вдалося узгодити тільки після виключення зі санкційного списку на вимогу Угорщини очільника РПЦ⁴¹⁵. Офіційний сайт уряду Канади оголосив про запровадження санкцій щодо В. Гундяєва 8 липня 2022 р.⁴¹⁶ Уряд Литви після численних невдалих спроб занести Московського патріарха до санкційних списків ЄС у липні 2022 р. заборонив йому в'їзд на

⁴¹⁴ Великобританія запровадила санкції проти російського патріарха Кирила. URL: <https://glavcom.ua/country/politics/velikobritaniya-zaprovadila-sankciji-proti-rosiyskogo-patriarha-kirila--853472.html>

⁴¹⁵ EU Sanctions Debate Held Up Again by Hungary. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-06-01/ukraine-latest-us-to-send-advanced-rockets-russia-holds-drills>

⁴¹⁶ Minister Joly announces additional sanctions targeting Russian disinformation and propaganda agents URL: <https://www.canada.ca/en/global-affairs/news/2022/07/minister-joly-announces-additional-sanctions-targeting-russian-disinformation-and-propaganda-agents.html>

територію країни за «навмисне заперечення територіальної цілісності та суверенітету України, а також за виправдання і підтримку агресивних дій Росії, які грубо порушують норми й принципи міжнародного права»⁴¹⁷. Чеський уряд 26 квітня 2023 року започаткував Національний список санкцій Чеської Республіки і саме В. М. Гундяєв став його першим фігурантом. Міністр закордонних справ країни прямо заявив, що «такої честі» Московський патріарх удостоївся за «підтримку війни в Україні та виправдовування звірств, які чинять російські солдати»⁴¹⁸.

За таких обставин українська влада мусила реагувати, але ця реакція, м'яко кажучи, була дивною. Погоджуючись із твердженнями української редакції ВВС про наявність потужного лобі РПЦ у стінах парламенту, на нашу думку, варто припустити про існування і в оточенні президента не менш впливових осіб, які не готові йти на загострення відносин з РПЦ.

Отже, протягом майже восьми місяців українська влада у важких муках народжувала цілісний санкційний пакет проти чільних представників РПЦ. За цей час зі списку не лише випали ключові суб'єкти, які загубилися в інших санкційних пакетах, але й відбулося пом'якшення самих обмежень. Навіть порівняно із першим (парламентським) варіантом, документ, в якому було закладено явні диспропорції між злочином і покаранням, на виході став іще беззубішим. Українські можновладці надто довго виважували, кого з російських церковників і як покарати "рублем" і позбавленням привілеїв за участь в організації геноциду українського народу.

На нашу думку, уся ця санкційна історія від початку була позбавлена практичного смислу через несиметричність заявлених викликів і відповідей на них. Єдина санкція, яка могла б мати відчутний вплив на становище РПЦ в Україні, – це "заборона

⁴¹⁷ Литва заборонила в'їзд главі РПЦ Кирилу. URL: <https://www.unian.ua/world/litva-zaboronila-v-jizd-glavi-rpc-kirilu-novini-svitu-11918934.html>

⁴¹⁸ Česko zařadilo první osobu na sankční seznam, patriarchu Kirilla. URL: <https://www.ceskenoviny.cz/zpravy/cesko-zaradilo-prvni-osobu-na-sankcni-seznam-patriarchu-kirilla/2357453>

участі в оренді державного майна резидентами іноземної держави та особами, які прямо чи опосередковано контролюються резидентами іноземної держави або діють в їх інтересах". Застосування її, на нашу думку, відкриває перспективу позбавити РПЦ можливості через афілійовані структури використовувати дві найбільші українські православні святині – Києво-Печерську і Почаївську лаври.

Треба віддати належне, у Постанові ВРУ від 31 травня поміж іншим криється відповідь на питання, як притягти злочинців до справедливої відповідальності: "Російські священики, так само як і військово-політичне керівництво та військовослужбовці збройних сил Російської Федерації, мають нести відповідальність за злочин геноциду Українського народу та інші злочини відповідно до статей 6, 7 та 8 Римського Статуту Міжнародного кримінального суду"⁴¹⁹ (стаття 6 "Геноцид", стаття 7 "Злочини проти людяності", стаття 8 "Воєнні злочини"). Саме ці злочини є сферою компетенції Міжнародного кримінального суду. Римським Статутом чітко визначені понятійні категорії, процедура притягнення до відповідальності, покарання, апеляції та інші правові механізми. Стаття 25 Римського Статуту "Індивідуальна кримінальна відповідальність" встановлює, що особа підлягає кримінальній відповідальності й покаранню за злочин, що підпадає під юрисдикцію Суду у тому разі, якщо вона: наказує, підбурює або спонукає до скоєння такого злочину; з метою сприяння вчиненню такого злочину чинить пособництво, підбурювання чи будь-яким іншим способом сприяє його вчиненню; будь-яким іншим чином сприяє вчиненню такого злочину групою осіб, які діють зі спільною метою; прямо та публічно підбурює інших до вчинення геноциду⁴²⁰. В усіх згаданих пунктах ідеться про кримінальну відповідальність за підбурю-

⁴¹⁹ Про схвалення пропозицій щодо застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) до представників Російської православної церкви : Постанова Верховної Ради України від 31 травня 2022 р. №2288. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2288-IX#Text>

⁴²⁰ Римський статут Міжнародного кримінального суду (офіційний переклад). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

вання інших, у тому числі злочинної групи, до скоєння злочинів, що підпадають під юрисдикцію МКС. Саме роль підбурювача у розв'язаній Росією війні відіграє РПЦ. Залишається ретельно збирати факти, що засвідчуватимуть це під час майбутнього міжнародного трибуналу.

Кейс Римського Статуту наражається на дві принципові перепони. По-перше, Україна до цих пір не ратифікувала нею ж підписаний договір від 20 січня 2000 року про приєднання до цього міжнародного договору. В умовах розв'язаної проти неї війни вона усе-таки за фактом доєдналася до договору через активацію пункту 3 статті 12 Римського статуту, в якому йдеться про визнання юрисдикції Міжнародного кримінального суду державою, яка не ратифікувала Римський статут. Наслідком цього, за словами експерта-криміналіста Євгена Крапивіна, стало те, що "МКС уже використовує усі свої процедурні механізми щодо міжнародних злочинів, скоєних в умовах російсько-української війни. МКС самостійно ініціює провадження, надсилає своїх слідчих та прокурорів, обмінюється інформацією з Україною, відкриває Офіс в Україні для ще тіснішої взаємодії. Україна, зі свого боку, ухвалила зміни до КПК (Розділ IX-2) щодо співпраці з МКС, щоб цей обмін інформацією відповідав процесуальним вимогам". Однак такий шлях веде лише до покладення на себе усіх зобов'язань та відмові від прав, які отримує держава учасник договору. По-друге, українське законодавство не повністю корелює з нормами Римського Статуту. Зокрема, Є. Крапивін наголошує на необхідності узгодження норм Кримінального кодексу з Римським Статутом, зокрема, у визначенні таких понять, як "командна відповідальність"^{*}, "злочини проти людяності", "агресія" тощо⁴²¹.

^{*} Термін «командна відповідальність» застосовується у випадках злочинної діяльності організованої групи, заснованої на ієрархічному підпорядкуванні членів, в якій сигнали до дій передаються по вертикалі зверху до низу – по команді. Як правило цей термін застосовується до військових злочинів, де рядові виконують команди командирів. Але, на нашу думку, це поняття може бути застосоване й до РПЦ як строго ієрархічної структури.

⁴²¹ Україна та Римський статут. Чому треба ратифікувати цей договір? URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3691045-ukraina-ta-rimskij-statut-comu-treba-ratifikovati-cej-dogovir.html>

Крім того, на нашу думку, в умовах, коли головним завданням держави стає збереження суспільного миру і недопущення появи ексцесів, пов'язаних з міжрелігійними конфліктами, необхідно впровадити зміни до Кримінального кодексу України у частині посилення відповідальності за "розпалювання національної, регіональної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності або образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями". За чинних норм санкція за такі дії передбачає накладення штрафу у розмірі "від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або обмеження волі на строк до п'яти років, або позбавленням волі на строк до трьох років" (стаття 161 ККУ). У гривневому еквіваленті сума штрафу за такі дії становить від 3400 до 8500 гривень, що перетворює цю норму у фікцію, тому що трансакційні витрати на притягнення до відповідальності за такий злочин становитимуть суму на порядок вищу.

У 2017 р. Олександр Бурмагін за підтримки координатора проєктів ОБСЄ в Україні опублікував дослідження "Практика застосування національного законодавства у сфері протидії мові ворожнечі"⁴²², у якому, проаналізувавши наявність і природу вироків у кримінальних справах, пов'язаних із застосуванням статті 161 ККУ з 2007 до 2017 рр., доходить висновку, що за 10 років було порушено 11 кримінальних справ, з них 4 випадки стосувалися переслідування релігійної групи "Свідки Єгови", 3 – етнічної групи кримських татар, інші здебільшого стосувалися випадків расистського характеру. У трьох випадках було застосоване покарання у вигляді штрафів, у п'ятьох – звільнення від відбування покарання з іспитовим строком, в інших трьох – справи було закрито через закінчення строків давності (1 випадок), через дійове каяття (1 випадок) та через відмову потерпілих від обвинувачення (1 випадок). Жодної справи за мотивами міжправославної ворожнечі у ці роки порушено не було. Однак наприкінці 2022–2023 рр.

⁴²² Олександр Бурмагін. Практика застосування національного законодавства у сфері протидії мові ворожнечі. URL: <https://www.ppl.org.ua/wp-content/uploads/2023/02/366406.pdf>

саме супроти діячів УПЦ було порушено 3 кримінальні справи за цією статтею: у грудні 2022 р. суд призначив покарання у виді штрафу в розмірі 500 неоподаткованих мінімумів ректору Почаївської духовної семінарії,⁴²³ у січні повідомлення про підозру отримав секретар Кіровоградської єпархії УПЦ,⁴²⁴ а в березні – настоятель кафедрального собору УПЦ в Ужгороді⁴²⁵.

Стосовно цього можна тільки зазначити, що ефективнішою піар-акцією з погляду співвідношення ціна–якість для цих церковних діячів годі було й вигадати. За 8500 гривень вони отримали максимально можливу медіа розкрутку. Міра покарання повинна мати ефект, що запобігатиме ексцесам, а не потуратиме їм. Зневажливе публічне ставлення до релігійних переконань інших людей повинно бути настільки ж табуйоване в Україні, як, приміром, вияви расизму в сучасному західному світі.

Висновки та рекомендації. Війна зняла залишки камуфляжу і повністю оголила природу Російської православної церкви, яка є і завжди була одним із найважливіших політико-ідеологічних інструментів усіх політичних режимів Росії із втілення імперіалістичної політики. Замість того, щоб не допустити, а у разі початку, гостро засудити війну, на якій гинуть її ж вірні на обох боках фронту, ця структура прагне сакралізувати в очах російського населення криваву бійню, розв'язану її політичними патронами. Розуміння цього пройняло майже все українське суспільство. Дані соціологічних опитувань показують, що дві третини українців висупають категорично за заборону діяльності в Україні УПЦ, ще

⁴²³ Суд оштрафував ректора Почаївської семінарії УПЦ (МП) за розпалювання релігійної ворожнечі. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3649077-sud-ostrafuvav-rektora-pocajvskoi-seminarii-upc-mp-za-rozpaluvanna-religijnoi-vorozneci.html>

⁴²⁴ Секретареві Кіровоградської єпархії УПЦ МП повідомили про підозру. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3647527-sekretarevi-kirovogradskoi-eparhii-upc-mp-povidomili-pro-pidozru.html>

⁴²⁵ Розпалювання релігійної ворожнечі: в Ужгороді обирають запобіжний захід протоієрею УПЦ МП. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3698433-rozpaluvanna-religijnoi-vorozneci-v-uzgorodi-obiraut-zapobiznij-zahid-protoiereu-upc-mp.html>

19 відсотків за встановлення нагляду і контролю за її діяльністю з боку держави і тільки 6% прагнуть зберегти статус-кво.

Однак, на нашу думку, ці соціологічні дані потребують холоднокровного сприйняття. По-перше, необхідно пам'ятати, що демократія – це той політичний режим, де не тільки превалюють інтереси більшості, а й також захищені права меншості, і не можна просто знищити якусь меншинну соціальну групу тільки тому, що її позиція не збігається з позицією більшості. По-друге, не варто нехтувати тим фактом, що українське суспільство є в цілому секулярним і ті шість відсотків наших співгромадян, які хочуть збереження УПЦ, швидше за все становлять більшість практикуючих православних України.

Зв'язок РПЦ і УПЦ можна метафорично характеризувати як відносини матері і доньки. Далеко не всі українці готові екстраполювати злочинну сутність РПЦ на її українську дочку. З одного боку, не можуть бути притягнені до відповідальності діти за дії своїх батьків, з іншого – дочці нестерпно важко публічно зректися своєї матері. Саме цим зумовлені ті складні внутрішні процеси, які нині відбуваються у стані УПЦ. В її середовищі змушені уживатися як відверті адепти "русского міра", серед яких чимало агентів російських спецслужб, так і звичайні українці, які зберігають відданість церковній традиції.

Усе більше священників, які зневірилися у прагненні церковного проводу розірвати з Москвою і проголосити автокефалію УПЦ, одноосібно долучаються до ПЦУ. Однак цей процес не є стрімким і бурхливим, а ієрархія церкви плекає надію, що стан повільного гниття затягнеться і, зрештою, сам собою припиниться. Така логіка породжена раціональним осмисленням подій із зовсім близького минулого. Зокрема, після проголошення ПЦУ активний процес переходу парафій тривав усього 2-3 місяці, після чого поступово майже повністю згас. Ту саму картину спостерігаємо останні півтора роки, коли пікові показники зміни підпорядкування громад УПЦ вперше спостерігалися у перших п'ять місяців після початку війни (546 переходів), і вдруге – у квітні–червні 2023 р. (218 переходів), коли суспільна увага була зосереджена на кейсі Києво-Печерської лаври і дотичних до нього подіях (зокрема,

скандалі з побиттям військового у Хмельницькому кафедральному соборі). За ці 8 місяців відбулося три чверті актів зміни підпорядкування громад, тоді як за решту 10 місяців усього чверть (222). Зокрема, якщо у "бурхливому" травні 2002 р. відбулося 229 таких подій, то у порівняно "спокійному" жовтні того самого року тільки 13. Спостерігаємо явну аритмію цього процесу, зумовлену емоційно-інформаційними факторами.

Серйозного імпульсу процесу реструктуризації УПЦ в умовах війни, яка змінила звичні стандарти нормальності, могли б надати політичні агенти. Формально, відповідно до конституційної моделі організації державної влади в Україні, основними центрами прийняття політичних рішень є парламент, президент, уряд і органи місцевого самоврядування. Треба зазначити, що на усіх цих рівнях були здійснені ті чи інші кроки, спрямовані на розв'язання проблеми залежності УПЦ від її російської кураторки.

Найбільшу активність у цьому питанні, як і належить країні, яка є парламентсько-президентською республікою, проявила Верховна Рада України. З березня 2022 р. до лютого 2023 р. було зареєстровано 6 законопроектів, покликаних вплинути на зміну статусу УПЦ внаслідок розв'язаної проти України війни. Першим з них став законопроект Оксани Савчук "Про заборону Московського патріархату на території України" – документ, фактично проігнорований увагою медіа, відхилений профільним комітетом і навіть не удостоєний висновку Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради. Хоча, на нашу думку, це була єдина можливість розв'язати проблему законодавчим способом. Законопроект справді був різким, лаконічним і конкретним. Ним прямо заборонялася діяльність в Україні структур Московського патріархату. Однак лише таким способом і, головне, лише у той момент ця ініціатива могла спрацювати. Для цього були найсприятливіші як внутрішньо- так і зовнішньополітичні обставини. Прийняттям закону проблему було б знято раз і назавжди. Однак політичної волі на цей крок не вистачило.

Про всі інші проекти законів можна говорити одним абзацом. Вони продовжували закладений у чинному Законі "Про свободу совісті і релігійні організації" принцип запровадження обмежень

стосовно релігійних організацій, "керівний центр яких знаходиться в державі, що здійснила військову агресію проти України".

На нашу думку, цей підхід є глибоко хибним. Саме лише перебування будь-якого суспільного актора у державі, яка вчиняє збройну агресію проти України, не має вважатися злочином. Тим більше, зв'язки українського агента з таким актором не можуть стати причиною запровадження проти нього будь-яких санкцій, а тим більше загрозувати його ліквідацією. Виходить, що усі претензії України до Московського патріархату полягають лише у тому, що його керівний центр перебуває "у державі, яка здійснює збройну агресію проти України"? За цією логікою, грецьке законодавство, мало б «не допускати діяльність» щонайменше єпархій Криту і Додеканесу, а також монастирів Афону Елладської православної церкви, "які афілійовані із центрами впливу релігійної організації, керівний центр якої знаходиться за межами Греції, у державі, яка здійснює збройну агресію проти Греції", адже вони перебувають під прямою юрисдикцією Константинопольського патріархату. В умовах постійної напруги на турецько-сирійському кордоні і високої ймовірності окупації Туреччиною частини сирійських територій, чи не заманеться Башару Асаду ліквідувати одну із найстаріших православних церков – Антіохійський патріархат, аргументуючи це тим, що номоканон патріарха Фотія (IX століття) визнає Константинополь главою усіх церков Сходу. За означеним цим принципом у випадку малоімовірної агресії Туреччини проти України довелося б здійснити акт національного православно-суїциду і ліквідувати Православну церкву України.

Отже, зазначені законопроекти, встановлювали різні обмеження таким релігійним організаціям – від ненадання статусу неприбуткових організацій, що не є платниками податку (законопроект Інни Совсун № 7403), до повної їх заборони (законопроект Миколи Княжицького № 8221). У цьому ж річизі витриманий урядовий законопроект № 8371, який спрямовувався на спонукання УПЦ до офіційного розриву зв'язку з "керівним центром", факт чого мала б засвідчити "релігієзнавча експертиза".

На вразливість усіх цих законопроектів вказало Головне науково-експертне управління Апарату ВРУ, висновки якого є

готовим посібником для адвокатів, які представлятимуть інтереси УПЦ в українських і міжнародних судах. Документи страждають від великої кількості юридичних прогалин, окремі з яких мають системний характер і взагалі не можуть бути усунені. З цього усього доходимо висновку, що винесення все нових і нових законопроектів перетворилося на продукування законодавчого спау з нульовим ефектом.

Можна вважати слушними твердження української редакції ВВС і озвучену наприкінці вересня спікером Русланом Стефанчуком думку про наявність потужного лобі УПЦ у стінах парламенту, і варто припустити про існування в оточенні президента доволі впливових осіб, які не готові йти на загострення відносин з РПЦ.

Сказане дає підстави для твердження про відсутність чіткої державної політики стосовно релігійних організацій, які становлять загрозу національній безпеці України. Велика кількість зареєстрованих у Верховній Раді законопроектів, серед яких і ініційований урядом, свідчить про намагання розв'язати цю проблему на законотворчому рівні. Однак жоден із них не поданий на голосування навіть у першому читанні. Парад декларацій обласних рад з вимогою обмежити впливи Московського патріархату і його українських структур у кінцевому результаті закінчується відсутністю конкретних дій. Запущена Верховною Радою ініціатива впровадження системних санкцій супроти ієрархії РПЦ лише через 8 місяців була формалізована у Рішення РНБО, яке, втім, позбавлене не лише практичного, а й символічного смислу, бо обминає ключових фігур цієї ієрархії. Усі ці кейси засвідчують наявність, з одного боку, потужного "драйвера", здатного "зарядити" Верховну Раду, уряд, обласні ради, РНБО і Президента до активних дій, а з іншого – ще більш могутнього "стопера", якому повсякчас вдається якщо й не повністю заблокувати ці ініціативи, то значно вихолостити їхній зміст. Не виключено, що ці дві сутності уживаються в одній голові, яка приймає рішення, що є свідченням її розгубленості, сумнівів у правильності того чи іншого радикального кроку.

Виходячи з цього, основна рекомендація органам державного управління щодо формування політики стосовно Московського

патріархату полягає у визначенні чіткої стратегії дій у цій сфері. По суті, є два основні сценарії цієї стратегії:

Враховуючи загрозу національній безпеці України, виходячи з того, що РПЦ є і завжди була елементом імперської сутності російської держави і її діяльність повсякчас спрямовувалася на нищення української ідентичності та української державності, домагатися прагнути заборони її і її структур в Україні

Виходячи з принципу свободи совісті, дотримуючись демократичних стандартів у сфері забезпечення прав і свобод людини, враховуючи складність наслідків ліквідації УПЦ, залишити її у чинних правах.

Перший сценарій міг би реалізуватися швидко, методом шоквої терапії, забороною діяльності в Україні УПЦ. Одним з варіантів могла б стати заборона в Україні поряд з нацизмом і комунізмом ідеології "рашизму" із подальшою забороною афілійованих з нею воєнізованих і пропагандистських структур, у тому числі РПЦ. При цьому норми закону могли і не містити надуманих приводів на кшталт "перебування керівних центрів у країні, яка здійснила агресію проти України". Держава має бути чесною. Провина РПЦ, яка, безумовно, екстраполюється й на підлеглу їй структуру в Україні, не в цьому, а в тому, що вона завжди була інструментом нищення української ідентичності, запеклим ворогом української державності і з цією метою нині прагне сакралізувати збройну агресію РФ проти України. Саме це мало б стати публічно заявленим обґрунтуванням ліквідації в Україні Російської православної церкви. Однак, на нашу думку, нагоду здійснити такий сценарій згаяно безповоротно. Через півтора роки війни ця акція піддаватиметься серйозному спротиву як у середині країни, так і з боку союзників України, чого б, переконані, не сталося у перші місяці війни. Усі намагання обмежити функціонування УПЦ шляхом законодавчих новацій наштовхнуться на, по суті, непереборний юридичний спротив. Досить зазначити, що новації, внесені до статті 12 Закону України "Про свободу совісті і релігійні організації" у 2019 р., які полягають у позначенні у назві релігійної організації її належності до управлінських центрів, розташованих у країні, яка здійснила збройну агресію проти України, до цих пір не вдається застосувати.

Більш перспективним, на нашу думку, у випадках протиправної діяльності представників релігійних організацій є не адаптація для цих цілей спеціального законодавства, що регулює відносини у релігійній сфері, а застосування діючих норм Кримінального кодексу України, стаття 969 якого передбачає ліквідацію юридичної особи у разі вчинення її уповноваженою особою будь-якого із кримінальних правопорушень, передбачених серед інших статтями 109 ("Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади"), 110 ("Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України"), 111 ("Колабораційна діяльність"), 436 ("Пропаганда війни"), 437 ("Планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни"), 442 ("Геноцид"). Ця стаття, на нашу думку, відкриває перспективи ліквідації юридичних осіб, починаючи від релігійних громад і закінчуючи релігійними управлінськими центрами, включно з Московською патріархією (є релігійною організацією, зареєстрованою як юридична особа, відомості про яку внесено до Єдиного державного реєстру юридичних осіб та якому присвоєно основний державний реєстраційний номер (ОГРН) 1037700011843. Московську патріархію очолює патріарх Московський і всієї Русі).

Крім того, вважаємо, що українським адвокатам необхідно включити кейс Московської патріархії до загального позову на злочинні дії РФ супроти України в Міжнародний кримінальний суд (Римський статут). Для цього необхідна ретельна, кропітка робота з підготовки звинувачувальної бази, яка може принести плоди у непрогнозованій перспективі.

Другий сценарій передбачає збереження в релігійному полі України УПЦ як структурної одиниці Московського патріархату. За такого сценарію в інтересах національної безпеки держава має здійснювати такі кроки:

– проводити постійні оперативні заходи із запобігання і виявлення антидержавної діяльності її духовенства і парафіян, здійснювати комплекс просвітницьких заходів, насамперед у навчальних закладах, з висвітлення злочинної сутності і практики російських політичних режимів і Російської православної церкви як їх структурного елемента;

обмежувати право УПЦ на користування релігійними об'єктами, земельними ділянками, що перебувають у її власності;
сприяти зміні підпорядкованості релігійних громад;
здійснювати заходи спрямовані на активізацію тієї частини ієрархії, духовенства і віруючих УПЦ, які прагнуть визнання автокефалії церкви.

У виборі між обома стратегіями, на нашу думку, доречно виходити з того, що:

1. Заборона діяльності релігійних організацій є порушенням однієї з фундаментальних цінностей ліберальної демократії – принципу свободи совісті. Для українського суспільства, яке у часи диктатури пережило важкі часи релігійних гонінь, а тепер стало на шлях демократизації усіх суспільних сфер, це матиме негативні іміджеві наслідки. Натомість забезпечення УПЦ від зазіхань не лише держави, а й інших інтересантів буде демонстрацією гарантій свободи віросповідання для будь-яких віруючих. Свідоме ж нищення цієї церкви буде сприйматися іншими агентами релігійного поля як загроза тоталітарних рецидивів. Усе це може серйозно підважити авторитет української демократії. Під час жвавих обговорень ідеї заборони УПЦ у журналістських і експертних колах завжди звучить теза про те, що ця ідея буде негативно сприйнята нашими західними партнерами та демократичними міжнародними інституціями. І це дійсно так. Аргументуючи недоцільність подальшої підтримки України у її боротьбі з Росією, трампісти намагаються довести американському виборцю, що України не є демократичною державою, в ній ліквідовуються політичні партії і встановлені обмеження свободи слова. Можна прогнозувати, що заборона діяльності найбільшої (за кількістю громад) релігійної структури набуде дуже потужного розголосу і матиме непрогнозовані наслідки.

2. У питанні вибору між ліквідацією і збереженням УПЦ доцільно уникати аналогії між цим суб'єктом і проросійськими політичними партіями. По-перше, на відміну від партій, чия електоральна база не є чітко структурованою, а членство досить умовним, що зрештою й призвело до їхнього майже непомітного зникнення. Церква має хоча й не значну, але достатню кількість

беззастережно відданих їй adeptів, які постійно демонструють свою вагу під час переходу громад і передачі храмів. Історія з Києво-Печерською лаврою була в центрі інформаційного порядку денного протягом кількох місяців і супроводжувалася нагнітанням суспільної напруги. По-друге, на відміну від партій, які є інструментом реалізації влади, делегуючи до представницьких органів своїх представників, церква не претендує на участь у державному правлінні. Священники не є посадовими особами, вони не виконують державно-управлінських функцій і звинуватити їх у співпраці з окупантами складно, адже за формальними церковними канонами священникам при служінні Богу не важить, на чий території перебувають їхні парафії.

3. Заборона діяльності церкви мало кому приносила користь. Навпаки, як свідчить історія, найвищих духовних злетів церква досягала не в періоди достатку і усіляких милостей від правителів, а в часи гонінь. Немає нічого кращого для утвердження віри, як переслідування за неї, адже шлях самого Ісуса – це дорога страждань. Зазвичай церква позитивно переносить випробування стражданням, на відміну від спокус достатку. Заборонивши церкву, є ризик перетворити її у церкву-мученицю, що сприятиме зростанню її авторитету як серед віруючих, так і поміж інших церков. Приклад Української греко-католицької церкви, яка понад 40 років діяла в катакомбах, має бути повчальним. Навіть атеїстичний за суттю радянський режим не пішов найлегшим шляхом заборони православної церкви, а діяв методом постійної маргіналізації і компрометації священства і віруючих. У сучасних українських реаліях однією з форм релігійного опору стає відмова від державної реєстрації релігійних громад. Віруючі свідомо дистанціюються від держави, тим більше тоді, коли вона не приховує своїх намірів ускладнити їхнє життя.

4. Заборона церкви не вирішує фундаментальну проблему – наявність досить суттєвої групи людей, які стоять за нею. Їх неможливо переконати або якимось іншим чином переробити. З ними не вдасться досягти компромісу, адже релігійна віра не передбачає варіантів на кшталт "зійдемося посередині". Їх потрібно інтегрувати, а не викидати з соціального простору. Необхідно

усвідомлювати, що УПЦ до цих пір не маргінальна церква, яка займає якусь незначну нішу. У більшості регіонів України за кількістю громад це домінуюча конфесія. І як засвідчив "парад" рішень обласних рад стосовно визначення її подальшої долі, далеко не в усіх регіонах політична еліта готова ризикувати своїм становищем, ідучи супроти її інтересів. Як бачимо, в Одесі, Запоріжжі, Харкові і Миколаєві депутати обласних рад утрималися від таких рішень, а у Полтаві і Сумах вони були ухвалені в процесі гострих дискусій і мінімальною кількістю голосів.

5. Приклад законопроекту Миколи Княжицького засвідчує прагнення окремих політичних сил поєднати заборону УПЦ з наділенням надмірними правами ПЦУ. Однак монополізація релігійного поля може привести до перетворення церкви на елемент політичної системи, використання її соціального капіталу політичним агентом для здобуття власних переваг у політичному полі. Не варто й казати, що усе це не тільки суперечить демократичним канонам, а й несе серйозні загрози церкві, яка ризикує перетворитися із загальнонаціональної інституції на партійну.

На початку війни українська влада стояла перед непростю альтернативою, але сталося так, що проблема вибору поступово сама по собі знялася. На сьогодні, на нашу думку, немає альтернативи другому зі сценаріїв, за якого УПЦ збереже свій довоєнний статус. Її виживання і рівень впливовості віднині залежатиме не стільки від держави, скільки від здатності утримувати старих і залучати нових adeptів, а це за умови збереження існуючих суспільних настроїв стосовно цієї релігійної структури буде робити дедалі важче. В цих умовах головним завданням держави стає збереження суспільного миру і недопущення міжрелігійних конфліктів, а тим більше ексцесів із застосуванням сили. Задля цього, на нашу думку, необхідно впровадити зміни до Кримінального кодексу України у частині посилення відповідальності за "розпалювання національної, регіональної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями". Вияснення міжрелігійних конфліктів має бути раз і назавжди приборане з вулиць і церковних майданів у зали судів.

РОЗДІЛ 7

АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ОНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ
ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ З УРАХУВАННЯМ
МОЖЛИВИХ НАСЛІДКІВ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Етнічна політика – важлива складова внутрішньої та зовнішньої стратегії України, спрямованої на переможне завершення війни, деокупацію територій, моделювання повоєнного розвитку та поглиблення євроатлантичної інтеграції. Вона потребує постійної уваги, корегування та оновлення змісту, що зумовлюється низкою чинників: *по-перше*, Україна – держава з поліетнічним та полікультурним населенням, передусім у прикордонних регіонах: АРК, Донецькій, Луганській, Сумській, Харківській, Одеській, Чернівецькій та Закарпатській областях. У цих регіонах компактно проживають недостатньо інтегровані в українське суспільство національні меншини, що актуалізує загрози їх етнополітичної дезінтеграції; *по-друге*, етнополітична стабільність українського суспільства впродовж тривалого часу була одним з пріоритетних об'єктів гібридної війни РФ проти України, а з окупацією АРК, частини Донецької і Луганської областей та повномасштабною агресією опинилася перед небезпекою послаблення консолідації української громадянської нації навколо українського етносу, його державності, мови та культури. Значна частина населення України впродовж десятиріч перебувала під впливом радянської/російської пропаганди і культури, піддавалася зомбуванню ідеологією "русского міра", а близько 8 млн мешканців за переписом населення 2001 р. вважали себе росіянами, що також потребує врахування в державній етнополітиці; *по-третє*, назріли зміни в законодавстві щодо національних меншин, загострилася необхідність реалізації низки практичних кроків щодо його ефективного впровадження як однієї з вимог Європейської комісії на шляху вступу України до ЄС.

Вплив цих чинників на оновлення державної етнополітики підвищує роль її концептуальних засад: гарантування демократичного вибору України, захищеності прав громадянина (як частини етнічної спільноти) та власне етнічних спільнот – української

нації/етносу, корінних народів та національних меншин. Очевидно, саме тому у відповідь на російську агресію більшість громадян України різного етнічного походження, включаючи й значну частину росіян, згуртувалися навколо захисту національної державності, територіальної цілісності та збереження суверенітету України, відчуваючи підтримку західних демократій. Ще 22 лютого 2022 р. у відповідь на те, що Росія акумулювала свої війська на кордоні, етнічні спільноти України ініціювали загальнонаціональне гасло "Україна – наш спільний дім". У своєму зверненні до громадян держави, яке було викладено українською та англійською мовами, вони наголосили, що Україна є мирним домом для всіх національних спільнот і будь-які спроби нападу на неї не можуть бути виправданими⁴²⁶. Десятки тисяч громадян неукраїнського етнічного походження з початком повномасштабної війни не покинули Україну, рішуче виступають разом з українцями на її захист у лавах ЗСУ, добровольчих, територіальних і партизанських структур, беруть участь у волонтерському русі, самовіддано працюють на збереження економічного та соціокультурного потенціалу країни.

Осмислюючи наукові засади оновлення державної етнополітики з урахуванням можливих наслідків війни, видається доцільним стисло розглянути основні складові нинішньої етнополітичної ситуації в країні, передусім ті, що вимагають законодавчих та управлінських рішень. Як відомо, ще 17 червня 2022 р. Європейська комісія рекомендувала Європейській раді надати Україні статус кандидата на вступ до Європейського Союзу. 23 червня 2022 р. під час саміту лідерів країн ЄС Україна цей статус отримала, чим була підтверджена конституційна норма щодо євроатлантичного вибору українського народу та готовність країн ЄС бачити Україну повноправним партнером. За роки президентства В. Ющенка, П. Порошенка та В. Зеленського були ухвалені

⁴²⁶ Радченко Я. Як агресія Російської Федерації проти України вплинула на життя та права національних меншин? 30 червня 2022. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/how-the-aggression-of-the-russian-federation-against-ukraine-affected-the-life-and-rights-of-national-minorities->

важливі інституційні та законодавчі рішення на шляху реалізації євроінтеграційного курсу України, а державна етнонаціональна політика зазнала значних трансформацій.

Важливе значення має відновлення діяльності спеціального центрального органу влади у сфері формування та реалізації державної політики щодо міжетнічних відносин та захисту прав національних меншин – Державної служби з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС). Його попередня відсутність, а також недостатня координація діяльності державних органів, зокрема тих, що впроваджують етнічну політику (МОН, Мінкульт, Мінінтеграції), негативно впливала на її ефективність. У лютому 2023 р. очільником Служби став відомий учений і громадський діяч В. Єленький, який надав їй діяльності необхідну ініціативу і наполегливість у вирішенні етнополітичних колізій на етнічному та духовно-культурному ґрунті. 12 травня 2023 р. Кабінет Міністрів схвалив Концепцію Державної цільової національно-культурної програми "Єдність у розмаїтті". Концепція та відповідна їй програма стали фактично складовими виконання рекомендацій Європейської комісії від 17 червня 2022 р., а саме – "завершити реформу правової бази для національних меншин, яка зараз готується, згідно з рекомендаціями Венеційської комісії і прийняти механізми її негайного та ефективного впровадження"⁴²⁷. 26 вересня 2023 р. Кабінет Міністрів, після обговорення з представниками національно-культурних організацій етнічних спільнот затвердив Державну цільову національно-культурну програму "Єдність у розмаїтті" на період до 2034 р.⁴²⁸. Її метою є створення сталих інституційних умов на загальнодержавному та регіональному рівні для задоволення потреб та ефективної реалізації прав і можливостей осіб, які

⁴²⁷ Центр "Нова Європа". Кандидат Check-4: де Україна перебуває у виконанні 7 рекомендацій ЄС. 4 травня 2023. URL: <http://neweurope.org.ua/analytics/kandydat-check-4-de-ukrayina-perebuvaeye-u-vykonanni-7-rekomendatsij-yes/>

⁴²⁸ Кабінет Міністрів України. Розпорядження "Про затвердження Державної цільової національно-культурної програми "Єдність у розмаїтті" на період до 2034 року". 26 вересня 2023. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-derzhavnoi-tsilovoi-natsionalno-kulturnoi-prohramy-s850-260923>

належать до національних меншин (спільнот) та корінних народів України, а також сприяння зміцненню соціальної стійкості, згуртованості та загальнонаціональної єдності українського суспільства⁴²⁹.

1 липня 2023 р. стартував і триватиме до 30 червня 2026 р. проєкт "Підтримка впровадження європейських стандартів щодо боротьби з дискримінацією та захисту прав національних меншин в Україні", спрямований на підтримку України на попередніх етапах переговорів про вступ до ЄС, зокрема, шляхом виконання Висновку 2022 року щодо заявки України на членство в Європейському Союзі, включаючи узгодження законодавства та політики з нормами до європейських стандартів щодо боротьби з дискримінацією та захисту прав осіб, які належать до національних меншин, забезпечення суспільного усвідомлення різноманітності та рівності. Проєкт спільно фінансується ЄС та Радою Європи⁴³⁰.

Дедалі помітнішу роль у реалізації мовної політики відіграє Уповноважений із захисту державної мови (мовний омбудсмен). За результатами конкурсу в 2019 р. на цю посаду уряд призначив Т. Монахову, а з липня 2020 р. Уповноваженим із захисту державної мови став Т. Кремень. До кола його завдань входять захист української мови як державної; захист права громадян України на отримання державною мовою інформації та послуг у сферах суспільного життя, визначених Законом України "Про забезпечення функціонування української мови як державної", на всій території України і усунення перешкод та обмежень у користуванні державною мовою. В умовах нинішньої війни підвищився суспільний запит на державну мову, а динаміка і характер змін у

⁴²⁹ Державна служба з етнополітики та свободи совісті. Затверджено Державну цільову національно-культурну програму "Єдність у розмаїтті" на період до 2034 року. 26 вересня 2023. URL: <https://dessa.gov.ua/zatverdzheno-derzhavnu-tsilovuu-natsionalno-kulturnu-prohramuu-yednist-u-rozmaitti-na-period-do-2034-roku/>

⁴³⁰ Державна служба з етнополітики та свободи совісті. Рівність та недискримінація національних меншин в Україні: європейські стандарти. 27 вересня 2023. URL: <https://dessa.gov.ua/rivnist-ta-nedyskryminatsiia-natsionalnykh-menshyn-v-ukraini-ievropeyski-standarty/>

цій справі дозволяють говорити про запуск стрімкої "самоукраїнізації" суспільства. Державна мова різко зміцнила свої позиції та відіграє значну роль в інформаційній війні: "Мова поширення новин стала важливим фактором довіри до джерела та їх змісту, засобом формування і захисту власного українського медіапростору, стійкого до впливу російської пропаганди та інформаційно-психологічних спецоперацій ворога"⁴³¹.

У грудні 2022 р. 41% респондентів опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології, сказали, що спілкуються тільки українською мовою, ще 17% – "у більшості ситуацій" українською, натомість тільки російською говорять 6%, а переважно російською – 9% (ще 24% сказали, що вживають обидві мови "рівною мірою"). Порівняно з 2017 р. частка повних і переважних україномовців збільшилася на 8%, а частка російськомовців зменшилася на 11%⁴³².

Відбулися значні зміни політико-правового поля, яке регламентує взаємодію держави й етнічних спільнот. Було ухвалено закони України "Про освіту", "Про забезпечення функціонування української мови як державної", "Про корінні народи", "Про національні меншини (спільноти)", Стратегію щодо розвитку кримськотатарської мови, оновлено Стратегію сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської меншини⁴³³.

На особливу увагу, з погляду інновацій в етнополітиці, заслуговує ухвалення Закону "Про корінні народи України" (1 липня 2021 р.), який визнав, що корінними народами України, які

⁴³¹ Уповноважений із захисту державної мови. Україна в умовах воєнного стану зробила значний поступ назустріч державній мові, – звіт Уповноваженого. 30 квітня 2023. URL: <https://mova-ombudsman.gov.ua/news/ukraina-v-umovakh-voennoho-stanu-zrobyla-znachnyi-postup-nazustrich-derzhavnii-movi-zvit-upovnovazhenoho>

⁴³² Кулик В. Нарешті майже всі стали українцями. 18 січня 2023. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. URL: <https://ipiend.gov.ua/novyny/volodymyr-kulyk-nareshiti-majzhe-vsi-staly-ukraintsiamy/>

⁴³³ Центр "Нова Європа". Кандидат Check-4: де Україна перебуває у виконанні 7 рекомендацій ЄС. 4 травня 2023. URL: <http://neweurope.org.ua/analytics/kandydat-check-4-de-ukrayina-perebuvaе-u-vykonanni-7-rekomendatsij-yes/>

сформувалися на території Кримського півострова, є кримські татари, караїми, кримчаки. Законом серед основоположних прав корінних народів України гарантуються культурні, освітні, мовні та інформаційні права, право на сталий розвиток. У лютому 2022 р. Кабінет Міністрів України ухвалив Стратегію розвитку кримськотатарської мови на 2022-2032 рр. Документ розробило Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України спільно з Меджлісом кримськотатарського народу, органами влади та Національною академією наук України на виконання Указу Президента "Про окремі заходи, спрямовані на деокупацію та реінтеграцію тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя". Серед основних завдань Стратегії: створення умов відновлення у традиційному вжитку кримськотатарської мови; розширення сфери її застосування; реалізація мовних прав її носіїв; підвищення престижу кримськотатарської мови як засобу комунікації; сприяння деокупації та реінтеграції окупованого Криму. Кабінет Міністрів України в січні 2023 р. утворив Національну комісію з питань кримськотатарської мови та затвердив положення про її діяльність.

У 2023 р. було внесено зміни до постанови Кабміну "Про затвердження Порядку закріплення правового статусу представницького органу корінного народу України та позбавлення такого статусу", що дає можливість ДЕСС безпосередньо подавати на розгляд КМУ затвердження представницьких органів корінних народів. Наразі триває міжвідомче узгодження щодо надання такого статусу Меджлісу кримськотатарського народу⁴³⁴. Аналогічний процес відбувається з представницьким органом караїмів.

Деокупація та відновлення територіальної цілісності України органічно пов'язані з поверненням в український інформаційний та культурний простір громадян України, які перебували в окупації. Українцям окупованих АРК потрібно буде долати наслідки

⁴³⁴ Державна служба з етнополітики та свободи совісті. Рівність та недискримінація національних меншин в Україні: європейські стандарти. 27 вересня 2023. URL: <https://dess.gov.ua/rivnist-ta-nedyskryminatsiia-natsionalnykh-menshyn-v-ukraini-ievropeyski-standarty/>

геноцидної політики РФ, а корінні народи України матимуть змогу реалізувати свої права на відновлення, збереження і розвиток рідної мови та культури.

Після відновлення територіальної цілісності України органи державної влади в центрі і на місцях покликані забезпечити відновлення цілісної мозаїки різноманітних культур Криму. Метою етнополітики в Криму має стати мирне співіснування українців на одній території разом з іншими народами та національними меншинами, збереження культурної спадщини, відновлення історичної пам'яті, не спотвореної пропагандою. Суспільний плюралізм та багатоманітність, демократичні цінності стануть завершенням епохи ізоляції Криму, спричиненої тимчасовою окупацією, і сприятимуть євроінтеграційним процесам, культурному обміну, залученню інвестицій до регіону. З-поміж культурних проєктів, які належить реалізувати уряду, виділимо важливість розбудови мережі українських шкіл зі збереженням можливості навчання рідною мовою для корінних народів України⁴³⁵.

Повертаючись до Закону "Про національні меншини (спільноти) України" (13 грудня 2022 р.), зазначимо, що його ухвалення засвідчило прагнення України виконати одну з головних вимог ЄС для початку переговорів про членство нашої країни в організації. Закон про національні меншини спростував міф про "представників 130 народів – мешканців України", оскільки, за його критеріями, сьогодні в Україні є близько 20 етнічних спільнот, які зацікавлені і спроможні до самоорганізації життєдіяльності відповідних громад. Згідного з новим законом національні меншини (спільноти) є "невід'ємними, інтегрованими та органічними частинами українського суспільства", а їхня культура – частиною української культури. Особа, яка належить до національної меншини, має, серед іншого, право на самоідентифікацію, використання мови меншини, збереження культурної самобутності, освіту рідною мовою. Закон покладає на державу, серед іншого,

⁴³⁵ Кримська платформа. Стратегія відновлення Криму після деокупації.
URL: <https://ppu.gov.ua/documents/stratetiia-vidnovlennia-krymu-pislia-deokupatsii/>

такі обов'язки: виявляти і впорядковувати місця історичної пам'яті національних меншин, охороняти об'єкти їхньої культурної спадщини; вивчати історію та культуру національних меншин; здійснювати культурно-мистецькі заходи меншин; забезпечувати вивчення представниками меншин історії та культури України⁴³⁶. Принагідно зазначимо, що Закон набрав чинності з 1 липня 2023 р.

Разом з тим, варто прислухатися до рекомендацій Венеційської комісії про доцільність переглянути або уточнити окремі положення Закону "Про національні меншини (спільноти)", зокрема, прибрати зобов'язання щодо обов'язкового перекладу українською мовою інформації про публічні заходи або принаймні переглянути його на основі принципу пропорційності. Також комісія пропонувала переглянути зобов'язання, пов'язані з виданням книг мовами нацменшин та книгарнями; забезпечити більшу правову визначеність щодо можливості перекладу офіційних написів і загальної інформації мовою меншини. Крім того, рекомендувалося передбачити в законі критерії для прийняття методології, щоб забезпечити використання мов меншин у контактах з адміністративними органами відповідно до норм Рамкової конвенції про захист національних меншин та зобов'язань України відповідно до норм Європейської хартії регіональних мов або мов меншин⁴³⁷.

Починаючи з серпня 2023 р. розгорнулося широке обговорення проєкту змін до Закону, в якому брали участь співробітники Державної служби України з етнополітики і свободи совісті, депутати профільних комітетів Верховної Ради України, представники громадських об'єднань національних меншин (спільнот). Голова профільного комітету ВРУ А. Задорожний доповів, що одразу після отримання рекомендацій Венеційської комісії парламент приступив до роботи над проєктом змін для уточнення низки

⁴³⁶ Шамайда Т. Новий закон про нацменшини: про що він і для чого. 22 грудня 2022. TEXTY.ORG.UA. URL: <https://texty.org.ua/articles/108546/novyj-zakon-pro-nacmenshynu-pro-sho-vin-i-dlya-choho/>

⁴³⁷ Венеціанська комісія рекомендує переглянути або уточнити низку положень Закону "Про нацменшини". 13 червня 2023. Інтерфакс-Україна. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/916538.html>

положень цього Закону і вже є відповідний проект закону, який зможе не лише певною мірою виконати рекомендації Венеційської комісії, а й дійсно покращити права національних меншин, які проживають в Україні⁴³⁸. 21 вересня 2023 р. Верховна Рада України внесла зміни до Закону України "Про національні меншини (спільноти) України" щодо деяких питань реалізації прав і свобод осіб, які належать до національних меншин України⁴³⁹. В Законі встановлено вищий рівень правової визначеності в частині таких понять, як "національні меншини (спільноти) України", "спеціалізовані книгарні, утворені для реалізації прав національних меншин (спільнот)", "населені пункти/місця/місцевості, в яких особи, які належать до національних меншин (спільнот), традиційно проживають", "населені пункти/місця/місцевості, в яких особи, які належать до національних меншин (спільнот), становлять значну частину населення", "супровід (конферанс)"⁴⁴⁰.

На думку експертів, певна загроза етнополітичній стабільності залишається у зв'язку з намаганням деяких сил політизувати життєдіяльність національних меншин. Досить часто такі спроби ініціюються ззовні, особливо щодо російської, болгарської, гагаузької, румунської та угорської етнічних спільнот, які мешкають компактно у прикордонних областях. Українська держава послідовно намагається усувати будь-які суперечності на засадах

⁴³⁸ Державна служба з етнополітики та свободи совісті. Стартувало обговорення змін до Закону України "Про національні меншини (спільноти) України" з громадськими об'єднаннями національних меншин (спільнот). 10 серпня 2023. URL: <https://dcss.gov.ua/startuvalo-obhovorennia-zmin-do-zakonu-ukrainy-pro-natsionalni-menshyny-spilnoty-ukrainy-z-hromadskymy-ob-iednanniamy-natsionalnykh-menshyn-spilnot/>

⁴³⁹ Верховна Рада України. Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про національні меншини (спільноти) України" щодо деяких питань реалізації прав і свобод осіб, які належать до національних меншин (спільнот) України". 21 вересня 2023. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1999409>

⁴⁴⁰ Верховна Рада України. Пояснювальна записка до проекту закону України про внесення змін до Закону України "Про національні меншини (спільноти) України" щодо деяких питань реалізації прав і свобод осіб, які належать до національних меншин (спільнот) України. 13 серпня 2023. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42516>

практики мультикультуралізму. Свідченням відданості України європейським цінностям, дотримання нею відповідних стандартів стали п'ять періодичних доповідей України про виконання Рамкової конвенції про захист національних меншин, чотири періодичні доповіді про виконання Європейської хартії регіональних мов або мов меншин як частини національного законодавства. Положення Європейської хартії регіональних мов або мов меншин застосовуються до мов таких 13 національних меншин України: білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської. Є питання щодо захисту молдавської мови, яка насправді є румунською мовою, та грецької, оскільки греки України традиційно цією мовою не говорили. Греки Надазов'я – румеї та уруми розмовляли румейською та урумською мовами. Знання цих мов робить цю спільноту унікальною і відмінною від інших грецьких діаспор, розпорошених по світу⁴⁴¹. Варто застерегти, що все ще існує небезпека втрати цього багатства української полікультурності, оскільки греки Надазов'я разом з українцями зазнали геноциду внаслідок російської агресії. Майже повністю знищено населені пункти компактного проживання греків: міста Волноваха та Маріуполь, села Гранітне, Бугас, Чермалик, Старогнатівка та Старомлинівка.

Одним із випробувань для етнонаціональної політики, чинником ускладнення добросусідських відносин, стримування подальшого зближення України з ЄС та НАТО стала реакція історичних батьківщин національних меншин на ухвалення Закону "Про освіту". Стаття 7 цього Закону передбачає зменшення обсягу освіти мовами меншин, особливо після завершення початкової школи. Згідно з Законом, з 2020 р. представники нацменшин навчаються рідною мовою лише до 4-го класу включно. Починаючи від 5-го класу весь навчальний процес ведеться українською мовою, а мови

⁴⁴¹ Уряд схвалив Концепцію Державної цільової національно-культурної програми "Єдність у розмаїтті" до 2034 року. 12 травня 2023. *Євроінтеграційний портал*. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/novyny/uryad-shvalyv-koncepciyu-derzhavnoyi-cilovoyi-nacionalno-kulturnoyi-programy-yednist-u>

нацменшин вивчаються лише як окремий предмет. Дискусії навколо цього положення тривали близько двох років і тільки позитивна реакція України на Рекомендації Венеційської комісії щодо мовного питання в Законі "Про освіту" дозволила розблокувати перемовини Україна – НАТО. У роз'ясненні Міністерства закордонних справ та Міністерства освіти йшлося про продовження перехідного терміну для імплементації мовної статті Закону⁴⁴², проведення додаткового навчання та підвищення кваліфікації тих учителів, які вже викладають відповідні предмети мовою національної меншини, щоб вони мали змогу викладати цей предмет державною мовою. У процесі запровадження сучасної концепції двомовного викладання основних навчальних дисциплін ці вчителі є надзвичайно цінним надбанням і важливим ресурсом як для держави, так і національних меншин⁴⁴³.

Позитивне значення мало підписання Президентом України 1 липня 2023 р. Закону "Про внесення зміни до розділу XII "Прикінцеві та перехідні положення" Закону України "Про освіту" щодо врегулювання окремих питань освітньої діяльності в умовах воєнного стану", яким переноситься термін переходу на українську мову шкіл із викладанням предметів мовою однієї з країн ЄС на 1 вересня 2024 р. Ті школярі, що розпочали здобуття загальної середньої освіти до 1 вересня 2018 р. мовою відповідної національної меншини, не припиняють здобувати таку освіту відповідно до правил, які існували до набрання чинності Закону "Про освіту", з поступовим збільшенням кількості навчальних предметів, що вивчаються українською мовою, не до 1 вересня 2023 р., як передбачено чинним законодавством, а до 1 вересня 2024 р.

Тут доречно зазначити, що ситуацію щодо забезпечення мовно-культурних прав румунської та угорської національних меншин нагнітають деякі політики історичних батьківщин цих

⁴⁴² Міністерство освіти і науки України. Позиція щодо статті 7 Закону України "Про освіту". 27 жовтня 2017.

⁴⁴³ Міністерство закордонних справ України. Детальні роз'яснення щодо ст. 7 Закону України "Про освіту". 27 вересня 2017. URL: <https://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/60082-detalyjni-rozjasnennya-shhodo-st-7-zakonu-ukrajini-pro-osvitu>

меншин з метою тиску на Україну. Це свідчить і про певні недоліки в комунікації щодо роз'яснення державної політики в мовній та культурній сферах. Водночас соціологічні опитування ілюструють, що частина етнічних українців також незадоволена станом забезпечення своїх мовно-культурних потреб. Свідченням цього є численні скарги на ім'я Уповноваженого із захисту державної мови стосовно можливості отримання державною мовою інформації та послуг у сферах суспільного життя.

Певну настороженість у частини суспільствознавців викликає й деяка радикалізація українського соціуму, збільшення проявів ксенофобії до громадян України, які є етнічними росіянами. Так, опитування, проведене КМІСом упродовж 22 лютого – 6 березня 2023 р., засвідчило, що 36% населення негативно ставляться до цієї групи українських громадян. Це ставлення, вочевидь, має емоційно-психологічний характер і є відповіддю на звірства окупаційних військ, але дані соціологічних досліджень показують, що загалом погляди громадян України-етнічних росіян хоч і дещо відрізняються від поглядів етнічних українців, однак не дуже істотно, й частина цих громадян так само захищає Україну від ворогів⁴⁴⁴. Звичайно, є й чимало зрадників, колаборантів, чия підступна діяльність на руку ворогу негативно впливає на ідентичність і єдність українського соціуму. Заборона російської музики в українських медіа та громадському просторі, імпорту та розповсюдження книг та іншої видавничої продукції з РФ, тимчасово окупованих нею територій України та з Білорусі⁴⁴⁵ стала природною реакцією суспільства на політику геноциду українців, яку веде РФ.

Не можна оминати й за давню проблему інтеграції в українське суспільство ромів, які проживають найбільш компактно в

⁴⁴⁴ Паніотто В. Ставлення до біженців, внутрішньо переміщених осіб, до російськомовних громадян та до деяких інших категорій населення України. 30 березня 2023. Київський міжнародний інститут соціології. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1218&page=1>

⁴⁴⁵ Собенко Н. Рада заборонила російську музику і книжки. 19 червня 2022. *Суспільне. Новини*. URL: <https://suspilne.media/251743-rada-zaboronila-rosijsku-muziku-i-knizki/>

Закарпатській, Одеській, Донецькій, Харківській, Дніпропетровській областях. Під час повномасштабного вторгнення ставлення до ромів було ніби на шальках терезів: від захвату від ромів Херсонщини, які героїчно "крали" ворожу техніку, до застереження, що в деяких країнах, зокрема в Румунії та Угорщині, ромів уособлюють як українських біженців. У цьому відношенні викликають занепокоєння поодинокі факти агресії на етнокультурному ґрунті, які почастишали в окремих місцевостях, зокрема, проти ромів, що може кваліфікуватися як прояви ксенофобії. Складними для ромів залишаються проблеми, пов'язані з оформленням свідоцтва про народження, ідентифікаційних кодів, документів на право власності, прописки, реєстрації місця проживання тощо; доступу до медичних та соціальних послуг (медичного обслуговування, соціальної та правової допомоги), житлово-комунальна сегрегація компактних поселень. Доступ до якісної освіти на всіх її рівнях (від дошкільної до базової профільної та вищої) залишається одним із ключових механізмів інтеграції представників ромської спільноти в українське суспільство. Незнання державної мови та загальна неосвіченість є одним із головних бар'єрів соціальної інтеграції ромів. Додаткові ускладнення зі здобуттям ромами освіти виникли на тлі дистанційного навчання в період епідемії COVID-19 та російсько-української війни. Поодинокі прояви насилля щодо ромів свідчать про все ще помітний рівень етнічних упереджень та стереотипів стосовно них. Ефективне розслідування та невідворотність покарання за скоєння злочинів на ґрунті нетерпимості вимагає, зокрема, внесення відповідних змін до вітчизняного антидискримінаційного права.

Соціологічне дослідження, яке протягом травня 2023 р. проводила міжнародна благодійна організація "Ромський жіночий фонд "Чіріклі" серед ромів внутрішньо переміщених осіб у Дніпропетровській, Запорізькій, Одеській, Закарпатській областях щодо потреб ромів-переселенців, надання соціальних та адміністративних послуг, засвідчило, що залишаються актуальними проблеми інтеграції, прояви дискримінації, доступу до ринку праці та забезпечення фінансової незалежності сімей переселенців, інформації,

доступу дітей до освіти. Особливо складна ситуація у Дніпропетровській та Запорізькій областях⁴⁴⁶.

Ще однією вірогідною можливістю зростання ксенофобії є активізація духовного паломництва (прощі) євреїв-хасидів, яка має як мінімум дві суперечливі тенденції в реакції місцевих мешканців: а) поширення ворожих настроїв та акцій, скерованих проти прибульців; б) зростання зацікавленості в розвитку прощі і збільшення толерантності⁴⁴⁷. Гібридна війна країн арабського світу з Ізраїлем, геноцид, російський слід у недавній атаці ХАМАС може спричинити хвилю насилля в Європі, терористичні акти навіть в Україні, в чому зацікавлена країна-терорист.

Повномасштабна війна, тимчасова окупація частини території України, близько 12,5 мільйона біженців різного етнічного походження всередині та поза межі країни безповоротно змінили етнонаціональну структуру населення прикордонних до РФ областей⁴⁴⁸. Значна частина внутрішньо переміщених осіб (ВПО) інтегрується в нові громади, збагачує їхнє життя, отримує новий досвід і, можливо, залишиться там, що актуалізує завдання формування в суспільстві атмосфери терпимості, толерантності й співпраці осіб та груп, що відрізняються етнічною, культурною, мовною та релігійною самобутністю, ціннісними орієнтирами.

Важливо зберігати органічний зв'язок із українцями, у тому числі і з-поміж національних меншин, які знайшли притулок і захист у країнах-партнерах. Поряд з етнічними українцями "біженцями від війни" стали національні меншини. Тільки з окупованого Мелітополя вдалося виїхати за кордон 180 представникам

⁴⁴⁶ Державна служба з етнополітики та свободи совісті. Становище ромів-переселенців у воєнний час. 30 серпня 2023. URL: <https://dcss.gov.ua/stanovyshchekomiv-pereselentsiv-u-voiennoyu-chas>

⁴⁴⁷ Туров І. Хасидські громади діаспори як актор впливу на національно-громадянську та етнічну динаміку в українському соціумі. *Політичні дослідження*. 2023. № 2 (6). С. 178–190.

⁴⁴⁸ Марущак О. Глобальне розселення українців після війни: шість метрополісів, де вируватиме життя. 16 жовтня 2023. *TCH*. URL: <https://tsn.ua/exclusive/globalne-rozselennya-ukrayinciv-pislya-viyni-shist-metropolisiv-de-viruvatime-zhittya-2424289.html>

єврейської національної спільноти, а болгарської – близько 300⁴⁴⁹. Відновлення безпекового простору дозволить актуалізувати їхнє повернення до України. Важливо зберегти таких громадян як свідомих учасників повоєнного відновлення, незважаючи, чи матимуть вони бажання та змогу повернутися фізично.

Розгляд етнополітичних процесів в Україні в умовах війни був би неповним без їх прогнозування і моделювання з огляду на можливі наслідки російської агресії. На нашу думку, пріоритетним завданням етнічної політики у поствоєнний період стане збереження етнічно української частки населення країни, повернення українців з країн, які надали їм тимчасовий захист та підтримку. Інакше, зазначає академік Е. Лібанова, доведеться щороку залучати близько 300 тисяч мігрантів з інших країн для підтримки економічного потенціалу і відповідної чисельності населення України на рівні близько 32-35 млн осіб. Можливо, державі доведеться розробити окрему політику із залучення емігрантів до української системи цінностей⁴⁵⁰.

Український зсув у самоідентифікації населення, в бажанні повернутися до української мови або оволодіти нею наштовхується на за давнини синдром малоросійства і "меншого брата", на успадковану звичку користування російською мовою. Актуальним залишається остаточне подолання наслідків імперського і постколоніального мислення, радянського та вже пострадянського зросійщення українців, домінації російської масової культури, хибних світоглядних настанов на кшталт "какая різниця" і "на фронті ребята говорять по-руськи". Дослідження, проведене в

⁴⁴⁹ Радченко Я. Як агресія Російської Федерації проти України вплинула на життя та права національних меншин? 30 червня 2022. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/how-the-aggression-of-the-russian-federation-against-ukraine-affected-the-life-and-rights-of-national-minorities->

⁴⁵⁰ Шевчук С. Україні потрібно буде залучати мінімум 300 000 мігрантів щороку. Соціологія Елла Лібанова про екзистенційні проблеми з демографією і що можна зробити? 25 вересня 2023. URL: <https://forbes.ua/war-in-ukraine/35-mln-ukraintiv-u-2033-mu-nadzvichayno-optimistichniy-stsenariy-sotsiologinya-ella-libanova-pro-veliki-problemi-z-demografieyu-v-ukraini-yaki-zarodilisya-shche-doviyini-shcho-z-tsim-robiti-25092023-16201>

дитячих садочках Києва, засвідчило, що знання української у 20% київських дошкільнят 5-6 років близьке до нуля, тобто в родинному колі вони не чують української мови. На цю проблему звернув увагу засновник ГО "Спільномова" А. Ковальов, зазначивши, що навіть у Києві вона не розв'язується, внаслідок чого значна частина дітей шкільного віку є домінантно російськомовною. Тобто вони перебувають у російськомовному середовищі⁴⁵¹. Чимало батьків, отже, і дітей, залишаються у полоні російських культурних смислів, самі послуговуються російською мовою як мовою міжособистісного спілкування. Завдання усіх ланок системи освіти добиватися, щоб українська стала для дітей і молоді мовою реального життя, а не лише мовою уроків, лекцій, якою вона вже практично є багато років.

Висновки. У виробленні та реалізації етнічної політики Україна послідовно дотримується європейських цінностей, системно впроваджує досвід західних демократій, вивірені практикою засади мультикультуралізму, спирається на здобутки науки і власний досвід. Водночас геноцидно-окупаційна війна, розв'язана РФ, засвідчила реальну загрозу існуванню української нації та державності, стала катализатором підвищеної уваги до етнонаціональних проблем, вжиття адекватних заходів щодо зміцнення національної безпеки, консолідації суспільства, захисту української мови та культури, прав і свобод усіх громадян. В Україні шануються демократичні цінності, різноманіття етнонаціональних культур, захист інтересів і прав національних спільнот. Вони зберігають свої мови та традиції, які виступають унікальною складовою культурного та мовного багатоманіття нашої країни.

Війна показала, що Росія вбиває, калічить, викрадає, нищить домівки як українців, так і представників інших етнічних спільнот, котрі вважають Україну своєю батьківщиною та стали на її захист. Основу національної консолідації становлять не лише такі традиційні ознаки, як усвідомлення належності до однієї держави,

⁴⁵¹ Гарасим А. Русифікація по-київськи. Чому школярі розмовляють російською. 3 жовтня 2023. URL: <https://texty.org.ua/articles/110794/rusyfikaciya-po-kyuyivsky-i-shkolyari-rozmovlyayut-rosijskoyu/>

громадянство, а й спільні інтереси та цінності. Тут особлива місія належить світоглядно-культурній єдності, формування якої в полікультурному суспільстві має свої особливості. Її, зазвичай, називають соціетальною, оскільки вона покликана відігравати інтегруючу роль, обслуговувати інтереси усіх громадян, суспільних інститутів, соціальних та етнічних груп⁴⁵². У той же час іншим наріжним завданням національної державної етнополітики є забезпечення єдності українського суспільства зі збереженням етнічного розмаїття, подоланням негативних, маніпулятивних стереотипів та міфів, успадкованих від минулого та поширюваних російською пропагандою. Ідеться також про дедалі повніше врахування специфіки регіональних, етнокультурних та інших самобутніх груп населення України та осіб, які належать до цих груп, збереження духовних і культурних цінностей громад та громадян.

Видається доцільною максимальна індивідуалізація роботи з національними спільнотами, організація їх життєдіяльності, врахування особливостей історичного, територіального та етнопсихологічного характеру. Мовиться передусім про греків, кримських татар, поляків, ромів, росіян, румунів, угорців та євреїв, про подолання наслідків колонізації, комунізації та радянізації українського суспільства, його російщення. У цьому зв'язку необхідно виробити більш-менш спільні підходи у ставленні до історичної пам'яті та культурної спадщини, зокрема, до російської культури. Відомий український правозахисник Євген Захаров – номінант на премію імені Вацлава Гавела з Прав людини у 2023 р. – назвав ірраціональною ненависть до всіх росіян лише за їх громадянством, а не на підставі їхніх дій і слів, і негативно поставився до механічного вилучення російськомовних книг з фондів українських бібліотек⁴⁵³.

⁴⁵² Колодій А. Соціетальна культура як чинник національної консолідації. Консолідація українського народу: конституційно-правові аспекти. Збірник статей за матеріалами науково-практичної конференції 28 лютого – 1 березня 2013 р. Львів, ЛНУ ім. Івана Франка. Львів: Вид-во Львівського університету, 2013. С. 42.

⁴⁵³ Шевченко С. "Немає справжнього інтересу до цієї війни". Інтерв'ю із головою Харківської правозахисної групи Євгеном Захаровим. 12 жовтня 2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/zakharov-war-crimes-russia-war-putin-interview/32633227.html>

Разом з тим, у соціальних мережах обговорюється можливість запровадження санкцій стосовно російської культури впродовж п'яти років після завершення війни. На нашу думку, росіяни в Україні, які є її законслухняними громадянами, як і інші, не повинні відчувати будь-якої дискримінації за національною чи релігійною ознакою.

Затяжний характер війни і прогнозовані труднощі повоєнного розвитку українського суспільства диктують необхідність активізації всіх форм повсякденної комунікації органів законодавчої та виконавчої влади, територіальних громад та інституцій національних меншин, уважного і чуйного ставлення до запитів громадян. Тільки спільні історичні, культурні та духовні цінності, які єднають минуле, сучасне і майбутнє українців, можуть стати справжнім фундаментом етнокультурної, а відтак і етнонаціональної консолідації. Заснована на цінностях української громадянської нації (з урахуванням індикаторів зростання добробуту, формування громадянської політичної ідентичності і культури, конкурентоспроможної національної освіти, науки тощо), політика національної консолідації держави покликана завершити етап самоідентифікації українського суспільства та надати додаткової цивілізаційної і геополітичної суб'єктності державі Україна.

Наявні проблеми та колізії етнополітичного характеру (прояви дискримінації, порушення гарантій освітніх та мовних прав етнічних спільнот, недостатня толерантність на побутовому рівні тощо) потребують відповідного реагування з боку владних структур, постійного моніторингу, проведення спеціальних соціологічних опитувань, організації перепису населення та створення повноцінного реєстру громадян. Широке обговорення цих проблем у науковому та експертному співтоваристві, в ЗМІ та соціальних мережах сприятиме виробленню адекватного бачення реалій та визначенню напрямів і засобів їх розв'язання. Залучення зарубіжного досвіду, інтелектуальної, правової, економічної, технологічної та фінансової допомоги від міжнародних організацій полегшить виконання різноманітних проєктів у соціально-культурній та освітній сферах. Подолання труднощів і вихід із поствоєнної травми суспільства на основі оновленої моделі етнічної політики

повинні відповідати передусім власним національним інтересам України.

Розв'язання всього спектра етнонаціональних проблем, ускладнених російською агресією, потребує поглиблення і розширення відвертих міжлюдських комунікацій, сприяння єдності громадян, яка повинна базуватися на суспільному порозумінні щодо важливості збереження національної державності, українського мовного середовища, культурної, релігійно-духовної й етнічної багатоманітності; утвердження стандартів етнонаціональної толерантності в професійній поведінці працівників ЗМІ, установ освіти, управління та ін.; розроблення й реалізація всеукраїнських, регіональних і місцевих програм розвитку міжкультурного діалогу й просвітництва, поширення через системи дошкільного виховання та освіти, засобами масової інформації, а також іншими комунікативними ресурсами знань про історію, культуру, релігію й традиції всіх етнічних спільнот України для їх взаємопізнання й порозуміння, а також для формування в суспільстві атмосфери взаємоповаги, доброзичливості, терпимості, толерантності й співпраці осіб та груп, що відрізняються етнічною, культурною, мовною та релігійною самобутністю, ціннісними орієнтаціями.

Рекомендації та пропозиції органам державної влади, інститутам громадянського суспільства, установам науки, освіти і культури, ЗМІ щодо подолання наслідків збройної агресії Російської Федерації проти України у контексті повнішого забезпечення прав і свобод корінних народів, національних меншин (спільнот), досягнення балансу інтересів держави, суспільства й етнічних громад:

Верховній Раді України: 1. Провести широку презентацію закону "Про національні меншини (спільноти)" з наголосом на те, що його ухвалення та виконання відповідають інтересам усього українського суспільства, євроінтеграційним прагненням народу. 2. Розробити проєкт закону України "Про Концепцію державної етнонаціональної політики України" з врахуванням оновленого закону "Про національні меншини (спільноти)", аналізу його практичної реалізації і після громадського обговорення ухвалити цей документ. 3. Підготувати зміни до Стратегії державної міграційної політики з урахуванням реалій та наслідків війни.

Державній службі України з етнополітики та свободи совісті:

1. Запровадити висвітлення змін у вітчизняному законодавстві, пов'язаних з ухваленням Закону "Про національні меншини (спільноти)", Державної цільової національно-культурної програми "Єдність у розмаїтті".
2. Започаткувати реєстр потреб національних меншин у культурно-освітній сфері та збереженні їхньої історико-культурної спадщини.
3. Зосередитися на формуванні в середовищі громадського активу етнічних спільнот (керівників національно-культурних товариств, журналістів, які висвітлюють етнокультурний розвиток тощо) проукраїнської позиції.
4. Продовжити підготовку законодавчого забезпечення державної етнічної політики з вивченням та використанням досвіду європейських країн у здійсненні своїх етнополітик.
5. Працювати над зміцненням (розширенням) інституційних структур на місцях, особливо в регіонах з поліетнічним складом населення, запроваджувати регіональні програми реалізації державної етнополітики.
6. Розпочати напрацювання спільних програм етнополітики та міграційної політики держави, зважаючи на потреби повоєнної відбудови економіки країни.

Міністерству освіти та науки України:

1. Розширити програми для вчителів національних шкіл з метою оволодіння необхідними знаннями і навичками для викладання предметів українською мовою.
2. Ініціювати діалог, спільні програми і проекти із міністерствами освіти країн ЄС – сусідів України та основних реципієнтів українських біженців щодо підтримки мережі шкіл національними мовами та надання можливості дітям українських біженців продовжити навчання в Україні дистанційно.
3. Розпочати роботу над Програмою збереження мов греків надалоу.
4. Створити мережу безкоштовного вивчення української мови.

Міністерству закордонних справ України:

1. Продовжити (активізувати) роботу українсько-словацької, українсько-румунської, українсько-угорської комісій з питань забезпечення прав національних меншин та українсько-німецької комісії зі співробітництва у справах осіб німецького походження, які проживають в Україні. Можливо, варто утворити подібні українсько-грецьку та українсько-польську комісії. Остання могла б зосередити свою

увагу на проблемах українських біженців та заробітчан у Польщі, зробила б спробу зменшити напругу навколо інсинуацій навколо Волинської трагедії, сприяла б спільному осмисленню історичних травм. 2. Ініціювати призначення послів та співробітників до посольств та консульств у країнах європейського зарубіжжя, які є фахівцями з гуманітарної проблематики (як приклад, назвемо послів України в Угорщині, Румунії, Польщі та Молдові). 3. Ініціювати роботу посольств, консульств, народної дипломатії щодо безперешкодного повернення громадян України, передусім дітей і молоді, які опинилися за кордоном, на батьківщину в рамках програми "Україна чекає на тебе".

Міністерству з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України: 1. Сприяти переосмисленню суспільством майбутнього Криму та ролі його корінних народів у складі України. З цією метою продовжити розроблення програм щодо розвитку мов корінних народів, що проживають на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, активізувати діяльність Національної комісії з питань кримськотатарської мови. 2. Опрацювати державну програму організаційних, політико-інформаційних та культурно-просвітницьких заходів, спрямованих на очищення свідомості мешканців деокупованих територій від наслідків російської пропаганди та ідеології "руського міра". 3. Спільно з МОН України розпочати підготовку кадрового резерву вчителів для деокупованих територій.

Міністерству культури та інформаційної політики України: 1. Укласти перелік об'єктів історико-культурної спадщини національних меншин (етнічних спільнот), які зазнали ушкоджень або були знищені РФ, для поширення цієї інформації у світових ЗМІ та подання позовів щодо стягнення збитків з країни-агресора. 2. Акцентувати увагу на участі українських громадян, які ідентифікують себе з національними меншинами, в російсько-українській війні як у лавах ЗСУ, так і в партизанському і волонтерському русі, надати можливість лідерам думок громадських організацій етнічних спільнот поширювати таку інформацію державними ЗМІ. 3. Продовжити проведення різноманітних заходів, присвячених репрезентації полікультурності регіонів України, у тому числі й

тих, що передбачені програмою "Єдність у розмаїтті". 4. Запровадити програми популяризації української культури на деокупованих територіях, зміцнення статусу української мови як державної та мови міжлюдської комунікації.

Президії НАН України, секції суспільних і гуманітарних наук: забезпечити умови і ресурси для проведення етнополітологічних, історичних, культурологічних, правничих та соціально-економічних досліджень, спрямованих на прогнозування і моделювання етнічної політики в Україні, функціонування української та інших етнічних спільнот, захист їхніх прав і свобод, подальше утвердження громадянської ідентичності українців.

До виконання цих завдань бажано долучити офіс Уповноваженого ВРУ з прав людини, який запобігає будь-яким формам дискримінації громадян, опікується обміном військовополонених, поверненням викрадених громадян, насамперед дітей.

Таким чином, послідовне вироблення і дотримання наукових засад державної етнополітики диктує необхідність подальших історико-етнологічних, політологічних та правничих студій з урахуванням реалій війни і можливих поствоєнних ситуацій, спрямованих на з'ясування самоцінності української та інших етнічних культур у всіх їх проявах, гарантування прав і свобод громадян без різниці їх етнічного походження, на формування спільної громадянської ідентичності і створення єдиного загальноукраїнського культурного ландшафту.

РОЗДІЛ 8

ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ В ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР

З розгортанням повномасштабної агресії Україна зіткнулася з найбільшим викликом своїй безпеці від моменту здобуття незалежності. Росія прагне реалізувати стратегію реставрації євразійської імперії шляхом не тільки політичного підкорення пострадянських країн, передусім України, а й їх воєнного завоювання і наступного руйнування їхньої державності. Як для України, так і для Росії нинішня війна є екзистенційною: без України та її історичної й державної тяглості від Давньої Русі нинішня Росія не може обґрунтувати свій національний історичний міф про безперервне існування "триєдиного руського народу", а значить – і своє історичне право на панівний статус серед східних слов'ян. А для України ця війна є питанням збереження своєї національної і державної ідентичності. Зважаючи на сутність російсько-української війни, важливим завданням є прогнозування сценаріїв не тільки її завершення, а також здобуття за її результатами й закріплення за Україною місця суб'єктного геополітичного гравця.

Прогностичний та експертний дискурс інтеграції України в геополітичний простір. З повномасштабним вторгненням, яке відбулося 24 лютого 2022 року, значно зросли ризики й загрози нацбезпеці України. Досить складною є демографічна ситуація. За різними оцінками, від початку повномасштабного вторгнення Україну залишила п'ята частина українського населення, і навіть повернення його не компенсує демографічних утрат, у т. ч. втрат працездатного населення. Загибель українського населення у разі подальшого затягування повномасштабної війни також створить додаткове навантаження на соціально-демографічну структуру України, пов'язане передовсім зі старінням населення та відсотковим збільшенням людей пенсійного віку⁴⁵⁴. Розпорошеність

⁴⁵⁴ Підтвердження оцінки про 8 мільйонів біженців з України немає – директорка Інституту демографії. *Суспільне Новини*. 24 лютого 2023. URL: <https://suspilne.media/396044-pidtvrdzenna-ocinki-pro-8-miljoniv-bizenciv-z-ukraini-nemaє-direktorka-institutu-demografii/>

мільйонів внутрішньо переміщених осіб також впливає на демографічний баланс у регіонах. Навіть за досить оптимістичними прогнозами (за умов виходу на кордони України станом на 1991 рік та повернення більшості українців, що виїхали за кордон з початком великої війни) українських демографів та згідно зі звітом ООН *World Population Prospects*⁴⁵⁵ до 2030 року кількість постійного населення в Україні знизиться до 30 млн осіб⁴⁵⁶. Така ситуація надто вплине на здатність і спроможність України закріпити свій статус суб'єкта на теренах Європи після завершення війни. Адже скорочення населення зумовить складнощі у нарощуванні ВВП, а значить, і знизить темпи виробництва та постачання експортної продукції на міжнародні ринки, що тим самим звузить вплив України у світі як помітного торговельного гравця.

Отже, наразі гостро стоїть питання повернення українського населення із-за кордону та формування програми залучення мігрантів для компенсації значних демографічних утрат. Ключовими факторами для повернення біженців та трудових мігрантів до України є відновлення інфраструктури, забезпечення працевлаштування із отриманням достойної заробітної плати. У противному разі Україна й надалі буде втрачати населення й після війни, адже чоловіки призовного віку за умов повільного відродження України та збереження негативних тенденцій в економіці й збереження корупції у разі зняття обмеження виїзду за кордон намагатимуться об'єднатися зі своїми сім'ями в країнах їхнього нинішнього перебування. Ці та інші фактори так чи інакше вплинуть на коротко-, середньо- і довгострокову перспективу динаміки розвитку України.

Українська економіка, яка і у попередні роки, не демонструвала динамічного зростання у зв'язку з непослідовністю

⁴⁵⁵ 52 мільйони не буде: які прогнози щодо скорочення чисельності населення України. *Слово і Діло*. 29 серпня 2023. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/09/29/infografika/suspilstvo/52-miljony-ne-bude-yaki-prohnozy-shhodo-skorochennya-chyselnosti-naselennya-ukrayiny>

⁴⁵⁶ Скільки українців залишиться до 2030 року? Прогноз демографа. *Главком*. 6 квітня 2023. URL: <https://glavcom.ua/country/society/skilki-ukrajintsiv-zalishitsja-do-2030-roku-prohnoz-demohrafa-919152.html>

реформаторської політики, опинилася у ситуації, яка загрожує масштабними потрясіннями – за різними оцінками, падіння ВВП у 2022 р. становило 30,4% – найбільше за весь період незалежності⁴⁵⁷, збитки і руйнування інфраструктури оцінюються від 543 млрд до 600 млрд дол.⁴⁵⁸. Блокування Росією морської інфраструктури України (через окупацію ключових портів Азовського моря), руйнування зерносховищ, знищення цілої низки підприємств різних галузей, окупація ЗАЕС та підлив дамби Каховської ГЕС на тлі унеможливлення надходження зарубіжних інвестицій спричиняє катастрофічні наслідки для української економіки. Адже дефіцит бюджету України лише за підсумками неповного 2022 року сягнув щонайменше 38 млрд дол. До перелічених проблеми додається ще й екологічна складова, яка, зокрема, окреслює замінованість територій, пошкодження значної кількості шахт та підприємств, що були пов'язані зі шкідливим виробництвом, нищення лісів, забрудненість ґрунтів, водойм та повітря унаслідок воєнних дій. У ході війни відбувається екоцид – прискорення скорочення аграрних угідь та загибель значного відсотка флори й фауни України. Саме тому Україна стає своєрідним кризовим екологічним епіцентром в Європі, а відгомін цих проблем буде відчутним для наступних поколінь упродовж багатьох десятиліть у майбутньому. Світовий банк оцінив вартість повоєнної відбудови України у межах від 411 млрд дол. до 750 млрд дол.⁴⁵⁹ За різними даними, Росія скоїла в Україні вже понад 2,5 тис. екологічних злочинів на суму понад 50 млрд дол.

⁴⁵⁷ Мінекономіки попередньо оцінює падіння ВВП в 2022 році на рівні 30,4%. *Міністерство економіки України*. 5 січня 2023. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=4470bafb-5243-4cb2-a573-5ba15d9c8107&title=MinekonomikiPoperedno>

⁴⁵⁸ Прямі збитки, нанесені інфраструктурі України в ході війни, складають майже \$63 млрд. Загальні втрати економіки \$543-600 млрд. *Kyiv School of Economics*. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zbitki-naneseni-infrastrukturi-ukrayini-v-hodi-viyni-skladayut-mayzhe-63-mlrd/>

⁴⁵⁹ Шмигаль: Відновлення України оцінюється у 750 млрд доларів. *Deutsche Welle*. 7 квітня 2023. URL: <https://www.dw.com/uk/shmyhal-plan-vidnovlennia-ukrainy-otsiniuietsia-u-750-miliardiv-dolariv/a-62355975>

З початком повномасштабної агресії Росії надто динамічно зростають ризики, передусім пов'язані з руйнуванням інфраструктури, загибеллю мирного населення, блокуванням експорту та масштабним знищенням української агропродукції тощо. Більше того, Україна зіткнулася з новими реаліями, адже межі протистояння поширилися далеко за межі окупованих ще у 2014 р. окремих районів Донецької і Луганської областей (ОРДЛО), тепер уся її територія стала ареною воєнного протистояння. Наразі окупованою залишається значна частина Південного Сходу України. Підвищує ризики для України й те, що Росія оголосила про приєднання чотирьох областей України, підписавши тим самим "договори про входження до складу РФ" нових суб'єктів – окупованих українських територій, а саме – Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької областей⁴⁶⁰. Загалом частка окупованих Росією українських територій зросла від 24 лютого 2022 року з 7% до близько 20%. Все це при тому, що ЗСУ вдалося дотепер звільнити понад 40% території, окупованої Росією у ході повномасштабної війни.

Зауважимо, що вже у 1992 році російські політологи прогнозували невідворотність масштабних конфліктів між Україною та РФ довкола статусу Криму, який набув права автономії 12 лютого 1991 року. Саме тому однією з важливих передумов для здобуття Україною перемоги та інтеграцію її в геополітичний простір нового світопорядку є звільнення Криму попри те, що значна кількість експертів ставиться до такого кроку зі значним скепсисом. Власне, звільнення Криму забезпечить Україні відновлення контролю над її територіальними водами Чорного та Азовського морів, а разом з тим і навігації та поживлення торговельно-економічних зв'язків. Слід наголосити, що Крим та ОРДЛО з самого початку гібридної агресії були використані Росією як важелі тиску на Київ задля блокування його євроатлантичного вектора зовнішньої політики⁴⁶¹, а згодом і як

⁴⁶⁰ Росія оголосила про анексію окупованих територій України. *BBS News Україна*. 30 вересня 2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-63086413>

⁴⁶¹ Rachman G. China, Russia and the Sinatra doctrine. *Financial Times*. November 24, 2014. URL: <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/74419cd6-71a7-11e4-b178-00144feabd0.html#axzz3QPu0BDY9>

геополітичний плацдарм з метою розширення окупації південно-східних територій України.

Прогностична та експертна оцінка формулює думку, що у ході гібридної війни Росії розглядалися різні сценарії щодо ролі ОРДЛО в імперській політиці Москви – від завершення створення на теренах самопроголошених квазі-республік "замороженого" конфлікту до повернення цих територій під суверенний контроль України за умов виконання Мінських домовленостей.

Нині ж Україна має надкритичну залежність від зовнішньої допомоги колективного Заходу як у безпековому, так і фінансово-економічному плані. Відсутність належного ВПК і необхідних військово-виробничих потужностей значною мірою знижує міжнародну та геополітичну суб'єктність України, адже здатність проектувати регіональний вплив залежить від зовнішньої ресурсної підтримки. Отже, геополітична суб'єктність України, що здобувається у ході протистояння російській імперській агресії, формується переважно за участі США та Євросоюзу. Зважаючи на це, геополітична суб'єктність України є досить хиткою, оскільки залежить від безпекової підтримки Заходу, а більшою мірою від політичної кон'юнктури в низці країн ЄС та США. Проте у по мірі витіснення російських військ та просування до євроатлантичних структур Україна здобуває всі шанси для транзиту від реципієнта до донора глобальної безпеки.

Не виключається скоєння агресії Китаю проти Тайваню, адже Сі Цзіньпін під час промови з нагоди святкування 74-ї річниці КНР зробив заяву, що "перехід острова під контроль Пекіна є прагненням народу, віянням часу та історичною необхідністю"⁴⁶². Зауважимо, що Сі Цзіньпін, виступаючи на XX з'їзді КПК у жовтні 2022 року, заявив про те, що Китай ніколи не відмовиться від застосування сили задля об'єднання Китаю і Тайваню, що різко збільшує ймовірність конфлікту. Водночас китайське керівництво

⁴⁶² "Історична необхідність". Сі Цзіньпін зробив нову заяву щодо "возз'єднання" з Тайванем. *New Voice*. 29 вересня 2023. URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/vozz-yednannya-z-tayvanem-ne-mozhe-buti-zupinene-zhodnoyu-siloyu-si-czinpin-ostanni-novini-50357013.html>

характеризує російсько-українську війну як сценарний інструмент ослаблення Росії та екстраполює цю позицію й щодо Тайваню, який розцінює як інструмент ослаблення Китаю Сполученими Штатами⁴⁶³. Китай поки не полишає очікувані вигоди від тривалого російсько-українського протистояння та не визнає факт розв'язання неспровокованої війни Росією проти України. Про це, зокрема, свідчать твердження представників китайського зовнішньополітичного відомства (зокрема, й його очільника Цінь Гана), які відмовляються визнати війну Росії проти України саме війною, а не кризою двосторонніх взаємин⁴⁶⁴.

За сценарію китайської агресії проти Тайваню підтримка України з боку США значно ослабне, адже Вашингтон відправить свої війська задля протистояння китайській агресії з огляду на свої безпекові і стратегічні зобов'язання перед Тайбеєм. Про можливість розвитку таких подій зазначають у своїй статті Дж. Помфрет та М. Поттінгер у одному з випусків авторитетного видання *Foreign Affairs*⁴⁶⁵. Тим часом на тлі зростання загроз з боку Китаю в Конгресі США зробили заяву про зниження військової допомоги Україні під час розгляду відповідного законопроекту про додаткові військові витрати у 2023 році. Тож питання обсягу

⁴⁶³ Zhao T. How China's Echo Chamber Threatens Taiwan. Xi Jinping Has Unleashed Hawkish Forces He Can't Control. *Foreign Affairs*. May 9, 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/taiwan/-china-echo-chamber-threatens-taiwan?utm_medium=newsletters&utm_source=fatoday&utm_campaign=How%20China%E2%80%99s%20Echo%20Chamber%20Threatens%20Taiwan&utm_content=20230509&utm_term=FA%20Today%20-%20112017

⁴⁶⁴ Lin B. Can China Thread the Needle on Ukraine? Beijing Struggles to Balance Its Ties to Russia and Europe. *Foreign Affairs*. May 17, 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/china/can-china-thread-needle-ukraine?utm_medium=newsletters&utm_source=twofa&utm_campaign=Why%20America%20Is%20Struggling%20to%20Stop%20the%20Fentanyl%20Epidemic&utm_content=20230519&utm_term=FA%20This%20Week%20-%20112017

⁴⁶⁵ Pomfret J., Pottinger M. Xi Jinping Says He Is Preparing China for War. The World Should Take Him Seriously. *Foreign Affairs*. March 29, 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/united-states/xi-jinping-says-he-preparing-china-war?utm_medium=newsletters&utm_source=fatoday&utm_campaign=Xi%20Jinping%20Says%20He%20Is%20Preparing%20China%20for%20War&utm_content=20230329&utm_term=FA%20Today%20-%20112017

фінансування військової допомоги Україні невдовзі може бути переглянуто на "набагато скромнішому рівні". Також насторожують дискусії у Пентагоні щодо допомоги Україні у своєму бюджетному запиті на 2024 рік⁴⁶⁶.

Слід зазначити, що геополітичні наміри Китаю щодо Тайваню будуть безпосередньо залежати від успіхів чи провалу російської збройної агресії проти України. Китай зацікавлений у завершенні російсько-української війни на умовах РФ. Саме тому США повинні наполягати на неприпустимості досягнення успіхів Росії в Україні, адже в такому разі це заохотить Китай до агресії й вторгнення на Тайвань.

Ще одним викликом для України стало різке загострення ситуації на Близькому Сході, пов'язане з атакою бойовиків терористичної організації ХАМАС на Ізраїль 7 жовтня 2023 року за назвою "Буря Аль-Акса". Події в Ізраїлі значною мірою витіснили контент протистояння України російській агресії з передових шпальт світових ЗМІ. За висновками різних експертів, ця атака була спричинена за участі Росії та Ірану, адже перша зацікавлена у відволіканні західної уваги та ресурсів від України, тоді як Іран дедалі більше позиціонує себе як велика держава Близького Сходу та характеризує себе провідним прихильником палестинської справи у мусульманському світі. Тегеран публічно визнав фінансову та моральну підтримку ХАМАС, сунітського угруповання, яке контролює Сектор Гази. Іран також підтримує такі проксі, як Палестинський ісламський джихад, сунітське бойове угруповання в Газі, а також шийтське бойове угруповання Хезболла в Лівані⁴⁶⁷.

У зв'язку з тим, що США, як і у випадку з Тайванем, змушені будуть надавати Ізраїлю безпекові гарантії аж до безпосередньої

⁴⁶⁶ На тлі загроз Китаю: в Конгресі США заговорили про зниження військової допомоги Україні. *Фокус*. 7 червня 2023 р. URL: <https://focus.ua/uk/voennyje-novosti/571245-na-tli-zagroz-kitayu-v-kongresi-ssha-zagovorili-pro-znizhennya-vijskovoyi-dopomogi-ukrayini>

⁴⁶⁷ Напад "Хамасу" і дії Ізраїлю у відповідь: що святкує Іран "як велику перемогу". *Радіо Свобода*. 10 жовтня 2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/israyil-khamas-iran-pidtrymka-analiz/32631630.html>

військової допомоги, з'являється ще один осередок геостратегічної уваги США, що більшою чи меншою мірою буде відволікати увагу та американські ресурси від України. За таких обставин Вашингтон прагне об'єднати допомогу Україні та Ізраїлю. Такий крок Білий дім прагне здійснити передовсім через збільшення противників допомоги Україні у рядах ультраправих республіканців, які, натомість, жодним чином не ставлять під сумнів надання допомоги Ізраїлю⁴⁶⁸. Ще один варіант передбачає об'єднання допомоги Україні, Ізраїлю й Тайваню в один пакет з тим, щоби зменшити навантаження на запаси Пентагону. Тож допомога єдиним пакетом певною мірою знижує ризики блокування надання військової допомоги Україні. Тим часом у разі подальшого загострення ситуації на Близькому Сході та розширення географії протистояння через втягнення нових сторін (Лівану, Сирії, Ірану та палестинських бойовиків на Західному березі річки Йордан) у цей конфлікт США змушені будуть розосереджувати свою геостратегічну увагу, що відволікатиме ресурси від України на тлі наближення президентських виборів у США та зростання популярності скептичних настроїв щодо України у Республіканській партії.

До всього, адміністрація Дж. Байдена формує також план збільшення пакета військової та гуманітарної допомоги для України та Ізраїлю у розмірі 100 млрд дол. з тим, щоби його вистачило на два роки – тобто вже й на той час, коли Овальний кабінет займе інший президент. Утім, виділення такої масштабної для України суми видається малоймовірним сценарієм через постійний конфлікт Білого дому та Конгресу у особі радикального крила Республіканської партії. Також США активізували зусилля щодо передачі Україні російських заморожених активів на західних банківських рахунках у розмірі 300 млрд дол. Однак такі наміри також стикаються з юридичними проблемами та значними фінансовими ризиками. Тому найімовірнішим форматом виходу із цієї

⁴⁶⁸ White House considers adding Ukraine to Israel aid package. *The Washington Post*. October 9, 2023. URL: <https://www.washingtonpost.com/politics/2023/10/09/biden-israel-ukraine-aid/>

ситуації буде надання Україні лише певних відсотків із замороженої суми.

Загрозою у зниженні підтримки України з боку Заходу є ризику посилення впливу, а то й приходу до влади популістських сил (представлених ультраправими та лівоцентристськими політичними партіями, які відкрито симпатизують Росії та політиці В. Путіна) у окремих країнах Європи, які тим самим матимуть змогу сформувати парламентську більшість, а у підсумку – й уряд. Після перемоги таких політичних сил зовнішня політика цих країн може у тією чи іншою мірою нагадувати політику угорського прем'єра В. Орбана, який блокує просування України до НАТО, військову підтримку України та пролонгацію санкцій проти Росії. Прикладом є перемога лівоцентристської партії *Smer-SD* у Словаччині, очільником якої є одіозний експрем'єр Р. Фіцо, який відкрито симпатизує Росії, виступає за припинення військової допомоги Україні та закликає до переговорів з В. Путіним. За результатами виборів, партію *Smer-SD* підтримали 22,95% виборців, тоді як очолювана віцеголовою Європарламенту М. Шімечкою прозахідна партія "Прогресивна Словаччина" набрала 17,96% голосів, а "Голос" колишнього прем'єр-міністра Словаччини П. Пеллегріні – 14,71%⁴⁶⁹. Не виключено, що у разі створення коаліції політичної сили Р. Фіцо із партією *HLAS* (яка змінила свою позицію на антиукраїнську) та ультранационалістичною *SNS* або лівою партією "Голос" зовнішня політика Словаччини може нагадувати політику Угорщини як країни спойлера стосовно України. Загалом перемога Р. Фіцо таїть загрозу як політичній єдності ЄС, так і його згуртованості у наданні допомоги Україні. У свою чергу, Росія через гібридний вплив на виборчі процеси і надалі буде намагатися сформувати проросійську коаліцію в ЦЄС. Йдеться про геополітичне зближення Сербії з Угорщиною.

Для України у найближчий період надзвичайне значення матимуть вибори у Греції, Естонії, Фінляндії, Іспанії та інших

⁴⁶⁹ На виборах у Словаччині перемогла проросійська партія. *УНІАН*. 1 жовтня 2023 URL: <https://www.unian.ua/world/na-viborah-u-slovachchini-peredmogla-prorosiyaska-partiya-12410940.html>

європейських країнах де вплив політичних сил, які культивують євроскептицизм, дедалі посилюється. Вибори у деяких країнах Європи можуть надати президенту Росії В. Путіну можливість підірвати рішучість Заходу в підтримці України та витіснити його з поля власних геостратегічних інтересів. Не варто відкидати й можливість повернення у велику політику ультраправої лідерки М. Ле Пен у Франції у 2027 році, яка є відвертою й давньою прихильницею Росії та політики В. Путіна і, до всього, скептично налаштована щодо подальшого перебування Франції в євроатлантичних структурах⁴⁷⁰. Одним з основних її політичних гасел є голлістський план виведення Франції з-під інтегрованого командування НАТО.

У перспективі можуть зміцнити свою позицію й праві політичні сили Німеччини на кшталт тієї ж Альтернативи для Німеччини, яка за результатами виборів до Бундесрату у вересні 2021 року посіла четверте місце серед інших партій, здобувши 10,1% голосів виборців. За такого сценарію підтримка України у її євроатлантичних устремліннях з боку Європи значно знизиться, адже вказані політичні сили виступають як за вихід своїх країн з НАТО та ЄС, так і, власне, проти їх розширення. Паралельно уряди країн "старої" Європи зазнають тиску виборців, бізнесових структур та різних соціальних груп, що, зрештою, породжує соціальну депресію й так звану втому від війни в Україні на тлі її затягування. Саме такий стан речей формує серед провідних європейських політиків наратив на кшталт: "не варто заганяти В. Путіна в глухий кут", "слід надати можливість В. Путіну зберегти обличчя", "пропонувати Україні піти на мирні перемовини з Росією" тощо⁴⁷¹.

Наразі відчувається вплив передвиборчої кампанія США (чергові президентські вибори у США відбудуться у листопаді 2024 року)

⁴⁷⁰ Sikorski R. Europe's Real Test Is Yet to Come. Will the Continent Ever Get Serious About Its Own Security? *Foreign Affairs*. June 20, 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/europe/european-union-defense-war-ukraine?utm_medium=newsletters&utm_source=weekend_read&utm_content=20230708&utm_campaign=NEWS_FA%20Weekend%20Read_070823_Europe%E2%80%99s%20Real%20Test%20Is%20Yet%20to%20Come&utm_term=FA%20Weekend%20Read-012320

⁴⁷¹ Рафальський О. Загрози Україні в нових геополітичних умовах: ризики та шляхи подолання. *Вісник НАН України*. 2023. № 8. С. 41.

на стан справ в Україні та її протистояння російській повномасштабній агресії, що є ключовим фактором підвищення ризиків для України. Є велика ймовірність того, що у ході виборчої кампанії у США постане питання стосовно ефективності військової та гуманітарної допомоги Україні, яка сягнула близько 100 млрд дол., а також про доцільність надання подальшої підтримки загалом. Активізація так званого ультраправого трампістського крила Республіканської партії супроводжується меседжами про скорочення надання Україні військової та фінансової допомоги. Між іншим, 49% прихильників республіканців у США вважають за краще припинити конфлікт навіть ціною збереження за Росією захоплених територій. Члени Республіканської партії з Комітету з асигнувань Палати представників США наполягають на скороченні витрат Пентагону на виробництво ракет для України на 2,5 млрд дол. Тим самим вони ставлять під сумнів мету Пентагону щодо збільшення виробництва ракет, адже, на їхню думку, він має надавати пріоритет підготовці до потенційного конфлікту з Китаєм. Зекономлені кошти республіканці пропонують спрямувати на військову підготовку і технічне обслуговування, а також на розробки із впровадження нових військових технологій та озброєнь⁴⁷².

За умов зміни політичного курсу у Білому домі щодо надання військової допомоги Україні її керівництво має диверсифікувати свою діяльність, адаптуючи прагнення у забезпеченні підтримки відповідно до перспектив затяжної війни, фіналом якої є виживання України. Зі свого боку, нинішні політичні лідери США мають закріпити фінансову та військову допомогу Україні у довгострокових бюджетних циклах та/або на законодавчому рівні, що ускладнить згортання допомоги Україні для майбутніх чиновників⁴⁷³.

Американська медіа-організація *Politico* оприлюднила інформацію про секретний план Держдепу США щодо України, що

⁴⁷² House lawmakers target Pentagon plan to ramp up missile production for Ukraine. *Politico*. 2023. January 17. URL: <https://www.politico.com/news/2023/06/17/pentagon-missile-ukraine-00102531/>

⁴⁷³ Fix L., Kimmage M. Will the West Abandon Ukraine? Kyiv Must Prepare for a Possible Change of Heart in America and Europe. *Foreign Affairs*. September 12, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/united-states/will-west-abandon-ukraine>

передбачає посилення реформ задля боротьби з корупцією, деолігархізацію, розбудову українського сектору оборонної промисловості та перехід війська на стандарти НАТО⁴⁷⁴. У експертних колах сприйняли такий план США як своєрідний ультиматум та зручний інструмент для виправдання у майбутньому зниження допомоги Україні та зміщення акцентів у бік недостатньої боротьби з корупцією. *Politico* ретранслювала інформацію про те, що США мають у своєму стратегічному арсеналі сценарій, згідно з яким війна РФ проти України може стати черговим "замороженим" конфліктом і тривати роками у вигляді відомої сентенції "ні війни, ні миру"⁴⁷⁵. Такий варіант нібито розглядається адміністрацією Дж. Байдена й стосується довгострокового "заморожування" в межах ліній, які Україна та Росія погодилися б не перетинати, однак які не повинні стати офіційними кордонами. Адже згідно з таким сценарієм ні Москва, ані Київ не схильні визнавати поразку, а тому жодна зі сторін не оголошується переможцем.

Ізоляціонізм, який серед виборців пропагує та заохочує правотрамπίстське крило республіканців, у будь-якому разі впливатиме на політику США після 2024 року. Усе це може так чи інакше послабити Україну у протистоянні повномасштабній російській агресії. Не виключаємо сценарію повернення у Білий дім одіозного експрезидента Д. Трампа, який виголошує позицію щодо часткового чи повного припинення безпекової підтримки України, а також виступає за зменшення масштабу антиросійських санкцій. Тим часом рейтинг Д. Трампа серед республіканців – кандидатів у президенти коливається наразі у межах 52–54%⁴⁷⁶. Спікер нижньої

⁴⁷⁴ Держдеп США підготував секретну стратегію для України. *Главлком*. 2 жовтня 2023. URL: <https://glavcom.ua/world/world-politics/derzhdep-sshaidhotuvav-zasekrechenu-stratehiju-dopomohi-dlja-ukrajini-959968.html>

⁴⁷⁵ House lawmakers target Pentagon plan to ramp up missile production for Ukraine. *Politico*. January 17, 2023. URL: <https://www.politico.com/news/2023/06/17/pentagon-missile-ukraine-00102531/>

⁴⁷⁶ Sebenius J., Singh M. Russia and Ukraine Are Not Ready for Talks. But They Might Get There If Ukraine Keeps Winning. *Foreign Affairs*. January 11, 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/russia-and-ukraine-are-not-ready-talks?utm_medium=newsletters&utm_source=fatoday&utm_campaign=China%E2%80%99s%20Epidemic%20of%20Mistrust&utm_content=20230111&utm_term=FA%20Today%20-%20112017

палати Конгресу К. Маккарті зробив заяву про відмову українському президенту В. Зеленському щодо можливості виступити у Конгресі США перед членами палати представників. На цьому тлі він здійснив меседж про те, що США надають надто багато допомоги Україні, замість того, щоби зосередитися на власних внутрішніх проблемах. Такими діями представники трампістської групи підтверджують свої наміри формування транзиту США до політики неоізоляціонізму (такої собі нової доктрини Монро) й забезпечення превалювання внутрішньополітичних інтересів над зовнішньополітичними й геостратегічними. Один із кандидатів у президенти США та конкурентів Д. Трампа від Республіканської партії Р. Десантіс також вважає, що допомога Сполучених Штатів Україні не в інтересах його держави. Він відкрито виступив проти вступу України в НАТО, адже це, на його думку, лише збільшить зобов'язання США, та наголосив на "...невикористанні Україною важелів впливу для завершення конфлікту"⁴⁷⁷.

Перевершив усі негативні очікування кандидат у президенти США від Республіканської партії В. Рамасвами, який у одному з інтерв'ю виданню *CNN* заявив, що США повинні "не дати Путіну програти, а дати Америці перемогти", що означає не що інше, як "заморожування" нинішньої повномасштабної війни в Україні та залишення під контролем Росії всіх окупованих українських територій. Свою логіку такої політичної позиції В. Рамасвами пояснює тим, що головною загрозою для США є зближення Росії з Китаєм й американська допомога, за його словами, лише сприяє цьому. Він також наголосив про повне припинення військової підтримки України та недопущення її вступу в НАТО⁴⁷⁸. Так, представники Республіканської партії вважають Китай значно більшою

⁴⁷⁷ Кандидат у президенти США від республіканців Десантіс виступив проти членства України в НАТО. *Суспільне. Новини*. 24 вересня 2023. URL: <https://suspilne.media/579203-kandidat-u-prezidenti-ssa-vid-respublikanciv-desantis-vistupiv-proti-clenstva-ukraini-v-nato/>

⁴⁷⁸ Підлещується до Путіна. Що відомо про ймовірного кандидата в президенти США Вівека Рамасвами. *Главком*. 29 серпня 2023. URL: <https://glavcom.ua/world/observe/ljubit-trampa-ta-rosiju-shcho-vidomo-pro-antiukrajinskoho-kandidata-v-prezidenti-ssha-ramasvami-952639.html>

загрозою, ніж Росія, а тому бачать компроміс між підтримкою України та розв'язанням внутрішніх проблем. Дещо насторожує й позиція нинішнього радника президента США з нацбезпеки Дж. Саллівана, який періодично виступає проти силового звільнення Україною Криму та досить скептично ставиться до вступу України в НАТО в найближчій перспективі. Він виділив той факт, що Альянс опиниться в стані війни з Росією, якщо Україна приєднається зараз⁴⁷⁹. Урешті, подібних прикладів з передвборчої риторики у США та нинішніх західних політиків першого ешелону можна наводити безліч.

Тому нині складно не погодитися з провідними світовими експертами, які схиляються до думки про відсутність стабільних гарантій підтримки України з боку Вашингтона у майбутньому. Попри все, дещо вселяє оптимізм звернення до однопартійців впливового сенатора, республіканця Л. Грема, який зробив заяву про неприпустимість скорочення чи припинення підтримки України, адже за таких умов для НАТО посилюються ризики бойового зіткнення в Європі, а Китай отримає зелене світло для вторгнення на Тайвань⁴⁸⁰.

Останнім часом у західних ЗМІ досить часто фігурує думка про назрівання тупикової ситуації на полі бою й неможливість щось кардинально змінити кожною зі сторін. Також жодна зі сторін не зможе забезпечити надійний контроль над територіями в найближчій перспективі, що наразі оспорується. У авторитетній зарубіжній пресі дедалі гучнішим стає сценарний наратив про пряму залежність воєнної допомоги Заходу від успіхів ЗСУ. Низка експертів, посилаючись на нібито витік інформації зі секретних документів Пентагону, тиражують дискурс про те, що Захід може

⁴⁷⁹ НАТО опиниться в стані війни з Росією, якщо Україна вступить зараз – Салліван. УНІАН. 12 липня 2023. URL: <https://www.unian.ua/world/nato-opinitsya-v-stani-viyni-z-rosiyeu-yakshcho-ukrajina-vstupit-zaraz-sullivan-12326193.html>

⁴⁸⁰ Якщо США "вимкне Україну з живлення" – республіканець Грем розповів, що станеться у світі. *Дзеркало тижня*. 15 жовтня 2023. URL: <https://zn.ua/ukr/usa/jakshcho-ssha-vimkne-ukrajinu-z-zhivlennja-respublikanets-hrem-rozpoviv-shcho-stanetsja-zi-svitom/>

вдатися до тиску на Київ задля початку перемовин з Росією у разі затягування війни та оформлення патової ситуації на фронті. Також досить чутливою для України є інформація й про те, що Росія укріплюється в оборонних рубежах та мала достатньо часу для цього, постійно вчиться на помилках та має значні матеріальні й людські переваги порівняно з Україною⁴⁸¹. Тим самим подібні заяви західних експертів певною мірою формують контент нівелювання попередніх успіхів України на полі бою у форматі витіснення російських військ з-під Києва, з півночі Чернігівської, Сумської та Харківської областей, а також з правого берега Дніпра Херсонської області.

Авторитетний американський експерт-президент Ради з міжнародних відносин США Р. Хаас неодноразово закликав до зміни стратегії США стосовно російсько-української війни. Ключовою його ідеєю є те, що посилення військової спроможності України необхідне передусім для посилення її позицій підчас транзиту від бойових дій до дипломатичних перемовин, що можуть відбутися у середньостроковій перспективі. Таким чином, Р. Хаас акцентуючи увагу на збільшенні постачання озброєнь Україні, не відкидає ідеї своєрідного м'якого примусу Києва до переговорів з Москвою за умов неспроможності України витіснити російські війська з усіх окупованих територій та вийти на межі переддня 24 лютого 2022 року, а тим паче до кордонів 1991 року. Не виключено, що до таких можливих пропозицій США можуть у майбутньому доєднатися й лідери Німеччини й Франції на тлі браку достатньої кількості запасів та виробництва озброєння в Європі⁴⁸².

⁴⁸¹ Menon R. Ukraine's Best Chance. A Successful Offensive Could End the War With Russia. *Foreign Affairs*. April 12, 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/ukraines-best-chance?utm_medium=newsletters&utm_source=fatoday&utm_campaign=Make%20the%20Center%20Vital%20Again&utm_content=20230503&utm_term=FA%20Today%20-%20112017

⁴⁸² Haas R., Kupchan C. The West Needs a New Strategy in Ukraine. A Plan for Getting From the Battlefield to the Negotiating Table. *Foreign Affairs*. April 13, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/russia-richard-haass-west-battlefield-negotiations>

Також Р. Хаас наголошує, що у разі вимальовування контурів глухого кута у російсько-українському протистоянні США слід наполягати на тривалому перемир'ї, яке б могло підготувати основу для тривалого миру. До всього, експерт додає, що США та ЄС за умов такого патового сценарію матимуть підстави до згортання політики допомоги Україні "стільки, скільки буде потрібно", оскільки війна завдає великих збитків світовій економіці, а тому Захід може прагнути відмовитися від дорогої та нескінченної війни⁴⁸³.

Більше того, для Р. Хааса ідеальним виходом із ситуації є відведення важкого озброєння від уже нової лінії зіткнення (!) задля створення демілітаризованої зони з подальшим моніторинговим перебуванням у ній місії ООН чи ОБСЄ. При цьому експерт не відкидає одразу трьох сценаріїв завершення російсько-української війни: 1) заморожування конфлікту; 2) віддалена перспектива повернення окупованих територій Україною (східно-/західнонімецький сценарій); 3) збереження мирного статус-кво (корейський чи кіпрський варіанти). При цьому всі три сценарії розглядаються за перспектив стійких гарантій політико-економічної й безпекової підтримки ЄС, США та НАТО⁴⁸⁴. Отже, йдеться про підтримку життєздатності України в її фактичних "нових" кордонах за умов збереження тиску й санкцій проти Росії. Таким чином, Р. Хаас розглядає сценарій повного розгрому Росії та повернення Україною своїх територій у кордонах визнаних на 1991 рік, включно з Кримом, як у край малоймовірний. Відтак Україні слід моніторити експертне середовище Заходу та мати відповідну реакцію на подібний дискурс задля недопущення вирішення

⁴⁸³ Haas R., Kupchan C. The West Needs a New Strategy in Ukraine. A Plan for Getting From the Battlefield to the Negotiating Table. *Foreign Affairs*. April 13, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/russia-richard-haass-west-battlefield-negotiations>

⁴⁸⁴ Haas R., Kupchan C. The West Needs a New Strategy in Ukraine. A Plan for Getting From the Battlefield to the Negotiating Table. *Foreign Affairs*. April 13, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/russia-richard-haass-west-battlefield-negotiations>

припинення війни на умовах третіх сторін і за рахунок її національних інтересів.

Американський політолог і колишній радник президента США Т. Грем, а також політичний оглядач Р. Даутхет так само обстоюють позицію початку діалогу з Росією як з боку України, так і США⁴⁸⁵. Однією з підстав до цього вказані експерти вбачають статичність фронту у останні десять місяців. Тим часом Т. Грем висуває концепцію поетапного зближення з Росією задля стримування геополітичних амбіцій Китаю у сферах стратегічних інтересів США. Така стратегія, за словами Т. Грема, дозволить США створити регіональний баланс у Євразії. Адже, на його думку, ізольована Заходом Росія дедалі більше потраплятиме у поле впливу та залежність від Китаю, який використає її колосальні сировинні ресурси задля зміцнення свого геополітичного статусу⁴⁸⁶. Одне слово, подібна позиція, що складається у американському експертному середовищі, таїть загрози національній безпеці та українським національним інтересам, адже підвищує ризики того, що великі держави задовольнятимуть свої геостратегічні амбіції за рахунок України та без її участі.

Щодо американського військового керівництва – то доволі стримані й помірно скептичні думки час від часу висловлював згадуваний генерал М. Міллі, котрий заявляв про неможливість звільнення всіх окупованих територій унаслідок контрнаступу, принаймні у 2023 році, а також те, що російсько-українська війна завершиться не військовою перемогою однієї зі сторін, а двосторонніми переговорами. При цьому він не відкидав того, що Україна здатна звільнити всі свої території військовим шляхом.

⁴⁸⁵ Douthat R. The Israel-Gaza War Means Hard Choices for Ukraine. *The New York Times*. October 14, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/10/14/opinion/israel-gaza-war-ukraine.html>

⁴⁸⁶ Graham T. What Russia Really Wants. How Moscow's Desire for Autonomy Could Give America an Edge Over China. *Foreign Affairs*. October 9, 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/asia/what-russia-really-wants?utm_medium=newsletters&utm_source=fatoday&utm_campaign=Why%20Hamas%20Attacked%E2%80%94and%20Why%20Israel%20Was%20Taken%20by%20Surprise&utm_content=20231009&utm_term=FA%20Today%20-%20112017

Натомість Росія, за його словами, теж не зможе виграти розв'язану нею війну⁴⁸⁷.

Подібними є також прогнози президента Чиказької ради з глобальних справ та експосла США в НАТО у 2009–2013 роках Х. Даалдера про доволі скромні відвоювання територій на Півдні України, оскільки росіяни також готові до наступальних дій української сторони. При цьому Києву досить важко буде витіснити російські війська з усієї території включно з Кримом і Донбасом⁴⁸⁸. Хоча обмеженість у звільненні території може зникнути у разі, якщо Україна досягне вирішального прориву у ході контрнаступальної операції. У авторитетній західній пресі, як-то *Washington Post*, також досить активно тиражується наратив про те, що подальша активність підтримки України з боку Заходу безпосередньо буде залежати від успіхів ЗСУ. У разі невдач не виключено посилення у США побоювань, що війна триватиме "вічно", а Захід може зменшити обсяги допомоги Україні⁴⁸⁹. На думку експертних груп, новий голова Об'єднаного комітету начальників штабів США Ч. Браун матиме у своєму розпорядженні менше запасів озброєнь, ресурсів і політичної підтримки, порівняно зі своїм попередником М. Міллі. Завдання, що постають перед ним, вимагають балансування між нагальними запитами із Києва і власними оборонними потребами Америки, а також загрозою втягування американських збройних сил у повномасштабний конфлікт⁴⁹⁰.

⁴⁸⁷ Україна здатна звільнити всі території, але не у найближчій перспективі – генерал Міллі. *Європейська Правда*. 25 травня 2023. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/05/25/7403905/>

⁴⁸⁸ Daalder H., Goldgeier J. The Long War in Ukraine. The West Needs to Plan for a Protracted Conflict with Russia. *Foreign Affairs*. January 9, 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/long-war-ukraine-russia-protracted-conflict?utm_medium=newsletters&utm_source=fatoday&utm_campaign=The%20Long%20War%20in%20Ukraine&utm_content=20230109&utm_term=FA%20Today%20-%20112017

⁴⁸⁹ O'Grady S., Khurshudyan I. Senior Ukrainian officials fear counterattack may not live up to hype. *The Washington Post*. May 6, 2023. URL: <https://www.washingtonpost.com/world/2023/05/06/ukraine-counteroffensive-expectations-hype-russia/>

⁴⁹⁰ Переломний момент. Міллі йде з посади, а Браун заступає його у вирішальний для України момент. *Politico*. 29 вересня 2023. URL: https://ipress.ua/articles/perelomnyy_moment_milli_yde_z_posady_a_braun_zastupaie_yogo_u_vyrishalnyi_dlya_ukrainy_moment__politico_348435.html

Тут слід також врахувати, що ресурсні можливості Заходу поступово виснажуються і їх відновлення також є питанням тривалої перспективи. Дедалі помітнішими стають розбіжності у плані надання військової допомоги між Пентагоном та Держдепом, що призводить до затримки постачання озброєння. Держдеп шукає можливості максимально швидких постачань, а Пентагон оцінює загрози та "червоні лінії", тому надання допомоги Україні відбувається із затримкою. Попри все, українське цивільне та військове керівництво налаштоване досить оптимістично і робить заяви про звільнення Криму та всієї території України аж до міжнародно визнаних кордонів станом на 1991 рік. Також більш оптимістично налаштовані й очільник Пентагону Л. Остін, держсекретар Е. Блінкен та генсек НАТО Й. Столтенберг, які стверджують, що Україна має всі необхідні засоби для звільнення окупованих територій та неодмінно здобуде перемогу у розв'язаній Росією війні.

Наразі політика Заходу перебуває як між цілями запобігання катастрофічній невдачі (якщо Росія у ході затяжної війни та завдяки переважаючим ресурсам зможе поглинути ще більший відсоток української території), так і катастрофічного успіху, коли занадто озброєна Україна з її подальшими успіхами на полі бою може спровокувати загнаного в глухий кут В. Путіна до використання ядерної зброї. Саме тому відбувається помірне стримування України у її діях на полі бою. Так, Захід досі побоюється ескалації з боку Росії у разі її швидкого програшу у війні, що може обернутися на ядерне протистояння. Вважається також, що зіткнення з набагато чисельнішою армією РФ (нехай навіть і зі значним відсотком технічної та управлінської деградації) навряд чи буде компенсовано українською вправністю та новітніми військовими технологіями Заходу. Адже російський авторитарний режим продемонстрував готовність до великих втрат та здатність нівелювати будь-які антивоєнні суспільні виступи⁴⁹¹. Підставою для побоювань щодо загрози зниження рівня підтримки України з боку

⁴⁹¹ Konaev M., Daniels J. Agile Ukraine, Lumbering Russia. The Promise and Limits of Military Adaptation. *Foreign Affairs*. March 28, 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/russia-ukraine-war-lumbering-agile?utm_medium=newsletters&utm_source=fatoday&utm_campaign=Israel%E2%80%99s%20One-State%20Reality&utm_content=20230414&utm_term=FA%20Today%20-%20112017

Заходу є загальне зменшення обсягу безповоротної союзницької допомоги – тобто коштів для українського бюджету, які не треба повертати у вигляді кредитних зобов'язань. Так, Україна у 2023 році отримала 11,07 млрд дол. допомоги, тоді як у 2022 році ця цифра становила 14,30 млрд дол.⁴⁹²

Ускладнює ситуацію та становище України й те, що у війну втягується все більше геополітичних акторів, адже дедалі відчутнішою стає допомога Росії з боку Ірану й Китаю БПЛА та іншими технологіями як військового, так і неконвенційного призначення. У ході зближення між лідерами Росії та Північної Кореї є всі підстави говорити про домовленості щодо постачання артилерійських боєприпасів великого калібру. Також не слід відкидати й постачання озброєнь Росії Китаєм через треті країни – через ту ж саму Північну Корею. Останнім часом Росія, якій вдається обходити санкції Заходу, налагодила можливості з виробництва різного типу ракет у кількості 100–150 одиниць на місяць та близько 150 танків на рік, маючи при цьому у своєму арсеналі понад 20 тис. старих танків. Хоча росіяни за рік втрачають набагато більше техніки, ніж можуть перекинути на фронт, проте воєнна підтримка з боку інших автократій та нарощування обсягів військового виробництва в Росії значною мірою затягне повномасштабну війну та нарощуватиме ризики розколу серед західних еліт щодо подальшої військової підтримки України. До всього, судячи з даних британської розвідки, Росія готується до затяжної та виснажливої війни. Про це свідчить насамперед збільшення оборонних витрат Росії до 30% від загальних держвидатків на 2024 рік. Також Мінфін Росії пропонує оборонний бюджет у розмірі 10,8 трильйона рублів, що становить приблизно 6% ВВП та збільшення на 68%, порівняно із 2023 роком⁴⁹³.

⁴⁹² Скільки безповоротної допомоги Україна отримала від союзників за час великої війни. *Слово і Діло*. 16 жовтня 2023. URL: <https://www.slovovidlo.ua/2023/10/16/infografika/finansy/skilky-bezpovorotnoyi-dopomohy-ukrayina-otrymala-soyuznykiv-chas-velykoyi-vijny>

⁴⁹³ Росія готується до багатьох років війни проти України – британська розвідка. *Укрінформ*. 2 жовтня 2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubricato/3768338-rosia-gotuetsa-do-bagatoh-rokiv-vijni-proti-ukraini-britanska-rozvidka.html>

Водночас до тривалої війни готують внутрішню аудиторію й російські пропагандистські ЗМІ. Власне, чим тривалішою буде російсько-українська війна, тим ризики зменшення підтримки у зміцненні стійкості України у майбутньому зростатимуть. За таких умов думка про те, що Росія ослаблена війною в Україні й більше не здатна до масштабізації воєнних дій, є передчасною. Тим часом російська кампанія проти української зернової інфраструктури з метою блокування доступу України до міжнародних ринків та провокування глобальної продовольчої й міграційної кризи на тлі посилення атак українських БПЛА на території Росії загрожують розширенню географічного масштабу конфлікту. Росія й надалі буде використовувати свої глобальні активи та інструменти для продовження війни в Україні, адже попри введені проти неї санкції багато потужних економік, на кшталт Індії та Південно-Африканської Республіки (ПАР) чи Бразилії, продовжують або зміцнюють свої економічні та комерційні зв'язки з Росією. Більше того, Росія і далі буде освоювати енергетичні ринки Азії шляхом нарощування експорту своїх вуглеводнів. Попри всі недоліки і невдачі у війні проти України РФ продовжить розширювати свій арсенал гібридних і ядерних загроз з метою залякування й ослаблення підтримки України Заходом⁴⁹⁴.

Слід також зважити на те, що низкою західних експертних об'єднань та мозкових аналітичних центрів (*think tanks*) формується для України модель результатів Корейської війни 1950–1953 років, які досі не оформлені відповідно до міжнародно-правових норм, адже між сторонами існує лиш формальне перемир'я. Подібним за своєю сутністю є сімдесятирічний Кашмірський конфлікт⁴⁹⁵. Віддалена перспектива завершення повномасштабної

⁴⁹⁴ Вважати, що РФ ослаблена війною в Україні, – помилка, – міністр оборони Латвії Мурнієце. *Цензор. Нет.* 22 травня 2023. URL: https://censor.net/ua/news/3420043/vvajaty_scho_rf_oslablena_viyinoyu_v_ukrayini_pomylka_ministr_oborony_latviyi_murniyetse

⁴⁹⁵ Toosi N. Ukraine could join ranks of 'frozen' conflicts, U.S. officials say. How Ukraine could become the next South Korea. *Politico*. May 17, 2023. URL: <https://www.politico.com/news/2023/05/18/ukraine-russia-south-korea-00097563>

війни в Україні зумовлює експертну громадськість зважати й на східно-/західнонімецький сценарій або кіпрський чи фінський варіанти, які більшою чи меншою мірою передбачають збереження мирного статус-кво на невизначений час⁴⁹⁶.

Тож окремі експерти на Заході вважають вищезначені сценарії прийнятними для України у разі, якщо ситуація на фронті зайде у глухий кут. Вони стверджують, що ці неідеальні сценарії хоча й не означають повноцінної перемоги України, утім вони цілком руйнують початкову стратегію В. Путіна щодо захоплення Києва за кілька днів та встановлення в Україні маріонеткового політичного режиму з подальшою її інкорпорацією до складу Росії. Попередньо розглядається варіант витіснення російських військ ЗСУ до меж початку повномасштабної війни 24 лютого 2022 року. Однак у випадку з Росією й за умов збереження путінського режиму у майбутньому забезпечення мирного статус-кво видається навіть теоретично неможливим, адже окуповані території Південного Сходу України Москва буде й надалі використовувати як військовий плацдарм для відновлення агресії проти України та окупації нових територій, як це було у випадку з ОРДЛО та Кримом у лютому 2022 року. Зауважимо, що навіть перспективи стійких гарантій з боку політико-економічної й безпекової підтримки ЄС, США та НАТО не виправдовують вищеперахованих сценаріїв для України.

Досі залишається незрозумілою позиція колективного Заходу: чи буде він забезпечувати військову підтримку України до відновлення кордонів 1991 року, чи має намір посилювати її спроможності для покращення позиції у ході можливих переговорів? Слід зауважити, що у США існує низка планів щодо майбутнього України у війні з РФ у разі дотримання прогнозу унеможливлення тотального завоювання України⁴⁹⁷. При цьому слід погодитися з

⁴⁹⁶ Haas R., Kupchan C. The West Needs a New Strategy in Ukraine. A Plan for Getting From the Battlefield to the Negotiating Table. *Foreign Affairs*. April 13, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/russia-richard-haass-west-battlefield-negotiations>

⁴⁹⁷ Toosi N. Ukraine could join ranks of ‘frozen’ conflicts, U.S. officials say. How Ukraine could become the next South Korea. *Politico*. May 17, 2023. URL: <https://www.politico.com/news/2023/05/18/ukraine-russia-south-korea-00097563>

британським ученим Г. Коллінзом, який виступає проти заморожування конфлікту України з Росією, адже це стане неприйнятним сценарієм для української економіки через блокування надходження інвестицій та проєктуватиме нестабільність на теренах усього східноєвропейського регіону⁴⁹⁸.

Отже, у цій ситуації у західних експертних та прогностичних школах формується ілюзія про те, що ніби корейський сценарій перемир'я міг би бути найбільш прийнятним для України шляхом до припинення бойових дій, руйнування інфраструктури, а згодом відродження економіки на принаймні 80% її території⁴⁹⁹. За таких накреслених сценаріїв Україні в майбутньому буде неймовірно складно зберегти свою інерцію траєкторії демократичних трансформацій та інтеграцію до євроатлантичних структур.

Наразі складно оцінити авторство сценарію патової ситуації в російсько-українській війні. Адже невідомо, чи це один з офіційних або секретних (найбільш ймовірних) планів Білого дому, чи то позиція ультраправого крила республіканців, проте значна кількість офіційних осіб США уникають публічних розмов про майбутнє російсько-української війни, вважаючи це надто делікатним питанням. Однак такий сценарій не варто цілком виключати з порядку денного світової політики. Адже поява навіть подібної інформації на авторитетних шпальтах західної преси підриватиме впевненість українських лідерів у відданості США спільній справі демократичного світу – переможній боротьбі проти авторитарної Росії, котра розв'язала неспровоковану війну проти України.

Погодимось з думкою віцепрезидента Центру інформаційної стійкості США Н. Янковіц та директором спеціальних проєктів цього ж Центру – Т. Саузерном про те, що прихильність західної громадськості щодо прийому й утримання біженців, а також

⁴⁹⁸Collins G. Ukraine Needs Long-Range Firepower for Victory. Kyiv's allies should give it the ability to shift strategic gears. *Foreign Policy*. January 4, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/01/04/ukraine-long-range-firepower-victory/>

⁴⁹⁹Malkasian C. The Korea Model. Why an Armistice Offers the Best Hope for Peace in Ukraine. *Foreign Affairs*. 2023. Jul/August. P. 36–51. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/korean-war-diplomacy-armistice-nato>

військової підтримки України за рахунок її податків не триватиме нескінченно довго. До всього додається пропаганда РФ, що нібито санкції Заходу проти російської економіки провокують різкий спад світової економіки та глобальну продовольчу й енергетичну кризи. Такі наративи та пропагандистські вкиди з боку Росії в західний інформаційний простір покликані зіграти на суспільних почуттях країн Європи та США, адже Кремль намагається використовувати пересічні та елітарні розбіжності щодо підтримки України, підживлюючи втому від співчуття до України⁵⁰⁰.

Таким чином на підсвідомому рівні західного суспільства поступово формується світоглядна картина про те, що війна в Україні, яка так географічно віддалена від США, є надто дорогою та негативно відбивається на добробуті американського суспільства. Подібна пересічна позиція американців може стати підґрунтям мобілізації суспільного тиску на владу країн Заходу. Хоча Україні завдяки вмілій дипломатичній комунікації із Заходом вдалося значною мірою переграти пропаганду РФ, однак Києву слід пильно враховувати цей фактор у майбутньому. І хоча суспільна підтримка в США та Європі залишається стійкою, зберігаються ризики її послаблення у порівняно недалекій перспективі.

Прихильники військової допомоги в США побоюються, що втома платників податків, помножена на виведення десятків мільярдів дол. за кордон, можуть підірвати військові зусилля США. Користуючись станом речей, представники Республіканської партії чинять тиск на чиновників Пентагону, вимагаючи пояснень про надмірні розтрати у ході допомоги Україні. Посправжньому викликає занепокоєння й спонукає ризики послаблення військової підтримки рішення Конгресу щодо призупинення допомоги Україні (додаткового пакета у розмірі 6 млрд дол.) задля уникнення шатдауну наприкінці вересня 2023 року.

⁵⁰⁰ Jankowicz N., Southern T. The War-Wearry West. How Governments Can Keep Their Citizens Committed to Ukraine's Defense. *Foreign Affairs*. May 4, 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/russia-war-fatigue-weary-west?utm_medium=newsletters&utm_source=fatoday&utm_campaign=Turkey%E2%80%99s%20Resilient%20Autocrat&utm_content=20230504&utm_term=FA%20Today%20-%20112017

Нову допомогу отримувати Україні стає дедалі важче, особливо в міру того, як внутрішньополітична увага в США все більше зміщується на такі питання, як безпека кордонів. Індикатором проблем у вищому американському керівництві щодо питань допомоги Україні стало усунення спікера нижньої палати Конгресу США К. Маккарті, якого звинуватили в тому, що він нібито уклав угоду з Білим домом під час переговорів про фінансування, щоб висунути закон про фінансову допомогу Україні⁵⁰¹. Також у американському суспільстві помітним є спад підтримки України, адже згідно зі соціопитуванням рівень підтримки надання допомоги Україні громадянами США знизився з 60% у травні 2022 року до 48% на початок березня 2023 року. До слова, приблизно така ж сама цифра спаду підтримки України зафіксована і в ЄС⁵⁰². Згідно з даними соціологічних досліджень громадська підтримка надання фінансової та військової допомоги Україні в країнах Центрально-Східної Європи (сусідніх з Україною держав) також знизилася. Приміром, у Болгарії та Словаччині, відповідно, 43% та 39% респондентів вважають, що їхні уряди занадто багато роблять для України⁵⁰³. В Україні частка тих, хто вважає, що Захід утомлюється від України, а його підтримка слабе, упродовж року зросла з 15% до 30%⁵⁰⁴.

Практична відсутність ідеальної перемоги України в західному експертному та прогностичному дискурсі пояснюється насамперед

⁵⁰¹ Союзники України занепокоєні можливим послабленням військової підтримки США після рішення Конгресу – Bloomberg. *Forbes*. 2 жовтня 2023. URL: <https://forbes.ua/news/soyuzniki-ukraini-zanepokoeni-mozhlyvim-poslablenniam-viyskovoї-pidtrimki-ssha-pislya-rishennya-kongresu-bloomberg-02102023-16387>

⁵⁰² Baker P. Biden Challenged by Softening Public Support for Arming Ukraine. *The New York Times* March 1, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/03/01/us/politics/ukraine-russia-war-support-biden.html?searchResultPosition=20>.

⁵⁰³ Jankowicz N., Southern T. The War-Weary West. How Governments Can Keep Their Citizens Committed to Ukraine's Defense. *Foreign Affairs*. 2023. May 4. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/russia-war-fatigue-weary-west?utm_medium=newsletters&utm_source=fatoday&utm_campaign=Turkey%E2%80%99s%20Resilient%20Autocrat&utm_content=20230504&utm_term=FA%20Today%20-%20112017

⁵⁰⁴ Чи вірять українці в суспільний "розкол" під час війни: дані опитування КМІС. *РБК-Україна*. 16 жовтня 2023. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/chi-viryat-ukrayintsi-suspllniy-rozkol-pid-1697438974.html>

небажанням США та ЄС (передусім Німеччини і Франції) бути втягнутими у пряме протистояння з Росією. Це пояснює гальмування постачання Україні далекобійних ракет *ATACMS* (дебати щодо згоди США про передачу цієї зброї тривали рік) попри те, що на тлі українського контрнаступу питання про надання цього озброєння внесено окремою резолюцією до Конгресу США. Також затягується в часі процес підготовки українських пілотів та передачі Україні винищувачів F-16, які є вкрай необхідними, адже війська НАТО ніколи за свою історію не розпочинали військових наступальних операцій без завоювання переваги у повітрі.

Вашингтон досі не дав згоди на передачу Україні БПЛА дальнього радіусу дії *Gray Eagle*, які Київ просив для розвідки і завдання ударів "повітря-земля". Саме через ризики ескалації у протистоянні з Росією на Заході тиражується наратив про небезпеку переростання конвенційної російсько-української війни у Третю світову з непередбачуваними для людства наслідками. При цьому Україна має цілком логічні військові підстави щодо ракетних та авіаційних ударів по об'єктах РФ, які використовуються для відверто терористичних атак території України, зокрема, й цивільної інфраструктури. Незважаючи на те, що РФ володіє ударним арсеналом, радіус дії якого становить понад 1,5 тис. км та покриває тим самим усю територію України, Захід штучно стримує Київ у сенсі формування простору стратегічного убезпечення й зниження загроз завдання російських ракетних ударів. Підтвердженням того є рішення Британії щодо надання Україні у травні 2023 році тактичних ракет *Storm Shadow*, яке було здійснено виключно за умов невикористання їх по російській території, адже радіус їх дії сягає лише 250 км, що недостатньо для більш потужного стримування російської агресії. Попереднє рішення про надання Україні літаків F-16, ухвалене 19 травня 2023 року, теж передбачає умову, що винищувачі не будуть застосовуватися за межами української території⁵⁰⁵. До того ж міністр ВПС США Ф. Кендал, який, висловивши впевненість у

⁵⁰⁵ США назвали умову для схвалення експорту літаків F-16 в Україну – CNN. *Ракурс*. 19 травня 2023 р. URL: <https://racurs.ua/ua/n183196-ssha-nazvaly-umovu-dlya-shvalennya-eksportu-litakiv-f-16-dlya-ukrayiny-cnn.html>

наданні Україні винищувачів F-16, зробив заяву про те, що літаки, безперечно, допоможуть Україні, однак не змінять докорінно баланс сил на полі бою на українську користь⁵⁰⁶.

Отже, Захід перед ризиком можливої ескалації з боку Росії, демонструючи відверту обережність, увів категоричну заборону для України на завдання ударів по території Росії зарубіжною зброєю. Повільні темпи постачання Україні далекобійного озброєння пов'язане з побоюванням колективного Заходу, що у разі завдання ЗСУ ударів по території Росії війна може вийти за межі російсько-українського протистояння, спровокувати розкол у НАТО та перерости у зіткнення між РФ та Альянсом. Така відверта нерішучість Заходу лише провокуватиме В. Путіна на загострення війни в Україні та підвищує її ціну як для Києва, так і для його союзників.

Тупикова ситуація також означає втрату стримувальної сили як Сполучених Штатів, так і Трансатлантичного Альянсу в цілому. Останнє також передбачатиме визнання російського впливу на пострадянських та східноєвропейських теренах. Така геополітична ситуація відкриє сторінку нових прикордонних, регіональних війн та гонки озброєння на тлі перманентного протистояння Росії та Заходу. Більше того, це підсилить упевненість у безкарності існуючої автократії та спонукатиме їх до перегляду чужих кордонів чи цілковитої інкорпорації інших держав.

Тим не менш, тиражуються свідчення про перевагу західного тактичного мислення над стратегічним, що визначає місце України в майбутньому світі та розкладі геополітичних сил як досить розмите. Тому колективний Захід мусить продемонструвати відданість тривалим зусиллям, оскільки, в іншому разі, може бути створений прецедент до відновлення сил російської армії та виснаження ЗСУ. США та ЄС повинні мати довготривалу стратегію підтримки України й після 2023 року, розробляючи план підтримки цілої низки послідовних контрнаступальних операцій ЗСУ. Наразі немає жодних ознак про те, що В. Путін збирається

⁵⁰⁶ Пентагон: F-16 не змінять кардинально ситуацію у війні. *Голос Америки*. 22 травня 2023 р. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/vynyshchuvachi-pentagon/7103786.html>

припиняти конфлікт, адже він зробив ставку на виснаження ресурсів України та Заходу. До того ж це протистояння, що подається російською пропагандою як "священна" війна проти Заходу, який нібито прагне розчленувати Росію, є засобом виживання путінського режиму та його лідера. Тож доки триває війна, В. Путін закриває всі можливі шляхи для позбавлення його влади. Саме тому з вуст як російських, так і західних політиків доводиться чути наратив на кшталт того, що "Путін не може собі дозволити програти війну в Україні". Останнє дає всі підстави говорити про розширення часових рамок тривалості російсько-української війни.

Відома американська некомерційна дослідницька організація *Rand Corporation* не виключає того, що конфлікт в Україні таїть ризики переростання у світовий з можливим застосуванням ядерної зброї. У своїй доповіді організація оприлюднила три можливі сценарії у разі подальшої ескалації протистояння в Україні. *Перший сценарій*: у тому разі ,якщо російський удар по Україні призведе до загибелі посадових осіб НАТО й Альянс вимагатиме колективної відповіді – удару по РФ, тоді Росія може завдати попереджувального ядерного удару по потенціалу НАТО. *Другий сценарій*: якщо внаслідок агресивних маневрів проти американських літаків-розвідників у Криму загинуть військовослужбовці США. За таких умов американські політики зіткнуться з тиском свого народу й будуть вимагати у відповідь збити літак ВПС Росії чи завдати удару по російській базі в Криму, на що Росія завдасть адекватного удару у відповідь. *Третій сценарій*: полягає в побоюванні неправильного сприйняття Росією дій НАТО – як початок інтервенції в Україну, зокрема, у разі оголошення військових гарантій Києву. За таких обставин Москва може сприйняти це як своєрідний старт інтервенції й завдати попереджувального удару (не виключається, що такий удар буде саме ядерним) по інфраструктурі НАТО. У такому разі НАТО змушене буде шукати відповідь з використанням воєнних засобів⁵⁰⁷.

⁵⁰⁷ RAND Corporation предложила три сценария "непреднамеренного ядерного конфликта". *EADAILY*. 27 вересня 2023. URL: <https://eadaily.com/ru/news/2023/09/27/rand-corporation-predlozhlila-tri-scenariya-neprednamerennogo-yadernogo-konflikta>

При всьому, у компанії *Rand Corporation* вважають, що Росія поки стримується від застосування ядерної зброї, адже не планувала її використовувати під час так званої воєнної спецоперації й прагнула досягти переможних успіхів без її застосування. У той же час, якщо застосування ядерної зброї стане неминучим, то такі удари всіма видами озброєння будуть застосовуватися обома сторонами конфлікту. До того затрати і ризику застосування як тактичної, так і стратегічної ядерної зброї для обох сторін є однаковими.

Також у компанії *Rand Corporation* зробили заяву, що у разі якщо Росія наважиться завдати удару по НАТО, то він не буде ядерним. В компанії в рамках попередніх прогнозів формують чотири окремі сценарії розвитку таких подій: 1) звичайні ракетні удари по шести ключових повітряних та морських портах НАТО; 2) удар по трьох військових базах із загрозою продовжити; 3) ВКС зіб'ють супутник США; 4) РФ вразить порожній склад у Польщі як попередження. При цьому, у *Rand Corporation* побоюються відповіді Москви (у тому числі й з використанням ядерної зброї) на можливий теракт України в Росії, а також можливого застосування Росією тактичної ядерної зброї по засобах ППО України чи центрах прийняття рішень⁵⁰⁸.

Директор дослідницької Програми вивчення Росії Центру військово-морського аналізу в США М. Кофман наголошує на тому те, що західним партнерам уже сьогодні необхідно випрацювати довгострокову теорію перемоги України у протистоянні з більш потужним супротивником, яким є Росія, адже навіть за найкращого сценарію, що передбачає вихід на кордони 1991 року, цей конфлікт, який нині має всі ознаки затяжного, навряд чи припиниться у різних його проявах – гібридному чи конвенційному. Адже все буде залежати від тривалості перебування при владі як самого В. Путіна, так і збереження путінського режиму в

⁵⁰⁸ RAND Corporation предложила три сценария "непреднамеренного ядерного конфликта". *EADAILY*. 27 вересня 2023. URL: <https://eadaily.com/ru/news/2023/09/27/rand-corporation-predlozhila-tri-scenariya-neprednamerennogo-yadernogo-konflikta>

Росії після його відходу від державних та політичних справ у майбутньому. Тому всі успіхи України на полі бою потребуватимуть тривалих зусиль західної (антипутінської) коаліції країн, щоби конвертувати їх у політичні результати⁵⁰⁹.

Президент США Дж. Байден створив коаліцію з-понад 50 країн для надання допомоги Україні і зібрав понад 140 країн, які засудили російське вторгнення. У той же час, здавалось би позитивні для України заяви Дж. Байдена та канцлера Німеччини О. Шольца про те, що розв'язана Росією війна не стане її перемогою, а США та Захід будуть підтримувати Україну незалежно від тривалості конфлікту, є також свідченням стратегічного очікування (планування) затягування війни. Подібні слова були озвучені й лідерами великих держав під час саміту G-7 в Японії⁵¹⁰. Натомість, навіть за оптимістичних позицій колективного Заходу його підтримка, принаймні на такому високому рівні, не буде потужно стабільною в умовах тривалої війни. До того ж, у західних ЗМІ не відкидається сценарій статус-кво, за якого видається нездійсненною цілковита перемога як України, так і Росії. При цьому стає зрозумілим, що будь-який сценарій, що розглядає збереження контролю Росії над частиною української території, означатиме програв США.

Надважливим для України завданням є просування стратегії набуття повноправного членства в НАТО вже у середньостроковій перспективі. Це має відбуватися всупереч того, що наразі багатьом експертам й політиками вступ України до НАТО видається віддаленою, а то й взагалі неможливою перспективою. Про це, зокрема, наголошує канцлер Німеччини О. Шольц, заявляючи в одному з інтерв'ю, що Україна не зможе стати членом НАТО в оглядному

⁵⁰⁹ Kofman M., Lee R. Beyond Ukraine's Offensive. The West Needs to Prepare the Country's Military for a Long War. *Foreign Affairs*. May 10, 2023 p. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/russia-war-beyond-ukraines-offensive?utm_medium=newsletters&utm_source=fatoday&utm_campaign=Beyond%20Ukraine%E2%80%99s%20Offensive&utm_content=20230510&utm_term=FA%20Today%20-%20112017

⁵¹⁰ Пиріг В. Лідери G7 пообіцяли забезпечити поразку Росії у війні проти України. *ZAXID.NET*. 20 травня 2023. URL: https://zaxid.net/lideri_g7_poobitsyali_zabezpechiti_porazku_rosiyi_u_viyeni_proti_ukrayini_n1563921

майбутньому. Адже, за його словами, НАТО має низку критеріїв, яким Україна не може відповідати. Тому канцлер наголосив на пріоритетах надання підтримки й гарантій безпеки Україні у післявоєнній ситуації⁵¹¹.

Слід також звернути увагу, що у квітні 2023 року США, Німеччина та Угорщина виступили проти ідеї пропозиції Україні "дорожньої карти" для набуття членства в НАТО на липневому саміті у Вільнюсі, опонуючи таким чином позиції Польщі та країнам Балтії. Також у Вашингтоні стурбовані тим, що поглиблення зав'язків між Україною та НАТО під час війни може слугувати посиленню нарративу В. Путіна про війну Альянсу з Росією та підвищенню ризиків воєнної ескалації. Зрештою, подібні настрої серед провідних членів НАТО не сприятимуть прискоренню інтеграції України до Альянсу⁵¹². Зазначені члени Альянсу висловили позицію, що обговорення питання набуття Україною членства в НАТО буде не на часі, доки триватиме війна.

Напередодні саміту НАТО у Вільнюсі, що відбувся 11–12 липня 2023 року, одна зі статей видання *Foreign Affairs* вийшла за назвою "Не дайте Україні вступити в НАТО. Витрати на розширення Альянсу переважають вигоди". Її автори Дж. Логан та Дж. Шифрінсон в унісон заявляють про переважання для США ризиків, ніж здобутків від надання Україні членства в Альянсі. На їхню думку, вступ України до НАТО знецінить гарантії колективної безпеки, адже його члени (зокрема й США) навряд чи наважаться оголосити Росії війну (згідно з П'ятою статтею Статуту НАТО) у разі продовження/відновлення російської агресії після приєднання Києва до Альянсу⁵¹³.

⁵¹¹ Шольц заявив, що Україна не зможе вступити до НАТО в "оглядному майбутньому". URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/05/22/novyna/polityka/sholcz-zayavyv-ukrayina-ne-zmozhe-vstupyty-nato-ohlyadnomu-majbutnomu>

⁵¹² US opposes offering Ukraine a road map to Nato membership. *Financial Times*. April 6, 2023. URL: <https://www.ft.com/content/c37ed22d-e0e4-4b03-972e-c56af8a36d2e>

⁵¹³ Logan J., Shiffrinson J. Don't Let Ukraine Join NATO. The Costs of Expanding the Alliance Outweigh the Benefits. *Foreign Affairs*. July 7, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/dont-let-ukraine-join-nato>

Таким чином, Вашингтон намагатиметься уникати створення умов, за яких Росія буде тестувати обіцяну здатність США застосувати П'яту статтю НАТО. У той же час негайне запрошення України до НАТО, на думку вказаних експертів, стане підставою для продовження/відновлення та/або посилення війни Росії проти України та звузить поле для дипломатичного врегулювання протистояння. Ще одним аргументом авторів проти набуття Україною членства в НАТО стало те, що нинішня Росія не здатна забезпечити континентальну гегемонію над Європою (а тим паче створювати загрози безпеці США), навіть захопивши всю Україну. Відтак, на їхню думку, Україні не обов'язково бути членом НАТО, щоби ефективно протистояти Росії, а США при цьому забезпечувати український опір. Однак аналіз цієї експертної оцінки виявляє суперечність твердження вказаних авторів, адже вони паралельно зазначають, що у разі приєднання України до НАТО тягар пошуку ресурсів непропорційно ляже на США та буде їх відволікати від більш важливих пріоритетів в інших регіонах світу⁵¹⁴. Останнє особливо стосується геополітичних точок зіткнення інтересів Вашингтона й Пекіна.

Натомість, навіть за відсутності повного контролю над окупованими територіями та в умовах ведення бойових дій Україна має розпочинати діалог про прискорення процесу вступу до НАТО ще до повного завершення війни з Росією. Необхідним для Києва є просування позиції про те, що попри невизначеність перспективи термінів вступу України до Альянсу вона вже відіграє для нього роль значного стратегічного здобутку у гарантуванні підсилення колективної безпеки, маючи при цьому найбільш боєздатну армію на європейському континенті з потужним воєнним досвідом ведення як наступальних, так і оборонних бойових дій. Такий крок у перспективі стимулюватиме й прискорення відновлення територіальної цілісності України в межах міжнародно визнаних кордонів, адже просування України до НАТО та прискорення переходу на його стандарти посилять військові та безпекові спроможності

⁵¹⁴ Logan J., Shiffrinson J. Don't Let Ukraine Join NATO. The Costs of Expanding the Alliance Outweigh the Benefits. *Foreign Affairs*. July 7, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/dont-let-ukraine-join-nato>

України. Україні слід продовжувати співпрацю на майбутнє з країнами НАТО у плані підготовки своїх військових, яка нині проходить у країнах Балтії, Німеччині, Британії, Канаді, США – всього 26 країн.

На тлі невизначеності ситуації зі США у плані забезпечення подальшої підтримки Києва досить позитивною для України є теза про те, що програш України та перемога Росії у цій найбільшій з часів Другої світової війни в разі посилять загрози для всієї Центрально-Східної Європи зокрема та НАТО в цілому. Тож у разі окупації України жителі цього регіону змушені будуть вступати безпосередньо у війну з армією Росії. Саме тому прем'єр-міністри Чеської Республіки, Польщі та Словаччини у квітні 2023 р. виступили проти сценарію заморожування війни за рахунок тимчасово окупованих українських територій та виступають за її завершення на українських умовах. Адже, на їхню думку, заморожування конфлікту створить для Росії механізми постійного тиску на Україну та сусідні східноєвропейські країни. Представники зазначених центральноєвропейських країн активно наполягають на тому, що важливим етапом завершення війни є необхідність витіснення Росії з українського півострова Крим, який був нею окупований у 2014 році, адже контроль Росії над півостровом тепер не є абсолютним⁵¹⁵. З цього приводу висловився й відомий американський історик та професор Єльського університету Т. Снайдер, який вважає, що за всіх надто песимістичних сценаріїв для України глибинний Захід не дозволить перемогти Росії через повне підпорядкування території України, адже за таких умов загрози та виклики для Європи й Заходу в цілому лише поглиблюються. Також за таких умов відбудеться й ослаблення ефективності європейських і євроатлантичних структур – насамперед НАТО і ЄС⁵¹⁶.

⁵¹⁵ Fiala P., Heger E., Morawiecki M. The Free World Must Stay the Course on Ukraine A Frozen Conflict or Partial Victory Will Solve Nothing. *Foreign Affairs*. April 24, 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/free-world-must-stay-course-ukraine?utm_medium=newsletters&utm_source=fatoday&utm_campaign=The%20Myth%20of%20Multipolarity&utm_content=20230424&utm_term=FA%20Today%20-%2020112017

⁵¹⁶ Snyder T. Ukraine Holds the Future. The War Between Democracy and Nihilism. *Foreign Affairs*. September 6, 2022. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/ukraine-war-democracy-nihilism-timothy-snyder>

У підсумку вступ, до НАТО Фінляндії, Швеції – різко знизить загрози з боку РФ та нівелює дискурс про фінляндизацію (позаблоковість) України та/або збереження сірих безпекових зон на теренах Східної Європи.

Важливим для України є забезпечення перманентного безпекового діалогу контактної групи Рамштайн за участі понад 50 країн, який координує підтримку та військову допомогу Україні. Адже припинення військової підтримки шляхом надання необхідного озброєння Україні стане ірраціональним кроком Заходу та порушить стратегію підтримки світопорядку, заснованого на домінуванні міжнародного права, передусім стосовно недоторканності територіальної цілісності й національного суверенітету держав. Тому нарощування військової спроможності України у контексті контрнаступу ЗСУ, зокрема через надання з боку європейських країн, таких як Британія та Франція, тактичних ракет *Storm Shadow* та *SCALP* видається цілком логічним. Важливим кроком Заходу щодо зміцнення оборонної та наступальної спроможності України є рішення ЄС про надання 1 млн артилерійських снарядів. Через обмеженість європейського ВПК позитивним є рішення Заходу про закупівлю снарядів у Південній Кореї, Ізраїлі, Саудівській Аравії, котрі можуть бути використані як для передачі Україні, так і для поповнення й компенсації власних запасів країн НАТО. Виділення такого пакета великокаліберних боєприпасів Україні забезпечить їй радше вікно можливостей, аніж тривалу перевагу, а тому необхідною для України є розробка механізмів розгортання власного виробництва боєприпасів за участі та сприяння західних партнерів.

Звісно, що відновити ВПК у час війни Україні буде не під силу, проте вже сьогодні слід формувати стратегію зменшення частки зовнішньої військової компоненти в обороноздатності держави. Україні варто врахувати цей урок повномасштабної війни, адже гостро стоїть завдання побудови мережі заводів (у тому числі й шляхом залучення інвестицій) для виготовлення боєприпасів натівського зразка. Нині ведуться перемовини Києва з Німеччиною, Італією, Францією та країнами Східної Європи про локалізацію

виробництва зброї (паралельно з постачанням) в Україні⁵¹⁷. Надзвичайно доцільними видаються плани відомого німецького концерну *Rheinmetall* щодо налагодження у майбутньому вироблення військової техніки, зокрема танків, систем ППО та боєприпасів в Україні завдяки створенню холдингових німецько-українських підприємств. Адже не може бути сумніву в тому, що військова техніка й боєприпаси будуть необхідні для України у невизначеній перспективі історичного майбутнього⁵¹⁸.

Разом із зарубіжними партнерами планується й створення заводу з виробництва БПЛА. Насамперед до цього задуму виявила бажання приєднатися Туреччина, яка розробила проєкт заводу з виробництва *Bayraktar* та має намір реалізувати його на території України. Керівництво України оголосило про створення Альянсу оборонних індустрій, до якого у перспективі можуть приєднатися виробники зброї та техніки з усього світу, які поділяють намір дати реальний захист у ризикованих умовах сучасності. Наприкінці вересня 2023 року відбувся перший Форум оборонних індустрій, у ході якого було підписано низку угод та меморандумів із компаніями-учасниками, представленими 19 країнами світу. Йдеться про налагодження спільного з Укроборонпромом виробництва систем ППО, артилерії, систем розмінування, боєприпасів тощо, що дасть можливість Україні стати одним із ключових світових виробників зброї та оборонних систем⁵¹⁹. Це також забезпечить активізацію економічного розвитку для України та стане прибутковою справою для західних виробників зброї. У свою чергу, Україна знизить залежність від постачання західної зброї.

⁵¹⁷ Exclusive: Kyiv in talks with Western weapons makers about setting up production in Ukraine - minister. *Reuters*. June 20, 2023. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/kyiv-talks-with-western-weapons-makers-about-setting-up-production-ukraine-2023-06-19/>

⁵¹⁸ Німецький концерн хоче виробляти в Україні танки, системи ППО і боєприпаси. *UA. NEWS*. 9 травня 2023. URL: <https://ua.news.ua/war-vs-rf/nemetskyj-kontsern-hochet-proyzyvodyt-v-ukrayne-tanky-systemy-pvo-y-boeprypasy>

⁵¹⁹ Україна стане донором глобальної безпеки: Зеленський підбив підсумки першого Форуму оборонних індустрій. *Рубрика*. 30 вересня 2023. URL: <https://rubryka.com/2023/09/30/ukrayina-stane-donorom-globalnoyi-bezpeky-zelenskyj-pidbyv-pidsumky-pershogo-forumu-oboronnyh-industrij/>

Однак налагодження такого виробництва буде реалізовано швидше за все лише після завершення бойових дій, оскільки, в іншому разі, розгортання такого виробництва стане ціллю для російських ракетних ударів. Ще одним не менш важливим кроком у поступі до безпекової самодостатності України є приборкання корупційної складової у ключових галузях військової промисловості.

Виділення Україні пакета допомоги у сумі 50 млрд євро на найближчі чотири роки з боку ЄС передбачає забезпечення стійкості української економіки шляхом спрямування їх на фінансування поточних видатків українського уряду й оплату відновлення пріоритетних об'єктів. При цьому зауважується, що саме реформи в соціально-економічній сфері мають вивести Україну на шлях до членства в європейських та євроатлантичних структурах⁵²⁰.

Великобританія, Франція, Бельгія, Нідерланди, Данія та Португалія висловили згоду на авіаційну коаліцію у сприянні й забезпеченні підготовки авіаційного та льотного персоналу для України. У цьому процесі США сприятимуть у наданні Україні винищувачів F-16 та забезпечуватимуть навчання українських пілотів разом з європейськими союзниками⁵²¹.

Згідно з інформацією видання *New York Times*, Вашингтон має пропозицію для України моделі співробітництва, яка передбачає 10-річні зобов'язання в сфері безпеки. Тим паче, що до початку повномасштабної війни керівництво України висловило згоду на таку альтернативну модель безпеки в обмін на відмову вступу до НАТО. Така модель не пропонує приєднання України до військових блоків, а також отримання гарантій від третіх сторін, однак має на увазі отримання потужної армії та розрахунків на власні сили⁵²². Гарантії

⁵²⁰ EU Readies €50 Billion Ukraine Package Ahead of Donor Summit. *Blomberg*. June 20, 2023. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-06-20/eu-readies-50-billion-ukraine-package-ahead-of-donor-summit?srnd=premium-europe>

⁵²¹ Шепелева А. США дозволять ЄС надати Києву винищувачі F-16. *Deutsche Welle*. 19 травня 2023. URL: <https://www.dw.com/uk/csa-dozvolat-es-nadati-kievu-vinisuvaci-f16-cnn/a-65675727?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml>

⁵²² Без присоединения к НАТО: США предложат Украине "израильскую модель" сотрудничества. *Флот 2017*. 14 червня 2023. URL: <https://flot2017.com/bez-prisoedineniya-k-nato-ssha-predlozhat-ukraine-izraillskuju-model-sotrudnichestva/>

безпеки для України, започатковані G-7 на Вільнюському саміті, є наразі відкритими, до яких приєдналася низка країн, серед них: Бельгія, Чехія, Данія, Фінляндія, Ісландія, Ірландія, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Румунія, Іспанія, Швеція, Болгарія, Греція, Косово, Латвія, Литва, Північна Македонія, Естонія, Люксембург та Чорногорія⁵²³. Саме такий варіант і є ще одним результатом Вільнюського саміту НАТО. Тому відправною точкою вступу України до НАТО стане, скоріш за все, стабілізація її кордонів з Росією. У нашому прагненні – це означитиме вихід на кордони 1991 року.

Також може бути надання безпекових гарантій у вигляді юридично закріплених зобов'язань, тобто на кшталт тих, які США має стосовно Тайваню, Ізраїлю, Південної Кореї тощо. Такі дії мають бути підкріплені чіткими зобов'язаннями Заходу щодо забезпечення набуття Україною членства в ЄС. І саме такий сценарій спільного алгоритму дій Заходу та України мав би стати не альтернативою членства України в НАТО, а своєрідними мостом до нього⁵²⁴. Таким чином, це має позбавити В. Путіна надії на перемогу у затяжному конфлікті та відновлення воєнної ескалації в майбутньому.

Із позитивним рішенням Вашингтону щодо постачання України літаків F-16 такі країни, як Великобританія, Франція, Бельгія, Нідерланди, Данія та Португалія, висловили згоду на створення так званої авіаційної коаліції щодо сприяння постачання винищувачів F-16 та допомоги у підготовці авіаційного обслуговуючого персоналу для України⁵²⁵. Після дозволу США на реекспорт своїх літаків Україні через треті країни Нідерланди висловили готовність передати певний відсоток своїх винищувачів Україні. За

⁵²³ Ще одна країна приєдналася до декларації про безпекові гарантії для України. УНІАН. 25 серпня 2023. URL: <https://www.unian.ua/politics/garantiji-bezpeki-dlya-ukrajini-sloveniya-zrobila-potuzhniy-krok-12371082.html>

⁵²⁴ The geopolitical stakes of Ukraine's counter-offensive. How to ensure Russia suffers a strategic defeat. *The Economist*. June 6, 2023. URL: <https://www.economist.com/briefing/2023/06/06/the-geopolitical-stakes-of-ukraines-counter-offensive>

⁵²⁵ Шепелева А. США дозволять ЄС надати Києву винищувачі F-16. *Deutsche Welle*. 19 травня 2023. URL: <https://www.dw.com/uk/csa-dozvolat-es-nadati-kievu-vinisivaci-f16-cnn/a-65675727?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml>

попередніми даними Україні мають передати 42 літаки, а згодом ще 19 винищувачів⁵²⁶. Хоча для посилення захисту повітряного простору Україні необхідно понад 100 винищувачів, однак питання передачі такої кількості літаків ускладнюється темпами підготовки пілотів та обслуговуючого персоналу. Постачання Україні західних танків *Leopard* і *Abrams* покликане забезпечити перелом у російсько-українській війні, проте їх наявна кількість далека від потреб України для її спроможності забезпечити стійку ініціативу на полі бою та баланс сил на користь нашої держави. Передача літаків, важкої бронетехніки та далекобійної зброї лише перший крок у більш складному завданні США, яке включає побудову міцних, довгострокових відносин як з українськими військовими, так і з оборонною промисловістю, яку Київ прагне налагодити.

На шляху до НАТО вагомим геополітичним аргументом для України поряд з ГУАМ може слугувати й подальше поглиблення безпекової інтеграції у рамках так званого Балто-Чорноморського союзу (ініціативи Міжмор'я/*Intermarium*). Контекст союзницьких відносин України стосується передусім таких країн: Балтії, Польщі, Молдови, Румунії, Туреччини, Грузії та країн Скандинавії. Таке співробітництво покликане сприяти як безпековому транзиту України у рамках Центрально-Східної Європи, так і забезпечувати актуалізацію осі Лондон – Варшава – Київ, що активізувалася з початком повномасштабної агресії Росії. На цьому тлі Україна може реалізувати стратегію інтеграції ППО з країнами Балто-Чорноморського регіону, що посилить безпеку українського повітряного простору й зменшить спроможність Росії у її ракетних атаках⁵²⁷. Такі кроки сприятимуть майбутньому розгортанню логістичної інфраструктури для розміщення й використання винищувачів F-16, які Україна невдовзі має отримати від Заходу. Саме Україна повинна стати ключовим ініціатором реалізації

⁵²⁶ У Повітряних силах повідомили, скільки винищувачів треба Україні, щоб отримати перевагу в небі. *Радіо Свобода*. 21 серпня 2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-f-16-ihnat/32557147.html>

⁵²⁷ Рафальський О. Загрози Україні в нових геополітичних умовах: ризики та шляхи подолання. *Вісник НАН України*. 2023. №8. С. 46.

стратегії балто-чорноморського геополітичного проекту⁵²⁸. Отже, контури Балто-Чорноморського союзу мають ставати дедалі чіткішими, який може забезпечити формальне створення східного блоку НАТО в рамках Альянсу на тлі наростання загроз з боку Росії.

Тож ГУАМ та Балто-Чорноморський союз відкривають для України перспективи появи транзитивного імперативу підтримки її нацбезпеки поза євроатлантичними структурами. Саме ці організації можуть бути майданчиком для підтримки безпекового діалогу країн Східної Європи, котрі постали перед спільними загрозами, що генерує Росія.

Сценарії геополітичного майбутнього України. Чимдалі не вщухають дискусії в експертному середовищі про варіативність і "межі" української перемоги. На основі аналізу наукового та експертного дискурсу сформулюємо та виділимо три ймовірні сценарії завершення російсько-української війни.

Перший сценарій є найбільш бажаним та ідеальним для України, оскільки передбачає повний розгром ЗСУ російської армії й вихід на кордони 1991 року. За таких обставин Росія як агресор має понести всю повноту відповідальності за розв'язання неспровокованої війни аж до сплати репарацій та покарання військових злочинців і проведення судового процесу в Гаазі, у тому числі й над самим В. Путіним. Однак такий сценарій є найбільш вірогідним за умов краху чи значного послаблення путінського режиму, а також збереження бодай умовного нейтралітету ситуативного союзника РФ – Китаю. Слушною є заява Дж. Гербста про те, що якщо Україна відновить контроль над своєю територією, підтримка В. Путіна в Росії зменшиться і є значний шанс, що йому доведеться відійти від влади. Тим паче Крим є вразливим місцем для Росії серед інших окупованих територій, адже Україна здатна звільнити частину своїх південних територій та завдати ударів по кримському мосту, що перетворює Крим на стратегічну пастку. На

⁵²⁸ Кондратенко О. Стратегія протистояння України геополітичним викликам та загрозам національній безпеці в умовах становлення нового світового порядку. *Міжнародні відносини. Серія: "Економічні науки"*. 2018. № 14. С. 140–145. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/ec_n/article/view/3471

думку відомого американського політолога Ф. Фукуями, півострів стане тригером ослаблення, а в підсумку, можливо, й крахом путінського режиму, що дозволить відновити мир в Європі⁵²⁹. Отже, програш Росії в Україні загалом стане передусім програшем рашизму як нової тоталітарної ідеології. Однак наразі складно оцінити здатність Росії до подальшої мобілізації її армії та суспільства, а також виміряти крихкість путінського режиму.

Другий сценарій – помірно песимістичний, адже передбачає відступ виснажених на Донбасі російських військ до лінії бойового зіткнення 24 лютого 2022 року, однак РФ зберегла б за собою Крим та маріонеткові уряди на теренах ОРДЛО. Такий сценарій є більш імовірним також за умов ослаблення путінського режиму. Власне, він міг би стати транзитом до повного відновлення територіальної цілісності України за умов політичних трансформацій у Росії. Однак він таїть й ризики створення замороженого конфлікту в межах окупованих територій, а разом з тим і збереження плацдарму до відновлення російської воєнної ескалації. Таким чином, "заморожування" конфлікту із залишенням під російським контролем українських земель стане для Росії лише перервою та сприятиме відновленню її збройного потенціалу для продовження загарбницьких дій щодо України. Тому єдиною прийнятним варіантом для України є абсолютний програш РФ та притягнення чинних російських осіб до відповідальності⁵³⁰.

Авторитарний режим у РФ, очевидно, буде зберігатися в осяжному майбутньому й після відходу від влади В. Путіна, оскільки шанси на здобуття президентського крісла прозахідним демократом є вкрай малі, а значний відсоток держав буде співпрацювати з Москвою в рамках міжнародних форумів ООН. Адже

⁵²⁹ "Сейчас не время": переговоры с РФ в интересах Украины только после освобождения юга, – Фукуяма. *Фокус*. 6 мая 2023. URL: https://www.facebook.com/watch/live/?ref=watch_permalink&v=1411754386267277

⁵³⁰ Politico пише, що США розглядають "замороження" війни в Україні. В ОП не згодні: Абсолютно неможливий сценарій. *Hromadske*. 18 травня 2023. URL: <https://hromadske.ua/posts/politico-pishe-sho-ssha-rozglyadayut-zamorozhennya-vijni-v-ukrayini-v-op-ne-zgodni-absolyutno-nemozhlivij-scenarij>

механізмів виключення Росії навіть з Ради Безпеки ООН поки не існує. Та й притягнення В. Путіна до відповідальності за військові злочини, доки він перебуває при владі, навряд чи є можливим. До того ж у Римському статуті відсутня чітка прописаність щодо визначення головного архітектора війни. Більше того, РФ збереже за собою можливість використання ядерної зброї, а Захід більше боїться втрати Москвою контролю над ядерним арсеналом унаслідок хаосу, аніж самого факту його застосування. Отже, притягнення В. Путіна та його оточення до кримінальної відповідальності є надто віддаленою, якщо взагалі не малоюмовірною, перспективою.

Тим часом Захід, у контексті розмірковування про поступінську Росію, зберігає побоювання, що альтернатива персоналістській автократії В. Путіна після його відходу від влади може бути набагато гіршою. Адже враховується фактор посилення впливу різних несистемних сил на політичні й військові процеси в Росії, на кшталт таких осіб, як засновник ПВК Вагнер Є. Пригожин, який вчинив заколот 23–24 червня 2023 року. Тож можливо, що транзит влади в Росії може бути здійснено від одних авторитарних політичних сил до інших – і не виключено, що до ще більш радикальних. Тому другий сценарій не передбачає цілковитої перемоги України, а лиш завдання Росії достатніх утрат з метою її покарання та зниження геополітичних амбіцій щодо нової ескалації. За цього сценарію Захід мав би зміцнювати Україну шляхом продовження постачання (започаткування виробництва в Україні) необхідного озброєння з тим щоби завдати максимальних утрат Росії у разі здійснення чергового вторгнення.

Третій сценарій – песимістичний, який зберігає шанс на бойове витіснення російських військ з решти Херсонщини та Запоріжжя, що дасть можливість Україні відновити контроль над частиною узбережжя Азовського моря та повернути принаймні Бердянський та Скадовський морські порти. Однак Росія, за такого сценарію, зберігає за собою контроль над Кримом і значною частиною Донбасу (всю Луганську та частину Донецької областей, здобуті у ході повномасштабної війни від 24 лютого 2022 року), проте відмовляється від сухопутного коридору в Крим. Тим

самим, зберігаються ризики, висловлені в другому сценарії, за умов відсутності транзиту політичного режиму до більш демократичної форми. Попри очевидну неідеальність ці два сценарії принаймні сприятимуть у подальшому відновленню судноплавства та торговельно-економічної навігації України у віддаленій перспективі. Тож за такого сценарію Україна, попри геополітичні поступки, збереже близько 90% території станом на момент вторгнення 24 лютого 2022 року, а В. Путіну не вдасться вже підпорядкувати Україну чи навіть частину її територій у середній чи віддаленій перспективі. Утім, цей сценарій не відкидає й створення патової ситуації, тим паче коли відвоювання Україною власних територій будуть доволі скромними. У такому разі В. Путін зробить ставку на затяжний конфлікт, роблячи Україну неефективною за умов відсутності інвестицій, унеможливлення розвитку економіки, а значить – і відбудови України на тлі поглиблення демографічної кризи. Водночас за таких обставин у Росії будуть робити ставку на зміну лідерів у ключових державах Заходу, на кшталт імовірності повернення у Білий дім Д. Трампа у США у 2024 році та популістських політичних сил у Європі на кшталт ультраправої лідерки М. Ле Пен у Франції у 2027 році.

У західних ЗМІ тиражується думка про те, що перемога Росії стала б геополітичною катастрофою для НАТО, створюючи при цьому ризики тотальної війни між Росією та Альянсом. Однак провідні світові експерти водночас схиляються й до думки, що немає жодних гарантій підтримки України з боку США у майбутньому, адже ізоляціонізм, який пропагує праве трампістське крило республіканців серед виборців, впливатиме на політику США після 2024 року⁵³¹. Натомість, якщо Україна виграє війну і, врешті-решт, приєднається до Європейського Союзу та НАТО, потенціал

⁵³¹ Sikorski R. Europe's Real Test Is Yet to Come. Will the Continent Ever Get Serious About Its Own Security? *Foreign Affairs*. June 20, 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/europe/european-union-defense-war-ukraine?utm_medium=newsletters&utm_source=weekend_read&utm_content=20230708&utm_campaign=NEWS_FA%20Weekend%20Read_070823_Europe%E2%80%99s%20Real%20Test%20Is%20Yet%20to%20Come&utm_term=FA%20Weekend%20Read-012320

її зростання буде величезним. За умов продовження військової допомоги ЄС буде свідченням перетворення його на більш потужного геополітичного гравця. Вступ до України НАТО разом з Молдовою, а в перспективі й з Грузією, сприятиме зникненню регіональних сірих безпекових зон в Європі – між Росією і євроатлантичною спільнотою, які дають додаткові можливості авторитарним режимам для дестабілізації країн і регіонів. Україні через динамічне коригування стратегії із Заходом слід створити механізми стримування Росії в майбутньому на кшталт тих, що були запропоновані американським дипломатом і політологом Дж. Кеннаном у 1946 році.

При всьому, наразі жоден мозковий/експертний центр чи жоден експерт у сфері прогнозування не можуть забезпечити точний сценарій і час завершення війни в Україні, хоча у контенті ЗМІ найчастіше фігурує дата – друга половина 2024 року.

Контури геополітичного майбутнього світу та місце в ньому України. Судячи з глобальних трансформацій, наразі відбувається процес формування нового світового порядку, який значною мірою постане внаслідок російсько-української війни. Актуальним буде вбудовування у нього України – транзиту від перебування в сфері євразійського впливу до інтеграції в євроатлантичний простір. Аналізуючи трансформацію сучасної геополітичної картини, нинішній світ рухається до нової біполярності. Дещо змінюється сучасний дискурс геополітичного світорозуміння. Спостерігаємо траєкторію відходу від світової горизонтальної дихотомії Захід – Схід та набуття/закріплення нового вертикального формату Північ – Південь. Колективна Північ буде, як і попередньо, асоціюватися з демократією, ліберальними цінностями та економічним процвітанням, тоді як глобальний Південь (з населенням близько 5 млрд чоловік), представлений переважно авторитарними країнами та країнами, що застигли в статусі транзитивних демократій і прагнуть увійти до когорти глобальної Півночі. Постає колективна/глобальна Північ (ядром глобальної Півночі буде G-7) на чолі зі США і колективний/глобальний Південь (ядром глобального Півдня буде БРІКС) на чолі з Китаєм, який імовірно домінуватиме у Східній Азії та Південно-Китайському і Східнокитайському морях, тоді як

вплив США у цьому регіоні зменшиться. Відтак США і Китай остаточно перетворяться на постійних суперників та проектуватимуть інтенсивну конкуренцію у сфері безпеки. Така діалектика навряд чи нагадуватиме епоху старої холодної війни, у ході якої відбувалося протистояння США та СРСР, що супроводжувалося регіональними проксі конфліктами.

Нинішнє світове конкурентне середовище, у якому ведуть протиборство США та Китай, позбавлене ідеологічної складової, як це було за часів американо-радянського протистояння. Відтепер ключовим стрижнем геополітичного протистояння буде навіть не боротьба за фінансові потоки чи, тим паче, за встановлення контролю над великими територіями. Цією битвою постмодерну стане змагання за людський інтелектуальний ресурс та новітні технології – передусім у IT-сфері та сфері відновлювальної енергетики. Ще одним ресурсом, володіння яким визначатиме могутність держави будуть не вуглеводні, а доступ до глобальних обсягів прісної води. Власне держава, яка матиме у своєму активі всі три перераховані ресурсні компоненти, набуде статус потужного геополітичного гравця сучасності. Схоже, у володінні першими двома ресурсними складовими перевага залишається за США. Натомість Компартія Китаю частково виправдовує своє авторитарне правління обіцянкою повернути території, втрачені протягом останнього століття – мається на увазі Тайвань, деякі території російського Сибіру та індійський штат Аруначал-Прадеш і прикордонний район Аксайчин. Серйозним кроком Китаю, на думку зазначених експертів, є плани щодо зменшення залежності від іноземних технологій та імпорту зерна, а також формування механізмів спрощення забезпечення Народно-визвольної армії Китаю, зокрема й щодо резервістів⁵³². Така стратегіема у поєднанні

⁵³² Pomfret J., Pottinger M. Xi Jinping Says He Is Preparing China for War. The World Should Take Him Seriously. *Foreign Affairs*. March 29, 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/united-states/xi-jinping-says-he-preparing-china-war?utm_medium=newsletters&utm_source=fatoday&utm_campaign=Xi%20Jinping%20Says%20He%20Is%20Preparing%20China%20for%20War&utm_content=20230329&utm_term=FA%20Today%20-%20112017

зі щорічним збільшенням військового бюджету може свідчити про те, що Китай готується до великої війни (чи принаймні не виключає її розгортання) зі США чи будь-якою іншою країною колективної Півночі.

Також КНР вибудовує стратегію набуття неофіційного статусу наддержави до 2049 року (до сторіччя проголошення КНР) з перспективою відібрати цю першість у США. Однак Китай, хоча й прагне стати самодостатнім суверенним геополітичним гравцем та новою піднебесною імперією, утім, керується у своїй стратегії досягнення цієї мети застарілими геополітичними постулатами класичної геополітики. Натомість Китай у цю стратегію вмонтовує й інтереси щодо озера Байкал як найбільшого у світі прісноводного природного резервуара, хоча й механізми володіння ним (повного чи часткового) поки невідомі. Усе ж Китаю досить складно буде витримувати конкуренцію зі США за два інші компоненти складової наддержавності – глобальну боротьбу за інтелектуальний людський капітал та високі технології.

Нині є також усі підстави для остаточного оформлення нової, так званої вісі зла: Росія (можливо, з територіальними змінами) – Китай – Північна Корея – Іран – Сирія, яка буде ще одним впливовим полюсом глобального Півдня. Доволі відчутний вплив у форматі глобального Півдня відіграватимуть такі держави, як Бразилія та ПАР. За таких динамічних обставин не виключаються нові геополітичні протистояння у стилі проксі й конкуренція на кшталт нової холодної війни, а тому Україна має бути вмонтованою в нову євроатлантичну безпекову конструкцію колективної Півночі вже у середньотерміновій перспективі. Новий світопорядок буде більш інтегрованим у безпековому відношенні, а тому передбачає мінімізацію так званих сірих зон. Тож єдиновірною стратегією безпеки та зовнішньої політики для України є інтеграція до ЄС та НАТО. Цей процес варто запускати ще до повного завершення війни з Росією. Лише членство України в ЄС та НАТО забезпечить повноправну належність до колективної Півночі та мінімізує майбутню агресію з боку Росії через забезпечення колективної системи безпеки.

Контури нового світу передбачають ще цілу низку компонентних форматувальних: по-перше, ЄС збільшить кількісне членство до понад 30 держав на початку 2030-их років; по-друге, НАТО за рахунок України, Молдови та Грузії, а також Західних Балкан значно розширить свій склад та безпекову географію. Хоча перспектива вступу Грузії, як і Туреччини, до ЄС може бути дещо віддаленішою, порівняно з Україною та Молдовою. Залучення України та Молдови до ЄС та НАТО має вирішальне значення для зміцнення східного флангу європейського континенту, що захистить Європу в цілому. Зрештою, ЄС має історію великих досягнень: примирення давніх ворогів у Західній Європі, закріплення демократії в Південній Європі та просування реформ і процвітання в Центральній Європі та країнах Балтії. У свою чергу, ЄС набуде формату безпекової організації з формуванням власної армії, адже функціональна ефективність НАТО поступово знижується. Останнє пов'язано з відсутністю деградацією ВПК в Європі та нездатністю у достатній кількості забезпечити Україну справною технікою та боєприпасами. Євросоюз буде більш самодостатнім геополітичним гравцем поряд зі США, а тому вплив Вашингтона у Європі буде послаблюватися. Явного розколу та значних розбіжностей інтересів між ЄС і США у форматі глобальної Півночі скоріш за все не спостерігатиметься. Натомість буде формуватися рівноправний трансатлантичний формат союзницький відносин. ООН буде повністю реформована або демонтована, і на зміну їй постане нова організація, яка відповідатиме вимогам часу та покликана буде унеможливити конфлікт, подібний до того, що розв'язала Росія. З великою вірогідністю питання Тайваню вирішиться компромісним шляхом – створенням ще однієї вільної економічної зони поряд з Гонконгом і Макао (одна держава – дві системи), адже у протилежному разі – зняття Заходом обмеження міжнародного визнання Тайваню (у якості незалежної держави) неодмінно спричинить військовий конфлікт з Китаєм. Врешті, на пострадянському просторі за умов ослаблення Росії унаслідок розв'язаної нею війни поступово зникатимуть самопроголошені формування в Молдові, Україні та Грузії. Ліквідація Нагірного Карабаху Азербайджаном є лише початком цього процесу.

Висновки. Повномасштабна війна Росії проти України значно вплинула на її безпековий стан та подальший статус у майбутньому світопорядку. Агресія Росії проти України значною мірою стала тригером до руйнації старого світопорядку й формування нового у ході другої холодної війни, що тим самим закладає підґрунтя до довготривалої глобальної конфліктності. Наслідки цього кроку Москви будуть відчуватися у середньо- і довгостроковій перспективі, адже відбудуться зміни демографічної картини України внаслідок відтоку біженців, внутрішньо переміщених осіб, а також перспектив притоку мігрантів. Загальне скорочення населення в Україні та руйнування інфраструктури вплине на генерування ВВП у майбутньому. До всього додаються й масштабні екологічні проблеми, створені як у ході війни, так і ті, що існували в Україні упродовж багатьох років. Для України значними є безпекові ризики, пов'язані з надкритичною залежністю від західної військової та економічної підтримки, а також зміни політичної ситуації в країнах ЄС та США та геополітичної ситуації у світі в цілому. Затягування тривалості війни в Україні та успіхів ЗСУ на полі бою також може негативно впливати на стан допомоги з боку Заходу. Значні ризики для України пов'язані також із нестачею боєприпасів (передусім великого калібру) у країнах Європи та США.

Саме тому для України в експертних колах Заходу розглядають різні сценарії завершення війни та майбутнього держави загалом – від східно-/західнонімецького до фінського, корейського чи навіть кіпрського. До цього додається досить скептична позиція щодо вкрай малої ймовірності виходу України на кордони станом на 1991 рік. У цій ситуації Україні слід прикладати максимум зусиль на дипломатичному фронті щодо уникнення найнебезпечнішого сценарію – збереження замороженого конфлікту. Адже на Заході простежується брак довгострокової стратегії стосовно до України та бачення її майбутньої інтеграції в геополітичний простір. Тому Україна повинна формувати стратегію виживання та протистояння російській повномасштабній агресії в умовах послаблення Західної (насамперед американської) допомоги. Складовою частиною цієї стратегії може стати геополітична кооперація з низкою європейських країн НАТО у рамках гарантій безпеки,

започаткованих G-7 на Вільнюському саміті. Такими можуть стати країни Балтії, Північної Європи, Польща, а також Великобританія, Японія тощо. В умовах повномасштабної війни формуються контури як Балто-Чорноморського союзу (східного блоку в НАТО), так і геостратегічна вісь Київ – Варшава – Лондон. Таке вибудовування стратегії дозволить Україні зберегти стійкість у протистоянні російській повномасштабній агресії. Підтримка реформ та створення власного військового промислового сектору за іноземної інвестиційної підтримки дозволить Україні прискорити динаміку інтеграції до європейських і євроатлантичних структур, а також забезпечити транзит від пострадянської Євразії до геополітичного простору колективної Півночі як альтернативи колективного Заходу.

ПІСЛЯМОВА

Науковий прогноз під час війни неминуче зосереджується насамперед на найбільш вірогідних викликах і небезпеках, що можуть мати негативні наслідки для країни. Аналіз нинішнього стану політичного поля країни дозволяє казати про реальність виникнення в ньому небезпечних ситуацій, яка посилюється станом війни і тяжкими випробуваннями, що лягли на плечі українців.

У політичній системі можливе перехоплення лідерської ініціативи фінансово-промисловими корпораціями, деінституалізація самої системи, активізація популізму, політична ексклюзія, збереження високого рівня корупції, небезпека соціальних конфліктів з перетіканням їх у політичні.

Серйозним випробуванням буде піддано систему взаємних відносин між центральною, регіональною і місцевою владою, особливо в ситуації "заморожування війни". Функціонування цієї системи ускладниться змінами у поселенській та адміністративно-територіальній структурі країни, а в разі успішного відновлення її територіальної єдності – ситуацією у деокупованих регіонах, особливо у Криму, недостатнім узгодженням функцій цивільних, військових адміністрацій та органів місцевого самоврядування.

Спричинена війною нинішня пауза у політичній боротьбі в середині країни не повинна відволікати від тем, які можуть активізувати цю боротьбу. Можна очікувати більш окресленого розмежування позицій основних політичних сил з таких питань, як тривалість війни та її підсумок, характер українсько-російських відносин по її завершенні, суспільно-політичне оновлення країни, рівень народної довіри до влади, місце національного бізнесу у політичному ландшафті країни, збереження національної єдності в умовах політичної конкуренції.

Підтверджений аналізом рівень високої мобілізованості українського суспільства водночас виявляє деякі симптоми "втоми від війни" і в середині України, і в середині країн-партнерів, чим зумовлене наростання критичного ставлення до здійснення політичного правління і державного управління.

Нинішня ситуація у сфері відносин між українською владою і керівництвом Української православної церкви, яка залишається по суті частиною Московської патріархії, не дає підстав розраховувати на консенсусний характер цих відносин у найближчій перспективі, що поставить державу перед складним вибором стратегії й тактики своєї політики щодо релігії та церкви.

Державу очікують аналогічні проблеми в етнополітичній сфері, у політико-правовому статуюванні етнічних спільнот, що особливо актуально для кримських татар, у максимально повному дотриманні європейських вимог щодо правових засад етнонаціональної політики.

Найбільшими складностями супроводжується геополітичне прогнозування. Розвиток ситуації у міжнародних відносинах визначається не тільки більшою кількістю діючих там чинників, а й відсутністю в Україні реальних можливостей впливати на них. Разом з тим, аналіз дає можливість передбачати у загальних рисах сценарії українського геополітичного майбутнього – з одного боку, між глобальними Північчю і Півднем, а з другого боку, у форматі поступового інтегрування у євроатлантичний простір.

Пропозиції та рекомендації із запобігання прогнозованим викликам і загрозам, вміщені на сторінках книги, звісно, навряд чи зможуть бути реалізованими у повному обсязі – надто стрімко змінюється ситуація за час підготовки дослідження до публікації. Водночас авторський колектив сподівається, що викладені міркування з приводу політичної безпеки країни будуть корисними для тих, хто приймає рішення у цій сфері або впливає на їх ухвалення.

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

**ПОЛІТИЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ:
ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОГО І ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ.
ПРОГНОЗНА ОЦІНКА,
МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

Монографія

Літературний редактор – С. Носова
Комп'ютерна верстка та макетування – Н. Лисенко

Підписано до друку 21.11.2023 р. Формат 60x84/16.
Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 17,67. Обл.-вид. арк. 12,96.
Папір офсетний. Наклад 120 прим. Зам. № 2181

Видавець
Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса
вул. Генерала Алмазова, 8, м. Київ, 01011. Тел. +38 (044) 285-65-61.
www.ipiend.gov.ua; e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, Чернігівська область, 16600.
Тел. +38 (067) 441-21-24; e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.